

11. ÉVFOLYAM 2. SZÁM (2021)

TARTALOM

ESS különszám – tanulmányok

(szerkesztette: Oross Dániel – Szabó Andrea – Hajdu Gábor)

Oross Dániel – Szabó Andrea – Hajdu Gábor:

Előszó. Társadalmi változások a European Social Survey prizmáján keresztül 1–2

Takács Judit – Swart Gregory Alexander:

Több változó, több elutasítás? 3–29

Susánszky Pál – Szabó Andrea – Oross Dániel:

A demokráciával való elégedettség és a demokrácia értelmezése Magyarországon 30–57

Stefkovics Ádám – Wurm Viktor:

A kitöltési idő és az adatminőség közötti összefüggések vizsgálata az ESS 9. hullámának adatain 58–76

Tanulmányok

Metz Rudolf:

Miért követjük a vezetőinket?

A politikai követés kutatásának lehetséges irányai 77–95

Kiss Márta – Vastagh Zoltán:

Hátránykompenzáció az iskolán kívül? Az extrakurrikuláris intézmények szerepe és megítélése a tanulmányi eredményesség és előmenetel szempontjából 96–121

Recenziók

Lukács J. Ágnes:

„Hogy maradjak ugyanaz, miközben más vagyok?” A társadalmi mobilitás egyéni megélése

Jules Naudet:

Stepping into the Elite. Trajectories of Social Achievement in India, France and the United States 122–128

Belépő: Tézisek

Balázs András:

Család és szomszédság a Magdolna negyedben 129–136

In memoriam

Tibori Theodosia Timea:

Biztató tekintet – Rozgonyi Tamás 137

A Socio.hu Társadalomtudományi Szemle a Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, Magyar Tudományos Akadémia Kiváló Kutatóhely szabadon hozzáférhető (open access) online lektorált (double blind peer-reviewed) folyóirata.

Szerkesztőség: Csizmady Adrienne, Csurgó Bernadett (főszerkesztő), Dupcsík Csaba, Hajdu Gábor, Kovács Éva, Kovács Mariann, Kristóf Luca, Megyesi Boldizsár, P. Tóth Tamás, Takács Judit

Székhely: 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.
Megjelenik: évente négy magyar nyelvű szám.
Felelős kiadó: a TK főigazgatója
Olvasószerkesztés: P.Tóth Tamás
Arculat és tördelés: Kovács Mariann
ISSN: 2063-0468
Kapcsolat: socio.hu@tk.hu

ELŐSZÓ

A *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle* korábban két alkalommal jelentkezett a *European Social Survey* (ESS) kutatási adataiból készült tanulmányokat tartalmazó különszámmal, ez a tanulmányblokk a hagyomány folytatása.

Az ESS a nyilvánosan hozzáférhető, reprezentatív, egyéni szintű európai adatokat tartalmazó adatbázisok közül az egyik legtagabb kérdésspektrumú, leginkább felhasználóbarát, és így talán a legszélesebb körben kutatott adatbázis. A lekérdezések 2002 óta zajlanak két évente és az Európai Bizottság és a résztvevő országok közös finanszírozásával valósulnak meg. Magyarország idáig valamennyi adatfelvételben részt vett, a hazai társadalmi változások így különösen jól vizsgálhatóak az ESS adatain. A kérdések a médiafogyasztási szokásoktól kezdve a politikai preferenciákon, értékeken és attitűdökön keresztül az életmódig és fogyasztási szokásokig számos kérdéskört érintenek. A kérdéssorok részben állandóak, a kisebb változtatások mellett azonban minden egyes hullámban vannak olyan változó kérdésblokkok, amelyek változatosabbá teszik az állandó kérdések sorát. A változó modulok egy-egy aktuálisan fontos társadalmi kérdést járnak alaposan körül. Ennek köszönhetően az ESS adatbázisok egyszerre alkalmasak az időbeli változások, országokon átívelő, általános európai tendenciák feltárására, egy-egy ország társadalmának részletes vizsgálatára, illetve mélyfúrás jellegű kutatásokra is az adott lekérdezés által vizsgált aktuális társadalmi problémára vonatkozóan.

A kilencedik kutatási hullám adatai 29 országra vonatkozóan érhetőek el. A kilencedik hullám (adatfelvétel eszmei időpontja: 2018) az ismétlődő blokkok (bizalom, politikai attitűdök, szubjektív jólét, társadalmi kirekesztés, vallás, identitás, szociodemográfiai jellemzők, emberi értékek) mellett az életszakaszok (*timing of life*) és a társadalmi igazságosság és méltányosság (*social justice and fairness*) témakörökkel kapcsolatos attitűdöket térképezte fel.

A Társadalomtudományi Kutatóközpont két intézete, a Szociológiai Intézet és a Politikatudományi Intézet a kezdetektől fogva tagja az adatbázis létrehozását és elemzését célzó nemzetközi együttműködésnek. Emellett a két intézet munkatársai időről időre konferenciák, workshopok szervezésével segítik elő a kutatási eredmények közzétételét, így 2020. november 20-án a kutatóközpont adott otthont a *European Societies Through the Prism of the European Social Survey* című online konferenciának, amelynek keretében 4 szekcióban 17 előadás hangzott el.

A *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle* jelen különszámában három tanulmány található, amelyek elméleti és módszertani megközelítéseinek változatossága híven tükrözi az adatbázis sokoldalúságát.

Susánszky Pál, Szabó Andrea és Oross Dániel tanulmánya a magyar állampolgárok demokráciával való elégedettségét, demokráciáról való vélekedését vizsgálja. A demokráciával való elégedettséggel és a pártos polarizáltsággal foglalkozó elméletek áttekintését követően a szerzők az ESS kutatások adataira támaszkodva bemutatják a demokráciával való elégedettség tekintetében az európai országok között mutatkozó különbségeket, valamint a 2002 és 2018 közötti változásokat, illetve egy hazai lakossági kérdőíves vizsgálat adatait elemezve feltérképezik a demokráciával kapcsolatos asszociációk magyarországi mintázatait. A tanulmány eredményei alapján a demokráciával való elégedettség tekintetében nagyon polarizált a magyar társadalom, valamint a

demokrácia értelmezése szempontjából is nagyon jelentős eltérések vannak a kormánypárti és az ellenzéki szavazók között.

Takács Judit és Swart Gregory Alexander „Több változó, több elutasítás?” című cikke az ESS legutóbbi két hullámában megjelent új változók vizsgálatával arra a kérdésre ad választ, hogy a közelmúltban hogyan alakultak Magyarországon, illetve az ESS kutatás által vizsgált európai országokban a homofóbia-dimenziókként is értelmezhető társadalmi attitűdök. A tanulmány a korábbi empirikus elemzésekben is használt társadalmi-demográfiai háttérváltozók (nem, életkor, lakhely, iskolai végzettség, vallásosság stb.) szerepén túl rávilágít az egyes országok jogi, politikai és kulturális jellemzői által meghatározott társadalmi miliő fontosságára.

Fontos módszertani kérdés áll Stefkovics Ádám és Wurm Viktor tanulmányának fókuszában, akik a kitöltési idő és az adatminőség közötti összefüggéseket vizsgálják. A korábbiaknál részletesebb, komplexebb adatminőség indikátorokat alkalmazó írás az ESS kilencedik hullámában részt vevő országok mintegy felében gyenge, de szignifikáns összefüggést talált a kitöltési idő és az adatminőség között a szociodemográfiai jellemzők kontroll alatt tartása mellett is. A hanyag válaszadói attitűd (magas részleges nemválaszolás, magas nem differenciált válaszadás) túl gyors kitöltéssel párosul, míg a társadalmilag elvárt válaszadás túl lassú kitöltéssel. A szerzők eredményei felhívják a figyelmet arra, hogy az ESS-nek fontos monitoroznia a kitöltési idő hosszát, továbbá a kérdezőbiztosok képzése során figyelmet kell fordítani a fenti válaszadói (vagy kérdezőbiztos) hibák kezelésére és az optimális kitöltési sebesség betartására.

Az ESS tizedik hullámának lekérdezése a koronavírusjárvány miatt késlekedést szenvedett, így arra 2021 folyamán kerül sor a legtöbb kapcsolódó országban. Reméljük, hogy a most megjelenő tanulmányok nem csak a jelenleg Európában zajló társadalmi változások megértéséhez járulnak hozzá, hanem egyben támpontokat és inspirációt is nyújtanak a hazai társadalomtudósoknak az ESS adatok további felhasználásához.

A különszám szerkesztői

TÖBB VÁLTOZÓ, TÖBB ELUTASÍTÁS?

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2021.2.3>

ABSZTRAKT

Tanulmányunkban a leszbikusokkal és a melegekkel kapcsolatos társadalmi attitűdöket vizsgáljuk a *European Social Survey* (ESS) 8. és 9. hullámában felvett adatok felhasználásával, különös tekintettel a „*Hagyni kell, hogy a meleg férfiak és a leszbikus nők szabadon éljék az életüket*”(B34); a „*Szégyném, ha a közeli rokonaim között volna meleg férfi vagy leszbikus nő*”(B35); és „*A meleg férfpárokat és a leszbikus női párokat a gyermekek örökbefogadása terén a heteroszexuális párokéval megegyező jogoknak kellene megilletnie*”(B36) változókra.

A B34 egy ESS alapváltozó, amely 2002 óta mind a kilenc ESS adatfelvételi hullámban szerepelt, a másik két kérdés azonban csak a 8. hullámtól került az alapváltozók közé. Korábban több kritika érte az ESS-t a csupán egy általános elfogadást mérő változó (B34) szerepeltetése miatt, amivel kapcsolatban felmerült, hogy – főként a társadalmi befogadással jobban jellemezhető európai társadalmakban – már nem tudja elég jól mérni a „modern homonegativitás” nehezebben tetten érhető megnyilvánulásait.

Célunk, hogy a leszbikus nők és a meleg férfiak társadalmi elfogadottságát vizsgáló európai szakirodalomhoz járuljunk hozzá azáltal, hogy mindhárom változó működését összehasonlítjuk a korábbi empirikus elemzésekben is használt társadalmi-demográfiai háttérváltozók (nem, életkor, lakhely, iskolai végzettség, vallásosság stb.) tükrében. Emellett szeretnénk arra is rávilágítani, hogy milyen összefüggés lehet az azonos nemű párok általi közös örökbefogadás intézményesítettsége, valamint a leszbikus nők és a meleg férfiak társadalmi elfogadottsága között az általunk vizsgált 20 európai országban. Elemzésünk leíró statisztikákra és lineáris regressziós modellekre épül.

Kulcsszavak: meleg és leszbikusok iránti társadalmi attitűdök, előítélet, homofóbia, azonos nemű párok általi örökbefogadás, *European Social Survey*

1 Társadalomtudományi Kutatóközpont, MTA Kiváló Kutatóhely; KWI, Essen.

2 University of Glasgow.

MORE VARIABLES, MORE REJECTION?

ABSTRACT

Our study examines social attitudes towards lesbians and gays, using data from the 8th and 9th rounds of the European Social Survey (ESS), focussing primarily on the following three variables: *Gay men and lesbians should be free to live their own life as they wish* – (where freedom of lifestyle is meant as being free and/or entitled to live as gays and lesbians) (B34); *If a close family member was a gay man or a lesbian, I would feel ashamed* (B35); *Gay male and lesbian couples should have the same rights to adopt children as straight couples* (B36).

Since 2002, for the first seven ESS rounds, the core module of the main questionnaires included only one general acceptance question (B34). However, it was increasingly difficult to measure manifestations of ‘modern homonegativity’ – especially in European societies characterized by relatively high levels of social inclusion – with only one variable. Introducing two additional variables (B35 and 36) to the ESS core module in the 8th round made it possible to construct a more complex and reliable picture of different dimensions of social attitudes towards gays and lesbians in Europe.

Our aim is to contribute to the European literature on the social acceptance of lesbian women and gay men by comparing all three variables (B34–35–36) not only on the basis of the usual socio-demographic variables (such as age, gender, education, religiosity etc.) used in previous empirical analyses but also by considering the institutionalized possibilities for adoption by same-sex couples in the 20 examined societies. Our empirical analyses are based on descriptive statistics and linear regression models, using data from 20 countries that took part in both the 8th and 9th ESS rounds.

Keywords: social attitudes towards gays and lesbians, prejudice, homophobia, adoption by same-sex parents, European Social Survey

TÖBB VÁLTOZÓ, TÖBB ELUTASÍTÁS?³

BEVEZETÉS

„El kell fogadnunk, hogy mindig lesznek antiszemiták, idegengyűlölők és homofóbbok – nem lehetséges az előítélet-mentes társadalom. Ám mivel az előítéletek skálája nagyon széles, a legfontosabb, hogy az előítéleteket a maguk helyén tartsuk, és azt megakadályozzuk, hogy komoly befolyással legyenek például a politikai döntéshozatalra”⁴ – nyilatkozta még 2015-ben Erős Ferenc, az egyik legjelesebb (2020-ban elhunyt) magyar szociálpszichológus egy homofóbiáról szóló interjújában.

Az „előítéletek maguk helyén tartásának” friss hazai illusztrációi között említhető a magyar miniszterelnök 2020. október 4-én, szokásos heti rádióinterjújában elhangzott véleménye a homoszexualitás magyarországi megítélésével kapcsolatban: „Magyarország a homoszexualitás tekintetében egy toleráns, türelmes ország, de van egy vörös vonal, amit nem lehet átlépni, és én ebben összegzem a véleményemet: hagyják békén a gyerekeinket!”⁵ A következő hónapban a miniszterelnök szavainak további nyomatékot adott a magyar igazságügyi miniszter által a Covid-járvány második hulláma miatt kihirdetett veszélyhelyzet közepette benyújtott, az egyedülállók – köztük a meleg és a leszbikusok – általi örökbefogadást gyakorlatilag ellehetlenítő, az egyes igazságügyi tárgyú törvények módosításáról szóló T/13648. számú törvényjavaslat,⁶ melyet 2020. december 22-én szavazott meg az Országgyűlés.⁷ Ugyanekkor fogadta el az Országgyűlés Magyarország Alaptörvényének kilencedik módosítása részeként többek között annak a kinyilvánítását is, hogy az „*anya nő, az apa férfi*”.⁸

Az utóbbi néhány évben a hazai politikai döntéshozók és jogalkotók tevékenysége és közbeszédbeli megnyilvánulásai alapján akár a homofób társadalmi légkör terjedésére is következtethetnénk.⁹ Hasonló

3 A szerzők köszönetet mondanak az anonim bírálók és Hajdu Gábor gondolatébresztő javaslataiért.

4 „Nehogy megfertőzzenek bennünket” – Erős Ferenc pszichológus, a Pécsi Tudományegyetem tanára a homofóbiáról. Az interjú készítője: Legát Tibor. Elérhető: <https://magyarnarancs.hu/lelek/nehogy-megfertozzenek-bennunket-95745> (Letöltve: 2020-09-27).

5 <https://2015-2019.kormany.hu/hu/a-miniszterelnok/beszedekek-publikaciok-interjuk/orban-viktor-a-kossuth-radio-vasarnapi-ujsg-cimu-musoraban> (Letöltve: 2020-10-15).

6 <https://www.parlament.hu/irom41/13648/13648.pdf> (Letöltve: 2020-10-15).

7 A 2020. évi CLXV. törvény 101. paragrafus szerint – a rokonok és a szülő házastársa általi örökbefogadás kivételével – gyermeket csak házastársak fogadhatnak örökbe, míg egyedülállók csak nagyon kivételes esetben, a családpolitikáért felelős miniszter személyes döntése alapján tehetnék ezt: „A családpolitikáért felelős miniszter különös méltánylást érdemlő esetben hozzájárulhat az egyedül örökbe fogadni szándékozó személy örökbefogadásra való alkalmasságának gyámhatóságai megállapításához. A miniszteri hozzájárulás megadásánál különösen figyelemmel kell lenni Magyarország Alaptörvénye XVI. cikk (1) bekezdésében foglaltakra”. – Ez utóbbi bekezdés az Országgyűlés által szintén 2020. december 22-én elfogadott Magyarország Alaptörvényének kilencedik módosítása keretében született meg, s így szól: „Minden gyermeknek joga van a megfelelő testi, szellemi és erkölcsi fejlődéséhez szükséges védelemhez és gondoskodáshoz. Magyarország védi a gyermekek születési nemének megfelelő önazonosságához való jogát, és biztosítja a hazánk alkotmányos önazonosságán és keresztény kultúráján alapuló értékrend szerinti nevelést” (Forrás: Magyar Közlöny, 2020. évi 285. szám).

8 Forrás: Magyar Közlöny, 2020. évi 285. szám, 10128. oldal.

9 Lásd például a Magyar Országgyűlés házelnökének megállapítását arról, hogy egy „normális homoszexuális tudja, hogy a világ rendje micsoda, hogy ő így született, ilyenné lett. Próbál ehhez a világhoz alkalmazkodni úgy, hogy nem tartja magát feltétlenül egyenrangúnak”. Forrás: https://index.hu/belfold/2019/05/15/kover_laszlo_forum_normalis_homoszexualisok_pedofilia/ (Letöltve: 2020-10-15).

folyamatokra több más posztoszocialista országból is hozhatunk példákat. Az „LMBT-mentes”¹⁰ zónák 2019-es meghirdetése a politikai homofóbia egyik legaktívabb európai terepévé avatta például Lengyelországot (Janiszewski 2021), ami az Európa különböző részein az utóbbi években elharapózott „anti-dzsender kampányok” szélsőségesen megnyilvánuló (mellék)termékeként is felfogható (Paternotte–Kuhar 2018).

Szintén e példák közé sorolható az orosz „homoszexuális propaganda” törvény 2013-as, immár állami szintű bevezetése,¹¹ mely a „nem tradicionális szexuális kapcsolat” tilalmával – legalábbis alkotói szerint – a gyermekek jogainak védelmét kívánta előmozdítani (Kondakov 2014:163).¹² Litvániában – ahol 2010-ben léptettek hatályba egy szintén gyermekvédelminek nevezett törvényt, ami korlátozza a homoszexuális, biszexuális és poligám kapcsolat „propagálását” (Phillips 2009) – 1992 óta szerepel az alkotmányban az azonos neműek házasságának a tiltása. Hasonló alkotmányos tiltást eddig összesen 14 posztoszocialista ország vezetett be, köztük Bulgária (1991), Belarusz és Moldova (1994), Ukrajna (1996), Lengyelország (1997), Lettország és Szerbia (2006), Montenegró (2007), Magyarország (2012), Horvátország (2013), Szlovákia (2014), Örményország (2015) és Grúzia (2018)¹³ (Mos 2020:396). Ugyanakkor fontos azt is hangsúlyozni, hogy az Európai Unió Alapjogi Ügynöksége által megrendelt nagyszabású online adatgyűjtés 2019-es eredményei arról tanúskodnak, hogy az EU (ekkor még) 28 tagországának mindegyikében számos válaszadó szerint az adott ország kormánya nem elég hatékonyan küzd az LMBTI¹⁴ emberek felé irányuló előítéletek és intolerancia ellen (a pontos adatokat lásd: FRA 2020:14).

A közpolitikai intézkedések és a médiabeszámolók alapján szerzett benyomásokat mindenképpen érdemes kiegészíteni empirikusan megalapozott módon, tágabb körű adatokkal. Tanulmányunkban a leszbikus nők és a meleg férfiak társadalmi elfogadottságát vizsgáljuk európai kitekintéssel a *European Social Survey* (ESS) adatállományának felhasználásával. Elsősorban az érdekel bennünket, hogy a közelmúltban hogyan alakultak Magyarországon, illetve az általunk vizsgált európai országokban azok a homofóbia-dimenziókként is értelmezhető társadalmi attitűdök, melyek tanulmányozására az utóbbi két ESS adatfelvételben megjelent új változók révén a korábbiaknál tágabb lehetőség nyílt.

Rövid elméletörténeti áttekintésként érdemes onnan kiindulnunk, hogy a homofóbia koncepciójának megjelenése az 1960-as évek második felében azt a paradigmaváltást tükrözte a homoszexualitás jelenségének tudományos megítélésében, mely az 1970-es évek elején a homoszexualitás hivatalos depatologizálásához vezetett (Drescher 2015).¹⁵ Vagyis úgy fogalmazhatunk, hogy a homoszexualitás patológizációs modelljei mellett, melyek a korábbi tudományos megközelítéseket uralták, megjelent a homoszexualitás-ellenességet patológizáló

10 Azaz: LMBT (leszbikus, meleg, biszexuális és tranzs*) emberektől mentes.

11 Korábban csak regionális szinten tiltották a „homoszexuális propagandát” Oroszországban: 2006-ban jelent meg az első helyi határozat a Moszkvához közeli Rjazanyban (*Ryazan*), majd hasonló szabályozást vezettek be több más régióban (például Szentpéterváron is 2012-ben).

12 A gyermekek jogainak védelmére hivatkozott a magyar Országgyűlés Törvényalkotási bizottságának kormánypárti tagjai által 2021. június elején benyújtott – és időközben elfogadott – javaslat is, melyet a „pedofil bűnelkövetőkkel szembeni szigorúbb fellépésről, valamint a gyermekek védelme érdekében egyes törvények módosításáról szóló T/16365. számú törvényjavaslat” fűztek. E kiegészítő javaslat szerint például a jövőben tilos lenne „az olyan reklámot tizennyolc éven aluliak számára elérhetővé tenni, amely a szexualitást öncélúan ábrázolja, illetve a születési nemnek megfelelő önazonosságtól való eltérést, a nem megváltoztatását, valamint a homoszexualitást népszerűsíti, jeleníti meg”. Forrás: https://www.parlament.hu/documents/129291/40734520/T16365_1.pdf [Letöltve: 2021-06-10].

13 Ugyanakkor a 21. században 16 európai országban a házasság intézményét az azonos nemű párok számára is hozzáférhetővé tették: a legutóbbiak közé tartozik Ausztria (2019), valamint Málta, Finnország és Németország (2017).

14 Az itt szereplő „I” az interszex emberekre utal.

15 A homoszexualitás patológizációs modelljeinek működése, illetve ezek változásai Magyarországon is tetten érhetők (ezzel kapcsolatban lásd például: Takács–P.Tóth 2016, 2021).

modell, s ennek következtében egyre több kutató figyelme fordult a homofóbiát meghatározó tényezők felé. George Weinberg (1972) gyakorló pszichoterapeutaként a homoszexuális emberek önfogadásának támogatását tűzte célul, s e támogatási folyamat lényeges melléktermékeként alkotta meg a homofóbia kifejezést. Ugyanakkor hamar rámutattak arra is (pl. Plummer 1981), hogy társadalomtudományi fogalomként többek között az egyéni jellegzetességek hangsúlyozása és a mentálisbetegség-kontextus sugalmazása teheti nehezen kezelhetővé a homofóbiát.

A későbbiekben több szociológus is közelebről vizsgálta a fogalom használatát. Barry Adam (1998) például az azonos neműek közötti vonzalmak által gerjesztett társadalmi ellenállás fogalmi keretei között tárgyalta a homofóbiát (az Adam által leírt három fő fogalmi keret jellemzőit a Függelék 1. táblázatában foglaltuk össze) és többek között a – társadalmi nemiszerep-elvárásoknak való megfelelési kényszer által keltett személyes bizonytalanságokra épülő – dzsenderpánik elméletekkel rokonította. (Ez utóbbiak a modern nyugati társadalmakban a maskulinitást nem adottságként, hanem egy személyesen kivívandó, bizonytalanságokkal teli státuszként értelmezik, melynek gyakori összetevője a homoszexualitás tagadása – erről lásd például: Sedgwick 1990.) Adam (2015) a társadalmi intézmények által közvetített hátrányokra fókuszáló heteroszexizmust szociológiai szempontból relevánsabb fogalomnak látta, mint akár a bináris hetero-/homoszexuális kategóriák érvényességét megkérdőjelező heteronormativitást, akár a főként pszichológiai indíttatásúként bemutatott homofóbiát. Az analitikus megkülönböztetések kidomborítása érdekében azonban érve alátámasztására egy olyan leegyszerűsített individualizált homofóbia-definíciót használt, mely leginkább a homoszexuális személyek ellen irányuló előítéletek egyéni szintű elemzését tenné lehetővé.

Ezzel szemben a társadalmi csoportpozíciós kontextus fontosságára irányította a figyelmet Mary Bernstein (2004), aki a rasszista előítéletek elemzési mintáját követve az egyéni szintű jellemzők helyett a homofóbia értelmezésében is a társadalmi csoportviszonyokra helyezte a hangsúlyt. Bernsteint az előítéletek és a kiváltságos státuszért versengő társadalmi csoportok egymáshoz viszonyított státuszpozicionálása közötti összefüggésekre vonatkozó korábbi vizsgálatok (elsősorban Bobo 1999) vezették a homofóbia csoportközi jelenségeként való megközelítésére. Következtetései szerint a leszbikus- és melegellenességet a negatív sztereotípiák és a heteroszexuális társadalmi csoport felsőbbrendűségének érvényesítése táplálják, melyek hatása a továbbiakban is fennmaradhat egyes – például a gyerekvállalással és a szülői szerepekkel kapcsolatos – területeken, ahol „továbbra is szükség van a tévhitek eloszlatására” (Bernstein 2004:52).

Mindezzel párhuzamosan a pszichológiai előítélet-vizsgálatok szintén rávilágítottak arra, hogy a csoportközi előítélet, melynek célja az előítéletes csoport „mi”-ként való privilegizálása az előítélet célpontjaként szolgáló külcsoporttal (*outgroup*) szemben, nem tudás, hanem főként hit kérdése: ezeket az előítéletes tartalmakat tehát hajlamosak vagyunk tényszerű megalapozatlanságuktól függetlenül elhinni. Elisabeth Young-Bruehl (2012) például arra hívta fel a figyelmet, hogy a homofóbia olyan előítélet-típus, melyben tartalmi elemként egyaránt fellelhetők a rasszista, a szexista és az antiszemita előítéletekre jellemző fantáziákkal összefüggő elképzelések és cselekvések. Ezek közé tartoznak a reprodukciós tiltások, az érintettek szexuális gyakorlatainak kigúnyolása és emellett ezek kihasználása, illetve részvétel e gyakorlatokban, vagy elképzelt titkos társaságaik – például a „buzilobby” – elleni kiállítás. Ugyanakkor Gregory Herek (2004) azt hangsúlyozta, hogy a 21. században a homofóbián túllépve érdemes lenne új nyelvi formákat találni a meleg, leszbikus és biszexuális emberek felé irányuló ellenségesség leírására, s példaként utalt a szexuális stigma, a heteroszexizmus és a szexuális előítélet fogalmakra – hozzátéve, hogy szerinte ezek társadalmi elterjedtsége és hatása valószínűleg nem éri majd el a homofóbiáét. Herek a későbbiekben az – általa a heteroszexizmus szinonimájaként használt (2011:415) – *strukturális szexuális stigma* működésével foglalkozott például a házassági egyenlőség kérdésköre kapcsán,

a leszbikusok és meleg mint stigmatizált társadalmi csoportok lehetőségeit korlátozó törvények hatásaira fókuszálva.

Fontos még említeni azt a homofóbiák át-, illetve újrateoretizálásának szentelt – *Retheorizing Homophobia* című – 2008-as *Sexualities* folyóirat-különszámot, melynek szerzői széleskörű áttekintést nyújtottak a homofóbia-konceptió alkalmazásának kihívásairól azt hangsúlyozva, hogy a homofóbia mint egyes személyek és közösségek elnyomásának megnevezésére – és ezen elnyomás elleni fellépés érdekében – használt fogalmi eszköz és diszkurzív erőforrás nem csupán progresszív és felszabadító, de potenciálisan kirekesztő hatású is lehet (Bryant–Vidal-Ortiz 2008:388). Karl Bryant például, részben saját gyerekkori élményeinek feldolgozása által inspirálva (erről lásd: Goulding 2019), a „melegbarát homofóbiák” (*‘progay homophobia’*) működéséről írt, melyek előnyben részesítik a homonormativitást – azaz a heteronormatív melegségmodellek alkalmazását – az ettől eltérő homo- és más szexualitásokkal szemben, különös tekintettel a transzszexuális és transznemű formákra (Bryant 2008:469). Mindez arra is rávilágít, hogy egy társadalmi befogadásért folytatott mozgalom a kirekesztés egyéb – például nemi vagy társadalmi osztály-hovatartozás szerinti – formáinak megerősödését eredményezheti (O’Brien 2008).

Herek, Bryant és O’Brien kritikus megjegyzéseivel egyetértve azt gondoljuk, hogy a homofóbia helyett vagy mellett a mai magyar társadalomban pontosabb lenne inkább „dzsenderfóbiáról” beszélni, hiszen mostanra a korábban is létező „antidzsender” diskurzust a 2016–17 táján még kevésbé kézzelfogható „antidzsender” mozgalom¹⁶ nem csupán beírta, de immár sok elemében államilag is intézményesítette. A dzsenderfóbia emlegetése így tágabban utalhat egy olyan nemiszerepelvárás-rendszer (*gender belief system*) működésére, amelynek kiindulópontjai a nők és a férfiak egymástól eleve meghatározottan elkülönülő társadalmi útjaira, valamint a hetero- és cisznormatív (társadalmi és egyéni) reprodukció kizárólagosságára vonatkozó feltételezések (ezzel kapcsolatban lásd még: Takács 2021:252). Mindezzel összefüggésben a homofóbia a dzsenderfóbia egy specifikus részhalmozaként értelmezhető, s a továbbiakban a tágabb kontextust nem feledve e részhalmozra fókuszálva haladunk tovább.

Jelen tanulmány a homofóbiát mint előítéletes csoportközi jelenséget vizsgálja a téma szempontjából releváns attitűdök mérése alapján. Ehhez kiindulópontként az attitűdök szociológiai értelmezése szolgál (Voas 2014), ami szerint a társadalmi attitűdök az emberek társadalmilag elvárt viselkedésére vonatkozó nyilatkozatok (arról, hogy mit kellene tenni az embereknek és mit nem), illetve általános érvényűnek szánt értékelések arról, hogy mi jó vagy rossz, helyes vagy helytelen. Ebben az összefüggésben az attitűdök olyan értékelő ítéletek, amelyek másokra és önmagunkra egyaránt vonatkoznak: vagyis nem csupán a személyes tetszés vagy nemtetszés kérdései, hanem arról szólnak, hogy az embereknek általában hogyan kell(ene) gondolkodniuk, érezniük és viselkedniük. Voas (2014) szerint a társadalmi változások egyik érdekes aspektusa, hogy egyes ügyek hajlamosak közügyből magánüggé válni, míg máskor ezzel ellenkező irányú változás zajlik: ezekre példaként hozható a homoszexualitás, illetve a dohányzás megítélése.

Szociológiai megközelítésben az előítélet egyes társadalmi csoportoknak, illetve e csoportok tagjainak hosszú távú és szisztematikusan kedvezőtlen megítélésére utaló csoportközi jelenség. Kende és Lantos (2016) a cigányellenes előítéletek vizsgálata kapcsán hívták fel arra a figyelmet, hogy Magyarországon az előítéletmentesség normája a jogalkotásban, a társadalmi intézményekben és a médiában egyaránt hiányzik. Az előítéletekre épülő közbeszéd és gyűlöletbeszéd, valamint az előítéleteket visszatükröző és egyben „igazoló”

¹⁶ Egy 2017-ben megjelent tanulmány arról számolt be, hogy a diskurzus akkor még erősebbnek tűnt a mozgalomnál, bár a szerzők kellő előrelátással azt is jelezték, hogy a helyzet könnyen megváltozhat a „dzsender mint új ellenség” – kormányzat és/vagy kormányközeli civilek általi – stratégiai megkonstruálásával (Kováts–Pető 2017:127).

diszkriminatív jogi szabályozás pedig normalizálhatja az egyes megkülönböztetett társadalmi csoportok felé irányuló negatív attitűdöket. Egy hierarchikus hatalmi struktúrájú, a média- és az akadémiai szabadság visszaszorítására törekvő, formailag demokratikus, tartalmilag autoriter rendszerben (Körösi 2017) mindez fokozottan hathat az előítéletek által sújtott társadalmi csoportok szociális reprezentációjára: a róluk szóló tudást ugyanis eluralhatja a politikai hatalom hegemon interpretációja, aminek a megkérdőjelezése nem feltétlenül kap elég hangot és figyelmet sem az érintettek körében, sem a tágabb társadalmi környezetben.

ADATOK ÉS MÓDSZEREK

E tanulmány a lesbikus nők és a meleg férfiak társadalmi elfogadottságát vizsgálja az ESS 8. és 9. hullámában felvett adatok felhasználásával, különös tekintettel a „*Hagyni kell, hogy a meleg férfiak és a lesbikus nők szabadon éljék az életüket*”(B34); a „*Szégyném, ha a közeli rokonaim között volna meleg férfi vagy lesbikus nő*”(B35); és „*A meleg férfpárokat és a lesbikus női párokat a gyermekek örökbefogadása terén a heteroszexuális párokéval megegyező jogoknak kellene megilletnie*” (B36) változókra. Fő kutatási kérdésünk arra vonatkozik, hogy ez a három változó hogyan működik egymáshoz képest, s vajon az új B35 és B36 változók több társadalmi elutasítást vagy elfogadást tükröznek-e, mint az – eddigi összes ESS adatfelvételben szereplő – B34.

Az ESS egy nagymintás, nemzetközi longitudinális survey-vizsgálat, amelyet azzal a céllal kezdeményezett a *European Science Foundation*, hogy Európa-szerte rendszeresen fel lehessen mérni a vizsgált értékek és attitűdök változásait. Az ESS első hullámának adatait 2002-ben vették fel, és azóta két évente kerül sor az újabb hullámok adatfelvételeire. A sztenderd ESS kérdőív egy állandó modulból és további változó modulokból áll. A B34 egy olyan ESS alapváltozó, mely 2002 óta mind a kilenc ESS adatgyűjtési hullám állandó moduljában szerepelt, a másik két kérdés azonban csak a 8. hullámtól kezdve került az alapváltozók közé.¹⁷

Korábban több kritika érte az ESS-t, mert a homoszexualitással kapcsolatos társadalmi attitűdöket csupán egy általános elfogadást mérő (B34) változó alapján lehetett vizsgálni, amivel kapcsolatban az is felmerült, hogy – főként a társadalmi befogadással jobban jellemezhető európai társadalmakban – már nem tudja elég jól mérni a „*modern homonegativitás*” (Morrison–Morrison 2002) nehezebben tetten érhető megnyilvánulásait. Ezért 2015-ben Lisette Kuyper holland kutató vezetésével egy nemzetközi kutatócsoport kezdeményezte, hogy az ESS állandó moduljában e témakörből több kérdés is szerepelhessen: az új kérdések egyike a lesbikusok és a melegek egyenjogúsításával összefüggésben az azonos nemű párok általi közös örökbefogadással kapcsolatos attitűdökre kérdez rá,¹⁸ míg a másik olyan lesbikus és meleg személyek iránti attitűdökre vonatkozik, akikhez viszonyítva a válaszadó társadalmi távolságát erősen lecsökkenti a kérdés, hiszen az értékelendő kijelentésben közeli családtagokról van szó¹⁹(Kuyper 2015).

Az ESS 8. hullámának adatfelvételére 2016 és 2017 folyamán 23 országban, míg a 9. hullám adatfelvételére 2018 és 2019 folyamán 27 országban került sor. Mi most azt a 20 országot vizsgáljuk meg közelebbről, melyek mindkét hullámban részt vettek. Ezek a következők: Ausztria (AT), Belgium (BE), Cseh Köztársaság (CZ), Észtország (EE), Finnország (FI), Franciaország (FR), Németország (DE), Írország (IE), Magyarország (HU), Lengyelország (PL), Litvánia (LT), Hollandia (NL), Norvégia (NO), Portugália (PT), Olaszország (IT), Szlovénia (SI), Spanyolország (ES), Svédország (SE), Svájc (CH) és az Egyesült Királyság (GB).

17 Lásd: https://www.europeansocialsurvey.org/methodology/ess_methodology/source_questionnaire/source_questionnaire_development.html (Letöltve: 2020-10-15).

18 Ezt a változót a US General Social Survey-ben szereplő „*Do you think that homosexual couples should be legally permitted to adopt children?*” kérdés ihlette (Kuyper 2015:7).

19 Az alapmodul kérdőívének angol verziójában „*close family member*” szerepel, ami a magyar változatban „közeli rokon”-ként jelenik meg.

Az ESS 8. és 9. adatfelvételi hullámában összesen 61.042 15 év feletti válaszadót kérdeztek meg az általunk vizsgált 20 országban. Európai mintánkban az országos minták elemszáma 943 (Portugália 9. hullám) és 2706 (Németország 8. hullám) közé esett; az általunk használt magyar minta elemszáma 2017-ben 1045, 2019-ben pedig 1099 volt.

Függő változóink egy ötfokú skálán mérték az adott állítással való egyetértést, illetve egyet nem értést, ahol az 1-es érték teljes egyetértést, az 5-ös pedig teljes egyet nem értést jelentett. A „*Hagyni kell, hogy a meleg férfiak és a leszbikus nők szabadon éljék az életüket*” (B34) és a „*A meleg férfitársakat és a leszbikus női párokat a gyermekek örökbefogadása terén a heteroszexuális párokéval megegyező jogoknak kellene megilletnie*” (B36) kijelentésekkel való egyetértés a melegekkel és a leszbikusokkal szembeni pozitív attitűdöket jelezte, míg az egyet nem értés negatív attitűdöket jelzett; a „*Szégyellném, ha a közeli rokonaim között volna meleg férfi vagy leszbikus nő*” (B35) kijelentéssel való egyetértés viszont a melegekkel és a leszbikusokkal szembeni negatív attitűdre utalt, míg az egyet nem értés pozitív attitűdöt jelzett. Ez utóbbi esetben a kérdőívben szereplő egyetértési skála eredeti sorrendjét az elemzés során megfordítottuk és újrakódoltuk.

Magyarázó- és kontrollváltozóink közé alapvető demográfiai és egyéb szociológiai jellemzőket mérő változókat vontunk be. Ide tartoztak a következők: a kérdezett neme, kora, legmagasabb iskolai végzettsége, lakhelyének típusa; vallásossága (a vallási szertartásokon való részvételi gyakoriság alapján mérve); politikai beállítódása (egy 11-fokú bal-jobboldali skálán önbesorolás alapján mérve), politikai aktivitása (a legutóbbi parlamenti választásokon való részvétel alapján – csak a magyar mintán mérve); a bevándorlókkal kapcsolatos attitűdje („*Az Európán kívüli szegényebb országokban élő emberek mekkora részének kellene megengedni, hogy Magyarországra jöjjenek élni?*” kérdésre adott válasza alapján) és a demokrácia működésével való elégedettsége (szintén egy 11-fokú skálán mérve). Emellett mindegyik modellünkben szerepel egy adatfelvételi hullám-változó, mely megmutatja, hogy összességében történt-e változás a 8. és 9. adatfelvételi hullám között. A Függelék 2. táblázata részletes leírást nyújt az európai, a Függelék 3. táblázata pedig a magyar modellekben használt változók válaszkategóriáiról.

Az elemzés megkezdése előtt áttekintve a vizsgálni kívánt változók válaszhiány-arányait (melybe beleértjük a válaszmegtagadásokat és a „nem tudom” válaszokat egyaránt) azt találtuk, hogy a demográfiai jellemzők (pl. a lakhely-típusra vagy iskolai végzettségre vonatkozó kérdések) esetén igen alacsony, míg a politikai önbesorolásnál igen magas (pl. Olaszországban és Litvániában akár 30% körüli) is lehetett azoknak az aránya, akik nem kívántak az adott kérdésekre válaszolni. A Függelék 4. táblázatában függő változóink, valamint a bevándorlásra és a politikai önbesorolásra vonatkozó kérdések válaszhiány-arányaira fókuszáltunk: a húsz vizsgált ország adatait az egyes változók szerint összehasonlítva zöld színnel jelöltük az alacsony, sárgával a közepes, pirossal pedig a magas arányokat (melyek egyes esetekben előrevetíthették az adott kérdések átlagosnál negatívabb megítélését). Így a táblázatra tekintve rögtön szembe tűnhet, hogy a politikai orientációra vonatkozó kérdést jellemezte a legnagyobb mértékű válasznélküliség, illetve válaszmegtagadás, míg függő változóink esetén elmondható, hogy a válaszhiány az észak-nyugat-európai országokban jóval alacsonyabb mértékű volt, mint a poszt-socialista országokban. Ez utóbbiak közül kiemelhető Magyarország, ahol mind a „*Hagyni kell...*” (B34), mind az örökbefogadással kapcsolatos kérdés (B36) tekintetében a mezőny legmagasabb (8% és 10%) válaszhiány-arányait találjuk; valamint a „*Szégyellném...*” (B35) változó kapcsán Litvánia 11–12%-os válaszhiány-aránya tűnik ki, szemben a gyakran 1–2% alatti észak-nyugat-európai arányokkal.

A leíró statisztikák elemzése és a modellek illesztése során az ESS által megadott súlyváltozók közül az *Analysis Weight* elemzési súlyváltozót alkalmaztuk. Az ESS adathalmazban négyféle súlyváltozó található.

A *Design Weight* a különböző országok mintavételi módszereit veszi figyelembe és az egyes válaszadók mintába kerülési valószínűségét korrigálja. A *Post-Stratification Weight* a *Design Weight* módosított verziója, ami figyelembe veszi a válaszadók nemét, korcsoportját, iskolai végzettségét és térbeli eloszlását. A *Population Weight* a felmérésben résztvevő országok népessége közötti különbségeket veszi figyelembe és azt biztosítja, hogy minden ország a népessége nagyságával arányosan legyen képviselve. Az általunk használt *Analysis Weight* a *Population Weight* és a *Post-Stratification Weight* kombinációja, melyek együttes használatának köszönhetően az adatok a mintában szereplő országok lakosságának összességére reprezentatívnak tekinthetők.

Elemzésünk leíró statisztikákra és lineáris regressziós modellekre épül. E vizsgálatokon keresztül a meleghez és a leszbikusokhoz való viszonyuláson túl a válaszadók tágabban értelmezett értékorientációs jellemzőire is következtethetünk, ideértve például a bevándorlókkal kapcsolatos nézeteket. A regressziós elemzéseket az R statisztikai program 4.0.2. verziójával végeztük.

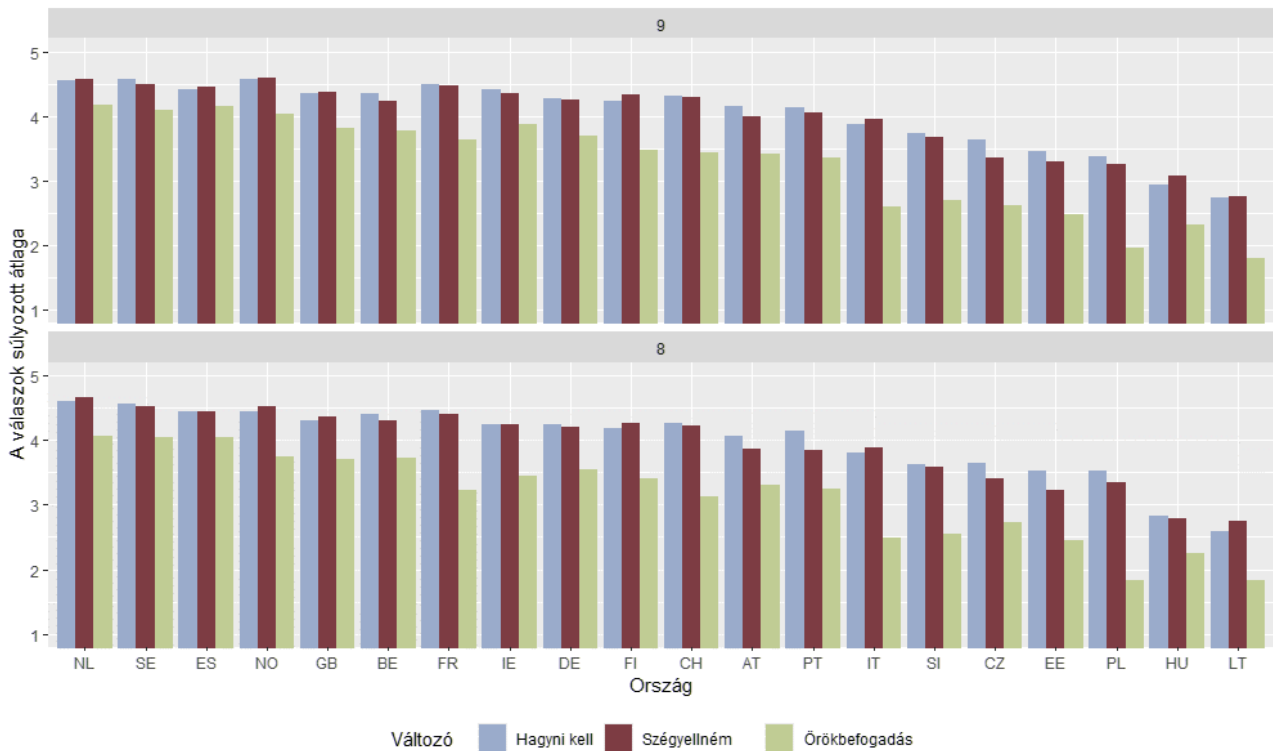
EREDMÉNYEK

Korábbi összehasonlító empirikus vizsgálatok eredményei rávilágítottak arra, hogyan hathat a meleg és a leszbikusok iránti társadalmi attitűdökre a válaszadók neme, kora, iskolázottsága, vallási háttere, politikai beállítódása és más jellemzői (pl. Adamczyk 2017, Adamczyk–Pitt 2009, Doeblner 2015, Gerhards 2010, Kite–Whitley 1998, Kuyper–Sommer–Butt 2018, Steffens–Wagner 2004, Štulhofer–Rimac 2009, Takács–Szalma 2012, 2013a, 2013b, 2019, 2020, Takács–Szalma–Bartus 2016). A támogató attitűdöket nagymértékben befolyásolhatják a vizsgált országok közpolitikai jellemzői is, különösen az azonos nemű párkapcsolatok intézményesítettsége. Több kutatás már a 2010-es évek első felében jelezte, hogy az azonos nemű párkapcsolatok intézményes elismerését lehetővé tevő országokat jellemezte leginkább az elfogadás (van den Akker–van der Ploeg–Scheepers 2012, Hooghe–Meeusen 2013).

2012-es cikkünkben Takács és Szalma is a melegházasság és a regisztrált partnerkapcsolat jogintézményeinek bevezetése révén létrejövő egyenjogúsítás és a homofóbia mértékének potenciális csökkenése közötti összefüggésre hívták fel a figyelmet: ebben az időszakban még nem látszott tisztán, hogy a bejegyzett élettársi kapcsolat (*registered partnership*) intézménye nem egy köztes állomás lesz a teljes jogegyenlőség felé vezető úton, hanem több országban – egy darabig legalábbis – ez tekinthető majd a jogi elismerés maximumának. Abou-Chadi és Finnigan (2019) nyolc ESS hullám adatainak elemzése alapján meggyőzően mutatta be a jogi lehetőségek hatását a társadalmi attitűdökre: a vizsgált európai országokban az azonos nemű házasság jogintézménye pozitív, míg a regisztrált partnerkapcsolat jogintézménye és a házassági jogegyenlőség explicit tiltása negatív hatással volt a meleg és leszbikusok társadalmi elfogadottságára. A házasság és a regisztrált partnerkapcsolat közötti egyik legfőbb különbség pedig a közös örökbefogadás lehetősége házaspároknál, illetve ennek jogi lehetetlensége regisztrált partnerkapcsolatban élők esetén.

Dotti Sani és Quaranta (2020) 22 ország ESS 8-as adatai alapján az egyéni szintű változók, valamint az LGBTI jogok formális intézményesítettségének magyarázóerejét vizsgálták az általános elfogadást tükröző „*Hagyni kell...*”(B34) és az – ESS 8. adatfelvételi hullámába 2016-ban frissen bekerült – örökbefogadással (B36) kapcsolatos kérdések kapcsán. Eredményeik arra világítottak rá, hogy Európa-szerte nagyobb mértékű a meleg és leszbikusok általános elfogadása, mint az azonos nemű párok általi örökbefogadás támogatottsága, valamint az egyéni szintű változók nagyobb szerepet játszottak az általános attitűdökben, mint a specifikusan az örökbefogadással kapcsolatosokban.

1. ábra. A függő változók átlagértékei az ESS 8. és 9. hullámában

Forrás: European Social Survey 8. (2016–17) és 9. hullám (2018–19)

Az 1. ábrán áttekinthetők a függő változók átlagértékei abban az általunk vizsgált 20 országban, melyek az ESS 8. és 9. hullámában egyaránt részt vettek: itt jól látszik, hogy a házassági jogegyenlőséggel nem jellemezhető országokban jóval alacsonyabbak az átlagértékek, különös tekintettel az örökbefogadással kapcsolatos kérdésre. Ez alól egyetlen kivételként Svájc említhető (ahol 2020 végén szintén benyújtottak egy törvényjavaslatot a házassági jogegyenlőség megteremtése érdekében), ami mindhárom változó tekintetében leginkább a finn, a portugál és az osztrák válaszokhoz hasonlítható. A Függelékben szereplő F1. ábrán mutatjuk be a függő változók átlagértékeit az ESS 8. és 9. hullámában részt vevő összes ország esetében. Ezen az ábrán a két adatfelvételben a legelfogadóbb attitűdökkel jellemezhető országok élén találjuk Izlandot, Hollandiát, Svédországot, Spanyolországot és Norvégiát, míg a leszbikusok és melegek iránti legnagyobb mértékű elutasítással jellemezhető országok közé Oroszország, Litvánia, Észak-Macedónia, Szerbia és Magyarország tartozik.

Az 1. táblázatban foglaltuk össze a függő változók átlag- és mediánértékeit a vizsgált 20 országban: zöld színárnyalatokkal jelölve az elfogadóbb, halványpirossal pedig az elutasítóbb véleményeket tükröző értékeket. A táblázat legzöldebb részeire tekintve az lehet a benyomásunk, hogy az általánosabb – *Hagyni kell, hogy a meleg férfiak és a leszbikus nők szabadon éljék az életüket* – kijelentéssel összevetve a házassági jogegyenlőséggel jellemezhető országok többségében hasonló vagy (pl. az Egyesült Királyságban, Németországban és Finnországban) nagyobb mértékű az átlagos egyetértés azzal, hogy a válaszadó nem érezné szégyennek azt, ha valamely közeli családtagjáról kiderülne, hogy meleg vagy leszbikus. A házassági jogegyenlőséget nélkülöző országok némelyikében (pl. Csehországban és Lengyelországban) azonban ennek éppen az ellenkezője igaz: errefelé mintha jobban kéne szégyellni egy családtag melegségét. Ugyanakkor mind a húsz országra kivétel nélkül érvényes, hogy az örökbefogadással kapcsolatos kérdés a másik kettőhöz képest nagyobb mértékű

1. táblázat. A függő változók átlag- és mediánértékei a vizsgált 20 országban

	Hagyni kell... (B34)				Szégyellném... (B35)				Örökbefogadás (B36)			
	9. hullám		8. hullám		9. hullám		8. hullám		9. hullám		8. hullám	
	Átlag	Medián	Átlag	Medián	Átlag	Medián	Átlag	Medián	Átlag	Medián	Átlag	Medián
NL	4.58	5	4.60	5	4.60	5	4.68	5	4.18	4	4.04	4
NO	4.58	5	4.45	5	4.61	5	4.52	5	4.01	4	3.72	4
SE	4.54	5	4.55	5	4.48	5	4.49	5	4.04	4	3.98	4
FR	4.52	5	4.45	5	4.49	5	4.44	5	3.62	4	3.18	3
ES	4.41	5	4.40	5	4.44	5	4.41	5	4.14	4	4.00	4
BE	4.40	5	4.42	5	4.26	5	4.33	5	3.80	4	3.74	4
GB	4.34	4	4.26	4	4.36	5	4.30	5	3.72	4	3.57	4
IE	4.34	4	4.17	4	4.29	5	4.18	4	3.74	4	3.30	4
DE	4.31	4	4.25	4	4.29	5	4.22	5	3.70	4	3.56	4
CH	4.30	4	4.25	4	4.30	5	4.19	4	3.42	4	3.10	3
FI	4.24	4	4.17	4	4.34	5	4.26	5	3.47	4	3.37	4
PT	4.15	4	4.17	4	4.03	4	3.86	4	3.35	4	3.28	4
AT	4.15	4	4.01	4	4.00	4	3.86	4	3.39	4	3.20	3
IT	3.89	4	3.80	4	3.95	4	3.89	4	2.61	3	2.48	2
SI	3.75	4	3.62	4	3.69	4	3.61	4	2.70	2	2.55	2
CZ	3.65	4	3.61	4	3.37	3	3.38	3	2.63	3	2.69	3
EE	3.43	4	3.47	4	3.26	4	3.17	3	2.45	2	2.41	2
PL	3.35	4	3.52	4	3.24	3	3.33	4	1.92	1	1.81	1
HU	2.91	3	2.87	3	3.03	3	2.81	3	2.27	2	2.25	2
LT	2.64	3	2.60	3	2.71	3	2.70	3	1.77	1	1.78	1

Forrás: European Social Survey 8. (2016–17) és 9. hullám (2018–19)

elutasítást generált: különösen igaz ez a házassági jogegyenlőséget nélkülöző országokra, ahol gyakran a meleg és leszbikus személyek, illetve párok általi örökbefogadást egyaránt tiltják. Ez utóbbiak közé tartozik Litvánia és Lengyelország, melyek mindhárom kérdés tekintetében összességében a leginkább elutasító attitűdökkel jellemezhető országok közé sorolhatók Magyarországgal együtt.

Ezután lineáris regressziós modellek segítségével vizsgáltuk, hogy milyen tényezők magyarázhatják a meleg és a leszbikusok általános elfogadását (hogyan szabadon élhessék az életüket, ahogy ők akarják); szégyellné-e a válaszadók közeli családtagjuk melegségét és miként vélekednek az azonos nemű párok általi örökbefogadásról. A 20 európai ország két (ESS 8. és 9.) adatfelvételi hullámának összevont adataira épülő mindhárom modellben (2. táblázat) a korábban említett összehasonlító empirikus vizsgálatokkal harmonizáló eredményeket – azaz: a nők, a fiatalabbak, a vallási szertartásokat ritkábban látogatók és a demokrácia működésével elégedettebbek esetén pozitívabb attitűdöket, míg az alacsonyabb iskolai végzettségűek, valamint

2. táblázat. A nemzetközi modellek regressziós együtthatói

	B34 modell Általános elfogadás		B35 modell Szégyen		B36 modell Örökbefogadás	
	Becsült érték	Sztenderd hiba	Becsült érték	Sztenderd hiba	Becsült érték	Sztenderd hiba
(Tengelymetszet)	4.866**	0.021	4.901**	0.024	4.696**	0.027
Életkor (években) (numerikus)	-0.006**	0.0002	-0.008**	0.0002	-0.013**	0.0002
Nem: Nő (ref.)	-	-	-	-	-	-
Férfi	-0.190**	0.007	-0.246**	0.008	-0.326**	0.009
Iskolai végzettség: Alapfokú	-0.184**	0.016	-0.253**	0.018	-0.057*	0.018
Középfokú (ref.)	-	-	-	-	-	-
Végzettség: Felsőfokú	0.145**	0.007	0.169	0.008	0.081	0.009
Lakhely: Nagyváros (ref.)	-	-	-	-	-	-
Vidéki kistelepülés (falu, község, tanya)	-0.022~	0.009	-0.009	0.010	0.008	0.011
Kisváros	-0.023~	0.009	0.003	0.010	0.011	0.012
Részvétel gyakorisága vallási szertartásokon: havonta legalább egyszer	-0.439**	0.011	-0.416**	0.012	-0.575**	0.014
Csak különleges vallási ünnepeken	-0.154**	0.010	-0.179**	0.011	-0.234**	0.013
A fentiekhez képest ritkábban	-0.118**	0.009	-0.149**	0.010	-0.166**	0.013
Soha (ref.)	-	-	-	-	-	-
Bal-jobboldali önbesorolás (numerikus)	-0.024**	0.002	-0.013**	0.002	-0.056**	0.002
Elégedettség a demokrácia működésével (numerikus)	0.010**	0.002	0.003	0.002	0.024**	0.002
Bevándorlás: Senkit	-0.454**	0,014	-0.463	0.015	-0.561**	0.016
Keveseket	-0.179**	0.009	-0.188**	0.009	-0.315**	0.011
Jónéhányukat (ref.)	-	-	-	-	-	-
Sokakat	0.131**	0.010	0.123**	0.011	0.315**	0.013
Ország: Németország (ref.)	-	-	-	-	-	-
Ausztria	0.010	0.019	-0.129**	0.023	-0.050	0.026
Belgium	0.134**	0.018	0.036	0.022	0.145**	0.026
Csehország	-0.478**	0.020	-0.720**	0.023	-0.710**	0.026
Egyesült Királyság	0.096**	0.017	0.146**	0.019	0.123**	0.024
Észtország	-0.712**	0.022	-0.933**	0.024	-0.978**	0.026
Finnország	0.017	0.019	0.140**	0.020	-0.036	0.026
Franciaország	0.293**	0.019	0.289**	0.022	-0.111**	0.027
Hollandia	0.332**	0.016	0.399**	0.018	0.519**	0.024
Írország	0.162**	0.018	0.153**	0.021	0.168**	0.024
Lengyelország	-0.495**	0.027	-0.656**	0.029	-1.269**	0.029
Litvánia	-1.412**	0.026	-1.314**	0.028	-1.430**	0.027
Magyarország	-1.030**	0.029	-0.988**	0.031	-0.848**	0.032
Norvégia	0.168**	0.018	0.239**	0.019	0.140**	0.025
Olaszország	-0.172**	0.021	-0.087**	0.023	-0.750**	0.026
Portugália	0.058*	0.022	-0.133**	0.026	-0.140**	0.031
Spanyolország	0.189**	0.018	0.229**	0.022	0.457**	0.025
Svájc	0.024	0.019	0.020	0.022	-0.335**	0.028
Svédország	0.229**	0.017	0.192**	0.020	0.326**	0.024
Szlovénia	-0.454**	0.024	-0.489**	0.026	-0.785**	0.030
Adatfelvétel: ESS8 (ref.)	-	-	-	-	-	-
ESS9	0.026**	0.007	0.033**	0.008	0.118**	0.009
Torzítatlan R négyzet	0.314		0.295		0.358	
Átlagos négyzetes eltérés	0.794		0.967		1.262	

Megjegyzés: ** $p < 0.01$; * $p < 0.05$; ~ $p < 0.10$

a jobboldali és bevándorlásellenes nézeteket hangsúlyozók esetén negatívabb attitűdöket – találtunk. A vizsgált változók tekintetében egyedül a lakhelytípusok szerint nem volt szignifikáns különbség, míg az országok közül a referenciakategóriaként használt (legnagyobb elemszámú mintával²⁰ rendelkező) Németország válaszadóihoz képest a hollandok mutatkoztak mindhárom modellben a legpozitívabb attitűdökkel jellemezhetőnek. Németországhoz képest a legnagyobb negatív eltérést Litvániánál tapasztalhattuk; negatív attitűdök tekintetében Litvániát az első két modellben Magyarország, a harmadikban pedig Lengyelország követte.

Ezután az azonos nemű párok általi örökbefogadás intézményesítettségének hatását kívántuk megvizsgálni egy külső indikátor bevezetésével: ez a dummy változó 1 értéket kapott, ha a válaszadó országában jogilag lehetővé tették az azonos nemű párok általi örökbefogadást (idetartozott Ausztria,²¹ Belgium, az Egyesült Királyság, Finnország, Franciaország, Hollandia, Írország, Németország, Norvégia, Portugália, Spanyolország és Svédország) és 0 értéket kapott a többi országban, ahol erre nem volt lehetőség. Mivel ez az új változó tulajdonképpen a korábbi modelljeinkben használt országváltozó újrakódolása, a 3. táblázatban látható intézményesített örökbefogadás modellben a többi változó változatlanul hagyása mellett csak ezt az új változót használtuk, melynek – a korábbi eredmények alapján egyáltalán nem meglepő módon – szignifikáns lett a hatása. Az előző három modellben megfigyelt hatásokat az itteni eredmények is visszatükrözték azzal az eltéréssel, hogy a lakhelytípusok tekintetében a nagyvárosiakhoz képest a legkisebb vidéki településeken lakók pozitívabb attitűdökkel jellemezhetőnek tűntek.

3. táblázat. Az intézményesített örökbefogadás modell regressziós együtthatói

Változó	Becsült érték	Sztenderd hiba
(Tengelymetszet)	2.859 **	0.0825
Életkor (években) (numerikus)	- 0.013 **	0.0002
Nem: Nő (ref.)	–	–
Férfi	-0.319 **	0.009
Iskolai végzettség: Alapfokú	-0.008	0.012
Középfokú (ref.)	–	–
Felsőfokú	0.071 **	0.011
Lakhely: Nagyváros (ref.)	–	–
Vidéki kistelepülés (falu, község, tanya)	0.044 **	0.011
Kisváros	0.028 *	0.012
Részvétel gyakorisága vallási szertartásokon:		
Havonta legalább egyszer	-0.680 **	0.013
Csak különleges vallási ünnepeken	-0.320 **	0.013
A fentiekhez képest ritkábban	-0.205 **	0.013
Soha (ref.)	–	–
Bal-jobboldali önbesorolás (numerikus)	-0.056 **	0.002
Elégedettség a demokráciával (numerikus)	0.037 **	0.002
Bevándorlás: Senkit	-0.598 **	0.016
Keveseket	-0.335 **	0.011
Jónéhányukat (ref.)	–	–
Sokakat	0.346 **	0.014

²⁰ A német minta elemszámait lásd a Függelék 5. táblázatában.

²¹ Ausztriában az ESS8 adatfelvételre 2016 szeptembere és decembere között került sor, amikor már volt lehetőség az azonos nemű párok általi közös örökbefogadásra.

Változó	Becsült érték	Sztenderd hiba
Azonos nemű párok általi közös örökbefogadás jogilag nem lehetséges (ref.) jogilag lehetséges	– 0.958**	– 0.010
Adatfelvételi hullám: ESS8 (ref.) ESS9	– 0.118**	– 0.009
Torzítatlan R négyzet	0.332	
Átlagos négyzetes eltérés	1.316	

Megjegyzés: ** $p < 0.01$; * $p < 0.05$; ~ $p < 0.10$

A lakhelytípus tekintetében ehhez hasonló összefüggést találtunk az ESS 8. és 9. adatfelvételi hullámának összevont magyarországi adataira épülő három modellből kettőben, ahogy ez a 4. táblázatban jól látható. Mindhárom magyar modellről elmondható, hogy se a – vallási szertartásokon való részvétel gyakoriságával mért – vallásosságnak, se a demokrácia működésével való elégedettségnek nem volt szignifikáns hatása. Eredetileg szerettük volna azt is megvizsgálni, hogy Magyarországon milyen az összefüggés egyrészt a különböző pártpreferenciák, másrészt a melegek és leszbikusok elfogadottsága között, ám egy ilyen vizsgálathoz nagyobb elemszámú mintára lett volna szükségünk. A pártpreferenciák helyett végül csak a szavazási aktivitást tudtuk bevonni a magyar modellekbe, ahol a nemzetközi modellektől eltérően szerepelt a legutóbbi szavazáson való részvételre vonatkozó változó is. A szavazási aktivitás gyengén szignifikáns hatást mutatott az Általános elfogadás (MB34) és az Örökbefogadás (MB36) modellekben.²² Mindhárom magyar modellben szignifikáns hatása lett az életkornak, a felsőfokú iskolai végzettségnek, a politikai orientációnak és a bevándorlással kapcsolatos elutasító vélekedéseknek, míg a nemi hovatartozás tekintetében ezt csak – korlátozottan – a Szégyen (MB35) modellben találtuk. Ugyanitt mutatkozott szignifikáns különbség a 8. és 9. adatfelvételi hullám között is.

4. táblázat. A magyar modellek regressziós együtthatói

	MB34 modell		MB35 modell		MB36 modell	
	Általános elfogadás		Szégyen		Örökbefogadás	
	Becsült érték	Sztenderd hiba	Becsült érték	Sztenderd hiba	Becsült érték	Sztenderd hiba
(Tengelymetszet)	3.867**	0.150	3.767**	0.158	3.064**	0.151
Életkor (években) (numerikus)	-0.013**	0.002	-0.008**	0.002	-0.009**	0.001
Nem: Nő (ref.)	-	-	-	-	-	-
Férfi	-0.050	0.060	-0.125~	0.063	-0.017	0.057
Iskolai végzettség: Alapfokú	-0.351	0.104	-0.188	0.201	0.262	0.217
Középfokú (ref.)	-	-	-	-	-	-
Felsőfokú	0.359**	0.070	0.330**	0.068	0.205*	0.069
Lakhely: Nagyváros (ref.)	-	-	-	-	-	-
Vidéki falu vagy farm	0.250**	0.070	0.102	0.072	0.284**	0.069
Kisváros	0.201*	0.071	-0.025	0.071	0.154~	0.069

22 Ebből akár arra is következtethetnénk, hogy a magyar válaszadók közül azok, akik szavaztak a legutóbbi parlamenti választásokon, kevésbé jellemezhetők a melegek és leszbikusok iránti általános elfogadó attitűdökkel és az örökbefogadási jogegyenlőség támogatásával, mint a választásoktól távolmaradók. Mindezt árnyalhatják azok a kutatási eredmények, melyek választások esetén a győztes politikai erőnek kedvező utólagos emlékeztetorzulás lehetőségére hívják fel a figyelmet, amit azonban a politikai tudás vagy tájékozottság csökkenthet (erről lásd pl.: Calvillo–Rutchick 2013). Megemlítendő, hogy a Függelék 6. táblázatában szereplő német modelleknél éppen ellenkező eredménnyel találkozhatunk: itt a választáson való részvétel szignifikáns pozitív kapcsolatot mutatott mindhárom esetben.

	MB34 modell		MB35 modell		MB36 modell	
	Általános elfogadás		Szégyen		Örökbefogadás	
	Becsült érték	Sztenderd hiba	Becsült érték	Sztenderd hiba	Becsült érték	Sztenderd hiba
Részvétel gyakorisága vallási szertartásokon:	-0.073	0.082	0.064	0.083	0.027	0.080
Havonta legalább egyszer						
Csak különleges vallási ünnepeken	0.002	0.080	0.064	0.081	0.004	0.078
A fentiekhez képest ritkábban	0.042	0.078	0.013	0.078	-0.044	0.076
Soha (ref.)	-	-	-	-	-	-
Bal-jobboldali önbesorolás (numerikus)	-0.061**	0.013	-0.040*	0.014	-0.065**	0.013
Elégedettség a demokráciával (numerikus)	-0.005	0.013	-0.011	0.013	0.01	0.012
Bevándorlás: Senkit	-0.369 **	0.06	-0.518**	0.063	-0.421**	0.062
Keveseket (ref.)	-	-	-	-	-	-
Jónéhányukat	0.076	0.106	-0.077	0.111	0.315*	0.119
Szavazott: Igen (ref.)	-	-	-	-	-	-
Szavazott: Nem	0.149~	0.069	-0.023	0.079	0.166~	0.072
Adatfelvétel ESS8 (ref.)	-	-	-	-	-	-
ESS9	0.046	0.057	0.249**	0.059	0.03	0.057
Torzítatlan R négyzet	0.099		0.091		0.095	
Átlagos négyzetes eltérés	1.510		1.550		1.433	

Megjegyzés: ** $p < 0.01$; * $p < 0.05$; ~ $p < 0.10$

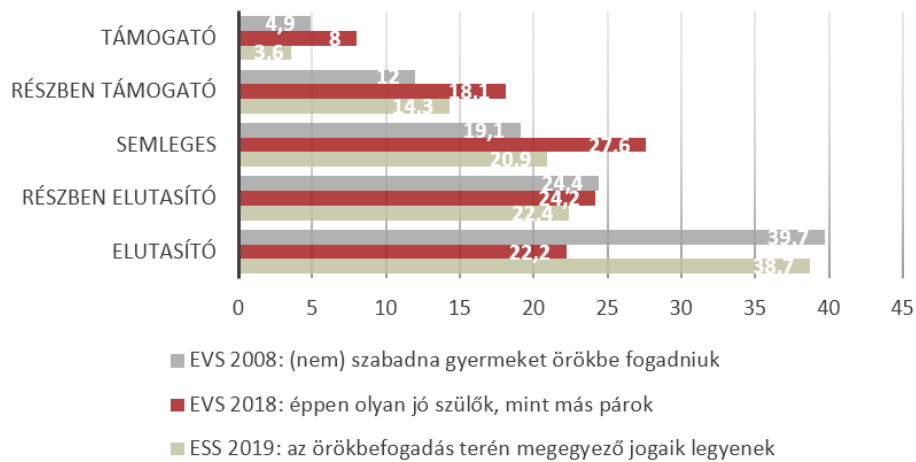
Összességében elmondható, hogy az általunk bemutatott nemzetközi regressziós modellek magyarázóereje ugyan meghaladta a jóval kisebb elemszámú mintára épülő magyar modellekét, de az illeszkedés jósága még így is csak mérsékeltnak mondható.²³ A 20 európai ország adataira épülő B36 Örökbefogadás modell bírt a legnagyobb magyarázóerővel: az itt bevont független változók a függő változó szórásának 35,8%-át magyarázták, ezután következett az intézményesített örökbefogadás modell 33,2%-kal, majd a B34 Általános elfogadás modell 31,4%-kal és a B35 Szégyen modell 29,5%-kal.

Mivel a magyar modellek csupán a szórás alig 10%-át magyarázták, felmerülhet a kérdés, hogy vajon az alacsony mintaszám miatt teljesítenek-e így a magyar adatokhoz illesztett modellek. Ennek kiderítésére a magyarokkal megegyező modelleket illesztettünk a német válaszadók (a magyarnál több mint kétszer nagyobb elemszámú) mintájához, és azt találtuk, hogy ezek a modellek valóban sokkal jobban teljesítenek mind R négyzet, mind a szignifikáns együtthatók száma tekintetében. (A német modellekben használt változók leírását a Függelék 5. táblázatában, a regressziós együtthatókat pedig a Függelék 6. táblázatában foglaltuk össze.)

Emellett a magyar modellek eredményei alapján arra is következtethetünk, hogy az itt alkalmazott független változók, melyek többségét a szokásos szocio-demográfiai jellemzők alkották, csak korlátozott mértékben hatnak a függő változókra. Hasonló eredményre jutott az azonos nemű párok örökbefogadásának magyarországi megítélésével kapcsolatban egy korábbi kvantitatív kutatás is, ahol a *European Values Study* (EVS) 2008-as magyar adatai alapján a „homoszexuális pároknak nem szabadna gyermeket örökbe fogadni” kijelentéssel való egyetértést, illetve egyet nem értést vizsgálták egy ötfokú skálán (Takács–Szalma 2013a). Az

²³ Lásd például ezt a leírást, ahol a szórás 32%-át magyarázó modell úgy szerepel, mint amit „reasonable fit” jellemez: Freeman et al. 2020:1.

2. ábra. A homoszexuális párok általi örökbefogadással kapcsolatos attitűdök Magyarországon 2008-ban, 2018-ban és 2019-ben (%)

Forrás: ESS 9. (2019); EVS 2008 (N=1486) és 2018 (N=1339) magyar adatfelvételek

akkori adatok azt tükrözték, hogy a magyar társadalom jelentős többsége (64%-a) elutasította az azonos nemű párok általi örökbefogadás lehetőségét.

Ugyanakkor e változó használatával kapcsolatban problémaként merült fel, hogy a magyar lekérdezés során a kérdőívbe a változó eredeti szövegével („*homosexual couples should be able to adopt children*”, azaz: „*lehetővé kellene tenni, hogy homoszexuális párok gyermekeket fogadhassanak örökbe*”) ellentétes értelmű állítás került. Az EVS 2018-as adatfelvételében már egy új, de a 2008-as EVS-felmérésben szereplő kérdéssel tartalmilag összefüggő változó szerepelt: itt a „*homoszexuális párok éppolyan jó szülők, mint más párok*” kijelentéssel való egyetértést vagy egyet nem értést kellett kifejezni szintén egy ötfokú skálán (s ez esetben Magyarországon is hibátlanul sikerült a változó eredeti szövegének lekérdezése). A 2. ábrán illusztrációképpen bemutatjuk a homoszexuális párok általi örökbefogadást támogató, illetve elutasító magyarországi attitűdök arányait 2008-as és 2018-as EVS, valamint 2019-es ESS adatok tükrében.²⁴

E témakörhöz kapcsolhatók annak a kvantitatív kutatásnak az eredményei is, ahol Gregor Anikó és Rédei Dorottya (2015) a heteronormativitás jelenségét vizsgálták 15–29 éves magyar fiatalok körében az azonos neműek együttélése nem tekinthető családnak állítással való egyetértés, illetve egyet nem értés alapján. Eredményeik azt mutatták, hogy a megkérdezettek közel kétharmada (inkább vagy teljesen) egyetértett e kijelentéssel, bár ez a megközelítés szignifikánsan kisebb eséllyel jellemezte a lányokat, a közepes vagy kisebb városokban élőket, a diplomás szülők gyermekeit, valamint a jobb anyagi helyzetűeket.

Továbbá fontos még megemlíteni Béres-Deák Rita (2015, 2020) kvalitatív kutatásait, aki magyar meleg és leszbikusok családi kapcsolatait antropológiai módszerekkel vizsgálva többek között a goffmani ragadós stigma működését mutatta be, mely révén nem csak az érintett személy, hanem annak családja is nagy eséllyel stigmatizálódhat. Ennek kapcsán azt hangsúlyozta, hogy a „*falusi szülők – talán kényszerből, talán a személyes kapcsolatokra alapozva – hajlandóbbak felvállalni gyermekük szexuális orientációját környezetük előtt, mint a kisvárosban élők, ahol a presztízs és annak elvesztésétől való félelem nagyobb szerepet játszik a döntésben*” (Béres-Deák 2015:158). Az ehhez hasonló kvalitatív kutatások eredményei feltehetően közelebb vihetnek bennünket a kvantitatív modellek által feltárt összefüggések nyitottabb, többféle – kultúraspecifikus és lokális – lehetőséget tekintetbe vevő értelmezéséhez.

²⁴ A jobb összehasonlíthatóság kedvéért a „*homoszexuális pároknak nem szabadna gyermeket örökbe fogadni*” kijelentéssel való teljes egyetértést kódoltuk elutasító, a teljes egyet nem értést pedig támogató attitűdként.

KONKLÚZIÓ

Tanulmányunkban áttekintettük, hogy a közelmúltban (a 2016 és 2019 közötti időszakban) hogyan alakultak húsztólunk vizsgált európai országban, köztük Magyarországon, a leszbikus nők és a meleg férfiak társadalmi megítélésével kapcsolatos attitűdök, melyek tanulmányozására az ESS 8. adatfelvételi hullámában megjelent új alapváltozók használatával a korábbiaknál immár több lehetőségünk adódott. Meggyőződésünk szerint az általános elfogadást mérő, az ESS-ben kezdetektől meglévő „*Hagyni kell, hogy a meleg férfiak és a leszbikus nők szabadon éljék az életüket*” (B34) alapváltozó mellett a ragadós stigma működésére rávilágító „*Szégyellném, ha a közeli rokonaim között volna meleg férfi vagy leszbikus nő*” (B35), valamint a jogegyenlőséggel és a családi élet normáival kapcsolatos „*A meleg férfpárokat és a leszbikus női párokat a gyermekek örökbefogadása terén a heteroszexuális párokéval megegyező jogoknak kellene megilletnie*” (B36) változók alkalmasak általános és specifikus homofóbia-dimenziók visszatükrözésére, és együttes vizsgálatuk révén többet tudhatunk meg a leszbikusok és melegek iránti attitűdök különböző összetevőiről. Dotti Sani és Quaranta (2020) korábbi munkájukban szintén azt hangsúlyozták, hogy a homoszexualitással kapcsolatos általános és specifikus attitűdök összehasonlítása elméletileg hasznos, mert ezáltal jobban rávilágíthatunk azoknak a véleményeknek a változatosságára, ahogy az európai polgárok az azonos nemű párok által alkotott családokról, illetve a heteró és az LGBTI emberek jogegyenlőségéről gondolkodnak. Munkánk során a homofóbiát – úgy is mint a dzsenderfóbia egyik részhalmozát – előítéletes csoportközi jelenségként értelmeztük, míg egyes társadalmi csoportok hosszútávú és szisztematikusan kedvezőtlen megítélését definiáltuk előítéletes megközelítésként.

A címben feltett retorikai jellegű kérdésre tehát azt válaszolhatjuk, hogy több változóval megbízhatóbban mérhető több, illetve többféle indíttatás elutasítás – ugyanakkor láthattunk többféle indíttatású elfogadást is. Jól látszott, hogy az örökbefogadás témaköre a másik kettőhöz képest nagyobb mértékű ellenállást generált a vizsgált országokban, különös tekintettel azokra a helyekre, ahol az azonos nemű párokat nem illetik meg a heteroszexuális párokéval megegyező jogok, és ahol az utóbbi években tanúi lehettünk a politikai homofóbia²⁵ megnyilvánulásaként értelmezhető kormány- és pártpolitikai nyilatkozatoknak és tevékenységeknek.

Ez utóbbi aspektussal kapcsolatban fontos megemlíteni azokat a kelet-európai migránsoknak a Nyugat-Európában szerzett akkulturációs tapasztalatait vizsgáló kutatásokat, melyek a származási országokat gyakran jellemző homofób – politikai, médiabeli és vallási – retorikától való elszakadás felszabadító hatásaira irányítják a figyelmet (pl. Mole et al. 2017). Továbbá a kutatók tapasztalatai szerint minél hosszabb ideig éltek a kelet-európai migránsok Nyugat-Európában, a melegekkel és leszbikusokkal kapcsolatos attitűdjeik annál inkább hasonlítottak az adott régióban élők elfogadóbb hozzáállásához, és egyre inkább eltértek a kelet-európai származási országokra jellemző elutasító attitűdöktől (Fitzgerald et al. 2014).²⁶ E vizsgálatok azt is alátámaszthatják, hogy az egyéni szintű szocio-demográfiai jellemzők hatását az egyéni túlmutató kulturális és politikai hatások felülírhatják: vagyis az elfogadó társadalmi környezet elfogadásra taníthatja a társadalom tagjait – míg a gyűlölködéssel átitatott társadalmi miliő nagy valószínűséggel elvadíttja egymástól az embereket (erről lásd még pl. Messing és Ságvári [2020b] 27 európai országban szintén ESS adatokkal végzett vizsgálatát a bevándorlók iránti attitűdökről).

²⁵ A politikai homofóbiát Dunja Mijatović, az Európa Tanács emberi jogi biztosának nyilatkozatából kiindulva az LGBTI emberek nyilvános megbélyegzéseiként és jogaik, valamint emberi méltóságuk politikai érdekek alá rendeléseként értelmezzük (CoE 2020).

²⁶ Messing és Ságvári (2020a) is a bevándorlók akkulturációjának méréséhez használták fel a B34-es változót: a szerzők ugyanis a meleg és leszbikus közösség iránti pozitív attitűdökre a tolerancia alapvető nyugat-európai normájának elfogadásaként tekintenek.

Vizsgálatunknak számos korlátja említhető: ezek közé tartozik, hogy egyes független változók használatát nem tette lehetővé a korlátozott elemszám (ezért például a gyermektelenséggel kapcsolatos attitűdök és a pártpreferenciák vizsgálatától el kellett tekintenünk); az általunk vizsgált kérdésekben egyszerre szerepelnek leszbikus nők és meleg férfiak, így ezek alapján nincs lehetőség annak kiderítésére, hogy van-e különbség a leszbikusok és a melegek elfogadottságában; valamint a két új változó csak a legutóbbi két adatfelvételen szerepelt, így hosszabb távú áttekintésre még nem adnak alkalmat. Emellett az általunk alkalmazott lineáris regressziós modellekben a kategorikus változók esetén csak a referenciakategóriához mérve tudjuk vizsgálni a kategóriaszinteket, ezért érdemes lenne a jövőben többszintű logisztikus regressziós modelleket alkalmazni – következő vizsgálatunkban erre is sort szeretnénk keríteni STATA statisztikai program használatával. A többszintű modellek használatáról most azért kellett lemondanunk, mert az R-programon belül a felmérés típusú adatok elemzésére szolgáló *survey* könyvtárt használtuk, mely nem támogatja súlyozás alkalmazása mellett többszintű modellek illesztését.

Mindezzel együtt úgy gondoljuk, hogy tanulmányunkkal hozzá tudunk járulni a leszbikus nők és a meleg férfiak társadalmi elfogadottságát vizsgáló magyar és európai szakirodalomhoz. Eredményeink nem csak a korábbi empirikus elemzésekben szereplő társadalmi-demográfiai háttérváltozók (nem, életkor, lakhely, iskolai végzettség, vallásosság stb.) szerepére világítottak rá, hanem az egyes országok jogi, politikai és kulturális jellemzői által meghatározott társadalmi miliő fontosságára, melynek egyik lényegi összetevője a – például az örökbefogadás szabályozásában is tükröződő – jogegyenlőség lehet.

HIVATKOZÁSOK

- Abou-Chadi, T. – Finnigan, R. (2019) Rights for Same-Sex Couples and Public Attitudes Toward Gays and Lesbians in Europe. *Comparative Political Studies*, 52(6), 868–895. <http://dx.doi.org/10.1177/0010414018797947>
- Adam, B. D. (1998) Theorizing Homophobia. *Sexualities*, 1(4), 387–404. <http://dx.doi.org/10.1177/136346098001004001>
- Adam, B. D. (2015) Homophobia and Heterosexism. In Ritzer, G. (szerk.) *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*. Wiley Online Library, 1–3. <http://dx.doi.org/10.1002/9781405165518.wbeosh043.pub2>
- Adamczyk, A. (2017) *Cross-national public opinion about homosexuality. Examining attitudes across the globe*. Oakland, CA: University of California Press.
- Adamczyk, A. – Pitt, C. (2009) Shaping attitudes about homosexuality: The role of religion and cultural context. *Social Science Research*, 38(2), 338–351. <http://dx.doi.org/10.1016/j.ssresearch.2009.01.002>
- Bernstein, M. (2004) Paths to Homophobia. *Sexuality Research and Social Policy*, 1(2), 41–55. <http://dx.doi.org/10.1525/srsp.2004.1.2.41>
- Béres-Deák R. (2015) „Mit szólnak a szomszédok?” – Azonos nemű párok családjai és a rejtőzködés dilemmája. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 5(1), 144–161. <http://dx.doi.org/10.18030/socio.hu.2015.1.144>
- Béres-Deák R. (2020) *Queer Families in Hungary. Same-Sex Couples, Families of Origin, and Kinship*. Cham: Palgrave Macmillan. <http://dx.doi.org/10.1007/978-3-030-16319-8>
- Bobo, L.D. (1999) Prejudice as group position: Microfoundations of a sociological approach to racism and race relations. *Journal of Social Issues*, 55(3), 445–472. <http://dx.doi.org/10.1111/0022-4537.00127>
- Bryant, K. (2008) In Defense of Gay Children? ‘Progay’ Homophobia and the Production of Homonormativity. *Sexualities*, 11(4), 455–475. <http://dx.doi.org/10.1177/1363460708091744>
- Bryant, K. – Vidal-Ortiz, S. (2008). Introduction to Rethorizing Homophobias. *Sexualities*, 11(4), 387–396. <http://dx.doi.org/10.1177/1363460708091740>
- Calvillo, D. P. – Rutchick, A. M. (2013) Political knowledge reduces hindsight memory distortion in election judgements. *Journal of Cognitive Psychology*, 26(2), 213–220. <http://dx.doi.org/10.1080/20445911.2013.870179>
- CoE [Council of Europe] (2020) Commissioner urges Hungary’s Parliament to postpone the vote on draft bills that, if adopted, will have far-reaching adverse effects on human rights in the country. Elérhető: <https://www.coe.int/en/web/commissioner/-/commissioner-urges-hungary-s-parliament-to-postpone-the-vote-on-draft-bills-that-if-adopted-will-have-far-reaching-adverse-effects-on-human-rights-in-> (Letöltve: 2020-10-15).
- Doebler, S. (2015) Relationships between Religion and Two Forms of Homonegativity in Europe—A Multilevel Analysis of Effects of Believing, Belonging and Religious Practice. *PLoS ONE*, 10(8), e0133538. <http://dx.doi.org/10.1371/journal.pone.0133538>
- Dotti Sani, G. M. – Quaranta, M. (2020) Let Them Be, Not Adopt: General Attitudes Towards Gays and Lesbians and Specific Attitudes Towards Adoption by Same-Sex Couples in 22 European Countries. *Social Indicators Research*, 150(1), 351–373. <http://dx.doi.org/10.1007/s11205-020-02291-1>
- Drescher, J. (2015). Out of DSM: Depathologizing Homosexuality. *Behavioral Sciences*, 5(4), 565–575. <https://dx.doi.org/10.3390/bs5040565>
- Fitzgerald, R. – Winstone, L. – Prestage, Y. (2014) Searching for Evidence of Acculturation: Attitudes Toward Homosexuality Among Migrants Moving from Eastern to Western Europe. *International Journal of Public Opinion Research*, 26(3), 323–341. <http://dx.doi.org/10.1093/ijpor/edu021>
- FRA [European Union Agency for Fundamental Rights] (2020) *A long way to go for LGBTI equality*. Luxembourg: Publications Office of the European Union. Elérhető: https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/fra-2020-lgbti-equality-1_en.pdf (Letöltve: 2021-06-10).
- Freeman, D. – Loe, B. – Chadwick, A. – Vaccari, C. – Waite, F. – Rosebrock, L. – Lambe, S. (2020) COVID-19 vaccine hesitancy in the UK: The Oxford coronavirus explanations, attitudes, and narratives survey (Oceans) II. *Psychological Medicine*, 1–15. <http://dx.doi.org/10.1017/S0033291720005188>
- Gerhards, J. (2010) Non-discrimination towards homosexuality: the European Union’s Policy and Citizens’ attitudes towards homosexuality in 27 European Countries. *International Sociology*, 25(1), 5–28. <http://dx.doi.org/10.1177/0268580909346704>
- Goulding, S.C. (2019) UCLA study tried to change children’s gender identity starting in the 1960s, say two educators. Elérhető: <https://www.ocregister.com/2019/11/18/2-subjects-discuss-trauma-as-kids-involved-in-uclas-now-defunct-gender-identity-study/> (Letöltve: 2020-10-15).
- Gregor A. – Rédei D. (2015) Heteronormatív ifjúság? A magyarországi 15–29 éves fiatalok véleménye az azonos nemű párok együttéléséről. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 5(1), 122–143. <http://dx.doi.org/10.18030/socio.hu.2015.1.122>

- Herek, G. M. (2004) Beyond “Homophobia”: Thinking About Sexual Prejudice and Stigma in the Twenty-First Century. *Sexuality Research & Social Policy*, 1(2), 6–24. <http://dx.doi.org/10.1525/srsp.2004.1.2.6>
- Herek, G. M. (2011) Anti-Equality Marriage Amendments and Sexual Stigma. *Journal of Social Issues*, 67(2), 413–426. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1540-4560.2011.01705.x>
- Hooghe, M. – Meeusen, C. (2013) Is same-sex marriage legislation related to attitudes toward homosexuality? *Sexuality Research and Social Policy*, 10(4), 258–268. <http://dx.doi.org/10.1007/s13178-013-0125-6>
- Janiszewski, J. (2021) Neither in nor out: the paradox of Poland’s ‘LGBT-free’ zones. Elérhető: <https://balkaninsight.com/2021/04/15/neither-in-nor-out-the-paradox-of-polands-lgbt-free-zones/> (Letöltve: 2021-04-20).
- Kende A. – Lantos N. A. (2016) A kontaktusalapú előítélet-csökkenés lehetőségei és korlátai: egy intervenció tapasztalatai. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 6(2), 38–60. <http://dx.doi.org/10.18030/socio.hu.2016.2>
- Kite, M. E. – Whitley, B. E. Jr (1998) Do Heterosexual Woman and Men Differ in Their Attitudes Toward Homosexuality? A Conceptual and Methodological Analysis. In Herek, G.M. (szerk.) *Stigma and Sexual Orientation. Understanding Prejudice Against Lesbians, Gay Men, and Bisexuals*. Thousand Oaks – London – New Delhi: SAGE, 39–61.
- Kondakov, A. (2014) The silenced citizens of Russia: Exclusion of non-heterosexual subjects from rights-based citizenship. *Social & Legal Studies*, 23(2), 151–174. <http://dx.doi.org/10.1177/0964663913505315>
- Kováts E. – Pető A. (2017) Anti-Gender Discourse in Hungary: A Discourse without a Movement? In Kuhar, R. – Paternotte, D. (szerk.) *Anti-Gender Campaigns in Europe. Mobilizing against Equality*. London – New York: Rowman & Littlefield, 117–131.
- Körösényi A. (2017) Weber és az Orbán-rezsim: plebiszciter vezérdemokrácia Magyarországon. *Politikatudományi Szemle*, 26(4), 7–28.
- Kuyper, L. (2015) New core items on attitudes to homosexuality. ESS Round 8 Question Design Template – New Core Items. Elérhető: http://www.europeansocialsurvey.org/docs/methodology/core_ess_questionnaire/ESS8_attitudes_homosexuality_final_template.pdf (Letöltve: 2020-09-27).
- Kuyper, L. – Sommer, E. – Butt, S. (2018) Gender gaps in the measurement of public opinion about homosexuality in cross-national surveys: A question wording experiment. *International Journal of Public Opinion*, 30(14), 692–704. <http://dx.doi.org/10.1093/ijpor/edx019>
- Legát T. (2020) „Nehogy megfertőzzenek bennünket” – Erős Ferenc pszichológus, a Pécsi Tudományegyetem tanára a homofóbiáról. Elérhető: <https://magyarnarancs.hu/lelek/nehogy-megfertozzenek-bennunket-95745> (Letöltve: 2020-09-27).
- Messing V. – Ságvári B. (2020a) *From landing to arrival. The subtle integration of immigrants across Western Europe*. Budapest: Friedrich Ebert Stiftung.
- Messing V. – Ságvári B. (2020b) *Cementing European divisions. Mapping of European attitudes towards migration*. Budapest: Friedrich Ebert Stiftung.
- Mole, Richard C. M. – Gerry, C.J. – Parutis, V. – Burns, F.M. (2017) Migration and Sexual Resocialisation: The Case of Central and East Europeans in London. *European Politics & Societies*, 31(1), 201–222. <http://dx.doi.org/10.1177/0888325416682813>
- Morrison, M. A. – Morrison, T. G. (2002) Development and validation of a scale measuring modern prejudice toward gay men and lesbian women. *Journal of Homosexuality*, 43, 15–37. http://dx.doi.org/10.1300/J082v43n02_02
- Mos, M. (2020) The anticipatory politics of homophobia: explaining constitutional bans on same-sex marriage in post-communist Europe. *East European Politics*, 36(3), 395–416. <http://dx.doi.org/10.1080/21599165.2020.1733983>
- O’Brien, J. (2008) Complicating Homophobia. *Sexualities*, 11(4), 496–512. <http://dx.doi.org/10.1177/1363460708093457>
- Paternotte, D. – Kuhar, R. (2018) Disentangling and Locating the “Global Right”: Anti-Gender Campaigns in Europe. *Politics and Governance*, 6(3), 6–19. <http://dx.doi.org/10.17645/pag.v6i3.1557>
- Phillips, L. (2009) EU parliament condemns Lithuanian anti-gay law. Elérhető: <https://euobserver.com/justice/28680> (Letöltve: 2021-04-10).
- Plummer, K. (1981) Homosexual Categories: Some Research Problems in the Labelling Perspective of Homosexuality. In Plummer, K. (szerk.) *The Making of the Modern Homosexual*. London: Hutchinson, 53–75.
- Sedgwick, E. (1990) *Epistemology of the Closet*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Steffens, M. C. – Wagner, C. (2004) Attitudes toward Lesbians, Gay Men, Bisexual Women, and Bisexual Men in Germany. *The Journal of Sex Research*, 41(2), 137–149. <http://dx.doi.org/10.1080/00224490409552222>
- Štulhofer, A. – Rimac, I. (2009). Determinants of homonegativity in Europe. *Journal of Sex Research*, 46, 24–32. <http://dx.doi.org/10.1080/00224490802398373>
- Takács J. (2021) Legalizing queerness in Central-Eastern Europe. In Fábíán, K. – Johnson, J.E. – Lazda, M. (szerk.) *The Routledge International Handbook to Gender in Central-Eastern Europe and Eurasia*. Routledge: Abingdon, 246–254.

- Takács J. – P.Tóth T. (2016) Az „Idegbizottság” szerepe a homoszexualitás magyarországi dekriminalizációjában. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 6(2), 207–223. <http://dx.doi.org/10.18030/socio.hu.2016.2.207>
- Takács J. – P.Tóth T. (2021) Liberating Pathologization? The Historical Background of the 1961 Decriminalization of Homosexuality in Hungary. *Hungarian Historical Review*, 10(2), 267–300. <http://dx.doi.org/10.38145/2021.2.267>
- Takács J. – Szalma I. (2012) Homofóbia és az azonos nemű partnerkapcsolatok intézményesítettsége Európában. *Szociológiai Szemle*, 22(1), 61–88.
- Takács J. – Szalma I. (2013a) Az azonos nemű párok általi örökbefogadással kapcsolatos attitűdök Magyarországon. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 3(1), 1–33. <http://dx.doi.org/10.18030/socio.hu.2013.1.1>
- Takács J. – Szalma I. (2013b) How to Measure Homophobia in an International Comparison? *Družboslovne Razprave*, 73(1), 11–42.
- Takács J. – Szalma I. (2019) Social attitudes towards homosexuality in Hungary and Romania: Does the main religious denomination matter? *Intersections. East European Journal of Society and Politics*, 5(1), 71–99. <http://dx.doi.org/10.17356/ieejsp.v5i1.463>
- Takács J. – Szalma I. (2020) Democracy deficit and homophobic divergence in 21st century Europe. *Gender, Place & Culture*, 27(4), 459–478. <http://dx.doi.org/10.1080/0966369X.2018.1563523>
- Takács, J. – Szalma, I. – Bartus T (2016) Social Attitudes Toward Adoption by Same-Sex Couples in Europe. *Archives of Sexual Behavior*, 45(7), 1787–1798. <http://dx.doi.org/10.1007/s10508-016-0691-9>
- Young-Bruehl, E. (2012) *Childism. Confronting Prejudice Against Children*. New Haven & London: Yale University Press.
- van den Akker, H. – van der Ploeg, R. – Scheepers P. (2013) Disapproval of Homosexuality: Comparative Research on Individual and National Determinants of Disapproval of Homosexuality in 20 European Countries. *International Journal of Public Opinion Research*, 25(1), 64–86. <http://dx.doi.org/10.1093/ijpor/edr058>
- Voas, D. (2014) Towards a sociology of attitudes. *Sociological Research Online*, 19(1), 12. <http://dx.doi.org/10.5153/sro.3289>
- Weinberg, G. (1972) *Society and the Healthy Homosexual*. New York: St Martin's Press.

FÜGGELÉK

F1. táblázat. Az Adam által javasolt fogalmi keretek az azonos nemű vonzalmak iránti társadalmi ellenállás leírására (Adam 1998:389)

Kifejezés	Tudományág	Elemzési egység	A problémaenyhítés eszköze
homofóbia	pszichológia	személy	terápia, nevelés
heteroszexizmus	szociológia	társadalmi szerkezet	társadalmi változás
heteronormativitás	irodalomtudomány	diskurzus	határátlépés (transzgresszió)

F2. táblázat: Az európai modellekben felhasznált változók leírása (N=61042)

Változó	Válaszkategóriák / Skála (numerikus változók esetén)	%	N
Nem	Nő	51.45%	31213
	Férfi	48.55%	29449
Életkor (években)	Numerikus (15–98)		
Legmagasabb elért iskolai végzettség	Alapfokú	23.13%	14032
	Középfokú	36.88%	22373
	Felsőfokú	39.99%	24257
Vallási eseményeken való részvétel	Havonta legalább egyszer	21.77%	13208
	Csak különleges vallási ünnepeken	20.10%	12196
	A fentiekhez képest ritkábban	19.87%	12053
	Soha	38.25%	23205
Település nagysága	Nagyváros	30.33%	18397
	Kisváros	31.65%	19198
	Vidéki kistélepülés (falu, község, tanya)	38.03%	23067
Bevándorlókhoz való hozzáállás (Európán kívüli szegényebb országokból)	Senkinek nem kellene megengedni, hogy idejőjjön	14.21%	8620
	Keveseknek kellene megengedni, hogy idejőjjenek	30.51%	18509
	Jónéhányuknak meg kellene engedni, hogy idejőjjenek	40.79%	24742
	Sokuknak meg kellene engedni, hogy idejőjjenek élni	14.49%	8791
Önbesorolás a politikai bal/jobboldalon	Numerikus (0–10)		
Elégedettség a demokrácia működésével	Numerikus (0–10)		
„Hagyni kell...”	Numerikus (1–5)		
„Szégyellném...”	Numerikus (1–5)		
Örökbefogadás	Numerikus (1–5)		
Adatfelvételi hullám	8. hullám	51.04%	30962
	9. hullám	48.96%	29700
Összesen		100.00%	60662

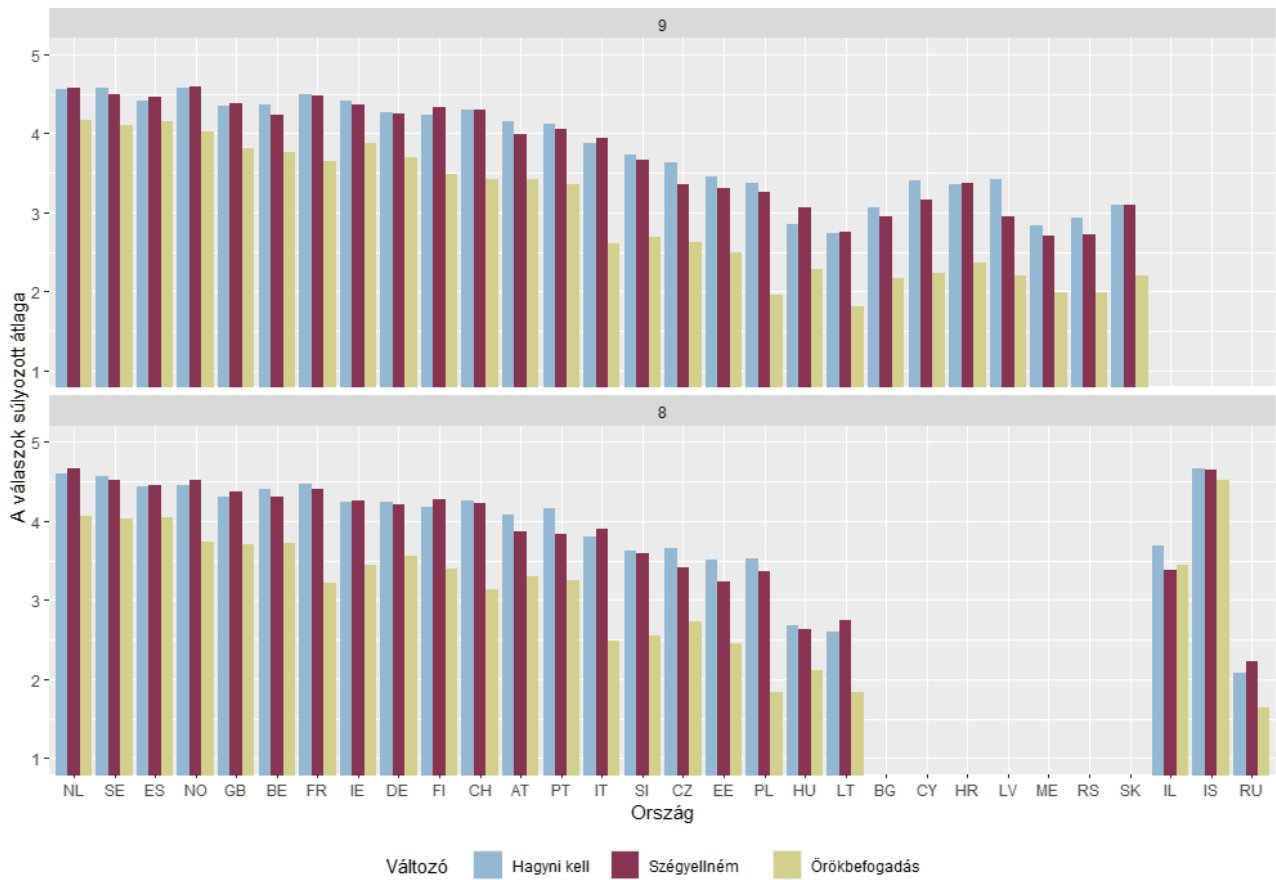
F3. táblázat. A magyar modellekben felhasznált változók leírása (N=2144)

Változó	Válaszkategóriák / Skála (numerikus változók esetén)	%	N
Nem	Nő	57.76%	1232
	Férfi	42.24%	901
Életkor (években)	Numerikus (15–98)		
Legmagasabb elért iskolai végzettség	Alapfokú	15.75%	336
	Középfokú	61.46%	1311
	Felsőfokú	22.78%	486
Vallási eseményeken való részvétel	Havonta legalább egyszer	19.03%	406
	Csak különleges vallási ünnepeken	20.68%	441
	A fentiekhez képest ritkábban	22.32%	476
	Soha	37.97%	810
Település nagysága	Nagyváros	32.82%	700
	Kisváros	34.83%	743
	Vidéki kistelepülés (falú, község, tanya)	32.35%	690
Bevándorlókhoz való hozzáállás (Európán kívüli szegényebb országokból)	Senkinek nem kellene megengedni, hogy idejőjön	59.12%	1261
	Keveseknek kellene megengedni, hogy idejőjjenek	33.24%	709
	Jónéhányuknak meg kellene engedni, hogy idejőjjenek	7.64%	163
Szavazási részvétel az előző parlamenti választásokon	Szavazott	79.98%	1706
	Nem szavazott	20.02%	427
Önbesorolás a politikai bal/jobboldalon	Numerikus (0–10)		
Elégedettség a demokrácia működésével	Numerikus (0–10)		
„Hagyni kell...”	Numerikus (1–5)		
„Szégyellném...”	Numerikus (1–5)		
Örökbefogadás	Numerikus (1–5)		
Adatfelvételi hullám	8. hullám	48.15%	1027
	9. hullám	51.85%	1106
Összesen		100.00%	2133

F4. táblázat. Válaszhiány-arányok öt változó esetén a 8. és a 9. hullámban

Ország	„Hagyni kell...”		„Szégyellném...”		Örökbefogadás		Bevándorlás		Politikai orientáció	
	ESS8	ESS9	ESS8	ESS9	ESS8	ESS9	ESS8	ESS9	ESS8	ESS9
AT	2.84%	2.96%	5.47%	4.64%	4.08%	4.36%	1.94%	2.72%	9.05%	9.24%
BE	0.17%	0.68%	0.28%	0.45%	0.28%	0.96%	0.34%	0.74%	3.91%	4.36%
CZ	2.38%	2.92%	4.50%	7.80%	3.66%	5.21%	1.23%	3.25%	9.43%	9.17%
DE	0.42%	0.81%	0.84%	0.72%	1.23%	1.15%	1.37%	1.27%	3.05%	4.11%
EE	0.74%	0.42%	1.68%	1.21%	1.04%	0.68%	0.89%	0.68%	13.67%	10.14%
ES	2.66%	2.76%	3.98%	3.12%	4.95%	4.38%	7.97%	7.79%	12.31%	13.37%
FI	0.42%	1.14%	0.62%	1.60%	0.73%	1.42%	2.03%	2.11%	3.12%	3.99%
FR	0.92%	0.80%	1.11%	1.29%	1.50%	1.99%	1.69%	3.13%	7.44%	8.91%
GB	0.56%	0.45%	0.82%	0.50%	1.17%	0.64%	1.99%	1.63%	9.65%	9.44%
HU	8.05%	6.56%	10.22%	9.39%	10.10%	7.89%	4.34%	6.32%	18.59%	15.41%
IE	1.27%	1.44%	1.89%	2.26%	4.03%	4.38%	1.41%	1.71%	17.45%	12.36%
IT	4.23%	3.79%	6.13%	5.06%	6.25%	5.39%	3.50%	3.39%	35.11%	27.10%
LT	7.78%	4.31%	12.96%	11.06%	4.71%	2.67%	8.06%	4.20%	28.79%	31.44%
NL	0.42%	1.26%	0.12%	1.55%	1.13%	1.97%	1.37%	1.97%	6.31%	7.41%
NO	0.32%	0.50%	0.52%	1.14%	0.32%	1.00%	0.84%	1.07%	3.11%	2.99%
PL	5.08%	4.93%	6.55%	7.53%	4.37%	5.20%	3.66%	4.13%	16.77%	17.60%
PT	1.18%	2.18%	1.57%	2.84%	1.65%	1.71%	1.57%	2.46%	8.35%	9.48%
SE	0.84%	0.84%	1.68%	1.95%	1.68%	1.56%	2.84%	1.82%	4.45%	3.18%
SI	3.21%	3.03%	3.60%	4.32%	2.68%	3.19%	2.52%	2.28%	18.06%	18.44%
CH	0.92%	1.30%	1.38%	2.27%	1.97%	3.24%	3.08%	3.37%	5.84%	8.11%

F1. ábra: A függő változók átlagértékei az ESS 8. és 9. hullámában (minden ország)²⁷

Forrás: European Social Survey 8. (2016–17) és 9. hullám (2018–19)

27 Az F1. ábrán a 20 általunk vizsgált ország mellett a 8. adatfelvételi hullámában résztvevő országok között látható Izland (IS), Izrael (IL) és Oroszország (RU), a 9. adatfelvételi hullámában pedig Horvátország (HR), Ciprus (CY), Szlovákia (SK), Lettország (LV), Bulgária (BG), Szerbia (RS) és Észak-Macedónia (ME).

F5. táblázat: A német modellekben felhasznált változók leírása (N=4347)

Változó	Válaszkategóriák / Skála (numerikus változók esetén)	%	N
Nem	Nő	47.62%	2070
	Férfi	52.38%	2277
Életkor (években)	Numerikus (15–98)		
Legmagasabb elért iskolai végzettség	Alapfokú	6.19%	269
	Középfokú	43.52%	1892
	Felsőfokú	50.29%	2186
Vallási eseményeken való részvétel	Havonta legalább egyszer	16.22%	705
	Csak különleges vallási ünnepeken	20.13%	875
	A fentiekhez képest ritkábban	19.21%	835
	Soha	44.44%	1932
Település nagysága	Nagyváros	29.93%	1301
	Kisváros	36.74%	1597
	Vidéki kistelepülés (falu, község, tanya)	33.33%	1449
Bevándorlókhoz való hozzáállás (Európán kívüli szegényebb országokból)	Senkinek nem kellene megengedni, hogy idejőjön	6.37%	277
	Keveseknek kellene megengedni, hogy idejőjjenek	26.73%	1162
	Jónéhányuknak meg kellene engedni, hogy idejőjjenek	66.90%	2908
Szavazási részvétel az előző parlamenti választásokon	Szavazott	87.19%	3790
	Nem szavazott	12.81%	557
Önbesorolás a politikai bal/jobboldalon	Numerikus (0–10)		
Elégedettség a demokrácia működésével	Numerikus (0–10)		
„Hagyni kell...”	Numerikus (1–5)		
„Szégyellném...”	Numerikus (1–5)		
Örökbefogadás	Numerikus (1–5)		
Adatfelvételi hullám	8. hullám	54.13%	2353
	9. hullám	45.87%	1994
Összesen		100.00%	4347

F6. táblázat. A német (NB34, NB35, NB36) modellek regressziós együtthatói

	NB34 modell Általános elfogadás		NB35 modell Szégyen		NB36 modell Örökbefogadás	
	Becsült érték	Sztenderd hiba	Becsült érték	Sztenderd hiba	Becsült érték	Sztenderd hiba
(Tengelymetszet)	5.047**	0.828	5.101**	0.095	4.886**	0.105
Életkor (években) (numerikus)	-0.0086**	0.0008	-0.011**	0.0010	-0.016**	0.0010
Nem: Nő (ref.)	-	-	-	-	-	-
Férfi	-0.231**	0.029	-0.238**	0.0321	-0.331**	0.038
Iskolai végzettség: Alapfokú	-0.18**	0.067	-0.189*	0.0765	0.024	0.077
Középfokú (ref.)	-	-	-	-	-	-
Felsőfokú	0.11**	0.026	0.145**	0.029	-0.007	0.037
Lakhely: Nagyváros (ref.)	-	-	-	-	-	-
Vidéki kistelepülés (falu, község, tanya)	-0.076*	0.034	-0.146**	0.040	-0.076	0.048
Kisváros	-0.135**	0.035	-0.102*	0.039	-0.136**	0.047
Részvétel gyakorisága vallási szertartásokon:	-0.466**	0.047	-0.418**	0.053	-0.699**	0.065
Havonta legalább egyszer						
Csak különleges vallási ünnepeken	-0.198**	0.035	-0.215**	0.04	-0.185**	0.047
A fentiekhez képest ritkábban	-0.181**	0.039	-0.182**	0.045	-0.188**	0.050
Soha (ref.)	-	-	-	-	-	-
Bal-jobboldali önbesorolás (numerikus)	-0.043**	0.009	-0.034**	0.010	-0.098**	0.011
Elégedettség a demokráciával (numerikus)	0.0146*	0.007	0.008	0.008	0.020*	0.009
Bevándorlás: Senkit	-0.326**	0.094	-0.128	0.098	-0.216*	0.110
Keveseket (ref.)	-	-	-	-	-	-
Jónéhányukat	0.223**	0.035	0.267**	0.041	0.404**	0.046
Szavazott: Igen (ref.)	-	-	-	-	-	-
Szavazott: Nem	-0.201**	0.054	-0.287**	0.058	-0.172**	0.062
Adatfelvétel ESS8 (ref.)	-	-	-	-	-	-
ESS9	0.009	0.028	0.023	0.032	0.113**	0.037
Torzítatlan R négyzet	0.183		0.159		0.205	
Átlagos négyzetes eltérés	0.619		0.804		1.215	

Megjegyzés: ** p < 0.01; * p < 0.05; ~ p < 0.10

SUSÁNSZKY PÁL¹ – SZABÓ ANDREA^{1,2} – OROSS DÁNIEL¹

A DEMOKRÁCIÁVAL VALÓ ELÉGEDETTSÉG ÉS A DEMOKRÁCIA ÉRTELMEZÉSE MAGYARORSZÁGON

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2021.2.30>

ABSZTRAKT

A tanulmány célja egyfelől a politikai attitűdök vizsgálatakor a Részvétel, képviselet, pártosság (NKFI-119603) kutatás adatain keresztül a demokráciára vonatkozó asszociációk elemzése, a fogalom hazai értelmezése mögötti összefüggések vizsgálata, valamint a politikai meggyőződésből, a gazdasági teljesítmény értékeléséből, illetve a demográfiai különbségekből adódó eltérések feltárása. Másfelől, bemutatjuk a demokráciával való elégedettség, és a pártos polarizáció időbeli változását Európában, felhasználva az European Social Survey (ESS) adatait. Eredményeink, a pártos polarizációs elméleteknek megfelelően igazolják, hogy a demokráciával való elégedettség politikai preferencia függvénye is: a kormánypárti szavazók jóval elégedettebbek a demokráciával, mint az ellenzékiek. Ez a különbség a vizsgált európai országok körében Magyarországon kiemelkedően nagy, ráadásul az elmúlt években folyamatosan növekszik is. Azonban nemcsak a demokráciával való elégedettség esetén, hanem a demokrácia értelmezése vonatkozásában is érvényesül a pártosság. A kormánypárti szavazók más szavakkal, szókapcsolatokkal írták le a demokráciát, mint a 2018 nyarán erősen kiábrándultnak tűnő ellenzéki szavazók.

Kulcsszavak: demokrácia, demokráciával való elégedettség, demokrácia értelmezése, ESS

SATISFACTION WITH DEMOCRACY AND INTERPRETATION OF DEMOCRACY IN HUNGARY

ABSTRACT

The aim of the study is to investigate Hungarian citizens' associations with democracy through the data of the Participation, Representation, Partisanship (NKFI-119603) research. Beyond examining Hungarian citizens' interpretation of the concept the paper also explores correlations to political beliefs, economic performance and demographic differences. We also present the change in satisfaction with democracy and partisan polarization over time in Europe, using data from the European Social Survey (ESS). Our results, in line with party polarization theories, prove that satisfaction with democracy is related to political preferences: pro-government voters are far more satisfied with democracy than opposition voters. Among the examined European countries, the difference is outstandingly large in Hungary, moreover, it has been growing steadily in recent years. However, partisanship prevails not only in terms of satisfaction with democracy, but also regarding the interpretation of democracy. Pro-government voters described democracy in different words than opposition voters, who came across as very disappointed in 2018.

Keywords: democracy, satisfaction with democracy, interpretation of democracy, ESS

1 Társadalomtudományi Kutatóközpont, Politikatudományi Intézet

2 ELTE ÁJK Politikatudományi Intézet

A DEMOKRÁCIÁVAL VALÓ ELÉGEDETTSÉG ÉS A DEMOKRÁCIA ÉRTELMEZÉSE MAGYARORSZÁGON

BEVEZETÉS

A demokráciával való elégedettség, az állampolgárok demokráciáról való vélekedésének vizsgálata a jelenkori politikai szociológia és politikatudomány egyik legkutatottabb témája. Ennek megfelelően a European Social Survey (ESS) kutatássorozatban is jelentős hangsúlyt kapnak a demokráciával kapcsolatos kérdések és kérdésblokkok. Nem könnyű tehát ehhez a gyorsan változó és egyre komplexebb elemzésekkel operáló diskurzushoz hozzájárulni.

Az elmúlt években azonban elkezdődött egy másfajta kutatási irány is, aminek fókuszában a nem-demokratikus rendszerek azonosítása, jellemzése és tipizálása áll. A magyar politikai rendszert az elmúlt öt évben jellemezték illiberális demokráciaként (Buzogány 2017), hibrid rezsimként (Böcskei–Szabó 2019), kívülről korlátozott hibrid rezsimként (Bozóki–Hegedűs 2017), esetleg tökéletlen demokráciaként (Bogaards 2018). A politikatudományi irodalomban a különböző szempontú elemzések szerzői egyetértenek abban, hogy a Magyarországon kialakult politikai rendszer jelentős és fontos pontokon tér el a demokrácia általánosan bevett értelmezésétől és követelményeitől.

Ezzel a kérdéssel a nemzetközi szakirodalom figyelembevételével magyarországi kutatóként is foglalkoznunk kell. A fenti hivatkozások szerint a demokratikus berendezkedés változása a politikai rendszer szintjén zajlott, de kérdés, hogy ezzel párhuzamosan változott-e az emberek demokráciáról alkotott vélekedése. Elégedettek-e Magyarországon az állampolgárok a demokrácia működésével, és változott-e az elégedettségük mértéke az elmúlt években? Mit gondolnak az emberek a demokráciáról, a demokrácia leírására milyen fogalmakat használnak? Tanulmányunkban ezekre a kérdésekre keressük a választ.

A demokráciával való elégedettség felfogható egyfajta lakmuszpapírként, ami megmutatja a társadalmi közhangulatot, a politikai közérzetet, azt, hogy összességében hogyan érzik magukat az emberek az adott politikai környezetben. Úgy véljük, a nemzetközi szakirodalommal összhangban, érdemes különbséget tenni a „megvalósult” és az „ideális” demokrácia fogalma között (pl. Kriesi et al. 2016). A megvalósult demokrácia megmutatja, hogy pillanatnyilag milyen a társadalom demokráciaérzékelése, míg az ideáltipikus demokráciafelfogás azt jelzi, hogy milyen lenne, milyennek kellene lennie egy elképzelt, jól működő demokráciának.

Írásunk első részében a demokráciával való elégedettséggel és a pártos polarizáltsággal foglalkozó elméleteket foglaljuk össze. Ezt követően az ESS kutatások adataira támaszkodva bemutatjuk, hogy a demokráciával való elégedettség tekintetében milyen különbségek vannak az európai országok között, továbbá, hogy az elégedettség szintje és polarizáltsága hogyan alakult 2002 és 2018 között Európában.

Végül egy hazai lakossági kérdőíves vizsgálat adatait elemezve feltérképezzük a demokráciával kapcsolatos asszociációk mintázatát. Ezekre a mintázatokra úgy tekintünk, mint a demokrácia lehetséges értelmezéseire. Vizsgáljuk, hogy ezek az asszociációk és értelmezések hogyan függnek össze a válaszadók társadalmi háttérével és politikai preferenciáival, valamint a demokráciával való elégedettséggel.

A DEMOKRÁCIÁVAL VALÓ ELÉGEDETTSÉG, A PÁRTOS POLARIZÁCIÓ ÉS A DEMOKRÁCIA JELENTÉSE

A demokrácia megítélése, a demokráciával való elégedettség mérése és az arra ható tényezők vizsgálata a nemzetközi társadalomtudományi kutatások egyik kiemelt területe. Ezért tanulmányunkban elsőként a demokráciával való elégedettség európai trendjeit mutatjuk be. Abból kiindulva, hogy az alacsony szintű állampolgári támogatás veszélyt jelent a demokratikus rendszerre (Lipset 1959, Powell 1982), az irodalomban megfogalmazott egyik alapfeltevés szerint a demokráciák nagyobb valószínűséggel maradnak fenn, vagy működnek jól, ha az állampolgárok pozitív véleménnyel vannak a demokrácia működéséről. A demokratikus rendszerekben a demokratikus kormányzás támogatásának kérdése gyakorlati és napi szintű jelentőséggel bír a politikai intézmények fennmaradása szempontjából (Mishler–Rose 1997).

Fontos a téma kapcsán megkülönböztetni a demokráciával való elégedettséget és a legitimitás mértékét (Gunther–Montero 2004). A legitimitás *„az a meggyőződés, hogy a hiányosságok és kudarcok ellenére a politikai intézmények jobbak, mint bármelyik más lehetséges intézményi megoldás”* (Linz 1988:65). Ezzel szemben az elégedettség (Easton 1965:406) a politikai vezetők napi megnyilvánulásainak és a kormányzati intézmények működésének megítélését jelenti (Kornberg–Clarke 1992:20).

A demokráciával való elégedettség vizsgálatok tanulmányunkban kiemelt figyelmet szentelünk a pártválasztás szerepének. A demokráciával való elégedettséget illetően a győztes vagy vesztes jelölt, illetve párt támogatásából fakadóan az állampolgárok között létrejövő „győztes-vesztes szakadék” (Anderson et al. 2005) különböző aspektusainak feltárására számos empirikus kutatás vállalkozott (lásd még: Berggren et al. 2004, Bernauer–Vatter 2012, Curini et al. 2012). Bár a győztes-vesztes szakadék a legtöbb demokráciában jelen van, egyes országokban a vesztesek elégedettebbek, mint másokban. Dahlberg és Linde (2016) eredményei alapján az intézmények teljesítménye fontosabb, mint az intézményi megállapodások típusa, amikor a nyertes-vesztes különbség nagyságáról van szó. Az európai demokráciákat ESS adatokon vizsgálva arra jutottak, hogy a választások győztesei és vesztesei közötti különbséget jelentősen csökkenti a jól működő demokrácia, vagyis a rendszer input oldalán a jogállamiság és/vagy a választási eljárások és a kormányzati működés magas minősége az output oldalon. A makroszintű vizsgálatok arra is rámutattak, hogy a pártos polarizáció a többségi rendszerekben magasabb, mint az arányos választási rendszerekben (Lijphart 1999). Az egyéni szintű változókat tekintve Merkley és munkatársai (2019) azt találták, hogy az állampolgárok értékelik, ha a véleményüket képviselve érzik, ezért a vélemények változatosabb kifejezésére lehetőséget adó politikai intézmények és pártrendszerek tompíthatják a választások elvesztéséből fakadó elégedetlenség mértékét.

A magyarországi kutatások közül témánk szempontjából fontos Huszár és Berger (2020) vizsgálata, akik a magyarországi rendszerváltást követően formálódó új középosztály demokratikus politikai rendszer iránti elköteleződésének vizsgálatok az találták, hogy az sokkal inkább a jelenlegi társadalmi rend támaszaként írható le, mint a polgári demokratikus fejlődés garanciájaként. A magyar esetre vonatkozóan, a pártosság fogalmi megközelítésére alapozva, Patkós (2017:44) ESS adatok alapján kimutatta, hogy a politikai táborok elfogultsága egyfelől politikai értelemben káros – például mert a különböző táborokhoz tartozó választók gondolkodásában, politikai tényérzékelésben és a politikai véleményalkotás terén is jelentős különbséget hoz létre, rontva a véleménynyilvánítás minőségét –, másfelől összefüggésbe hozható a gyengébb gazdasági eredményekkel is. Enyedi (2016) szerint a magyar eset arra világít rá, hogy ha egy pártrendszert populista stratégiát folytató pártok uralnak, akkor mind a pártok egymás közötti kapcsolatára, mind a pártrendszer környezetére (így az állampolgárok demokráciához való viszonyára) negatív hatást gyakorol.

Az ESS kutatássorozat minden hulláma több témát felölelő blokkokból áll össze. Ebből adódóan a demokrácia értelmezésére és a demokráciához való viszonyulások több dimenzió szerinti vizsgálatára csak ritkán kerülhet sor (például 6. és 10. hullám). A demokráciával való elégedettségről a kutatók azonban minden hullámban feltettek egy kérdést: „*Mindent összevetve mennyire elégedett Magyarországon a demokrácia működésével?*”. Egyáltalán nem egyértelmű azonban, hogy a demokráciával való elégedettséget mérő kérdést hogyan értelmezzük. Vajon mire válaszolnak a kérdőív kitöltői, amikor ezt a kérdést látják? Linde és Ekman (2003) álláspontja szerint a kérdés a rendszer értékeléséről szól, azonban összekeverednek a politikai rendszer alapelveinek és teljesítményének szempontjai. A rendszer alapelveiről, alapértékeiről és azok működéséről szóló szempont lehet például, hogy mit gondolnak az állampolgárok, mennyire fontos alapérték a szólásszabadság és mennyire valósul meg jelenleg, egy adott ország adott politikai rendszerében. A rendszerhez való viszonyulás másik értelmezése szerint viszont a kérdés a rendszer által biztosított szolgáltatások és közjavak, valamint a gazdasági teljesítmény értékeléséről szól. Tehát, amikor az emberek a demokráciával való elégedettségről feltett kérdésre válaszolnak, akkor valójában a rendszer teljesítményét értékelik.

Az ESS kutatási projekt azonban lehetőséget biztosított a kutatók számára, hogy a „megvalósult” és az „ideális” demokrácia fogalmait elkülönítve vizsgálják. A 2012-es hullám tartalmazott egy kérdésblokkot, amelyben a válaszadóknak két kérdésre is kellett válaszolniuk: arra, hogy mennyire tartanak egy demokratikus alapértéket fontosnak (pl. szólásszabadság, választások tisztasága), másfelől arra, hogyan látják, ez az alapérték mennyire valósul meg a saját országukban. A két kérdésre adott válaszok különbségét a demokratikus rendszer egyes alapelemeivel való elégedettségként értelmezhetjük (Messing et al. 2013, Susánszky–Tóth 2018). Heyne (2019) rámutatott arra, hogy a demokráciával való elégedettség összefügg a demokratikus alapelvekkel való elégedettséggel. Kutatásának eredményei alapján tehát úgy tűnik, árnyalni tudjuk Linde és Ekman (2003) értelmezését, vagyis azt, hogy a demokráciával való elégedettség egyértelműen a politikai rendszer (gazdasági) teljesítményéről szólna. Ha a kétféleképpen mért elégedettség erősen összefügg, akkor azt mondhatjuk, hogy a demokráciával való elégedettségről feltett kérdés részben tartalmazza a demokrácia alapértékeinek megvalósulásával való elégedettséget is.

A cikkünkben vizsgált második téma a demokrácia tartalmához kapcsolódó értelmezések. Kulcskérdés ugyanis az állampolgárok demokráciával való elégedtségének mérésekor az állampolgárok demokráciafelfogásának vizsgálata. A demokrácia összetett és sokdimenziós jelentéséhez tudományos és politikai fejlődés eredményeként számos eltérő felfogás társult, ideértve a szabadság, az egyenlőség, a részvétel, a viták, a képviselőlet és az állampolgári jogok védelmének eszméit, amelyek máig fontos elemei a demokráciáról szóló diskurzusnak (pl. Tilly 2007). Az állampolgárok demokráciáról alkotott felfogása azonban országonként eltérhet, és mára számos összehasonlító kutatás ad képet a demokrácia összetett és sokoldalú megértéséről (Dalton et al. 2007; Schedler–Sarsfield 2007; Shin 1999). A demokrácia sokoldalú értelmezésének feltárása segít jobban megérteni azokat a tényezőket, amelyek befolyásolják, hogyan viszonyulnak az állampolgárok a politikai ügyekhez és milyen politikai viselkedésformákat választanak (Canache 2012:5, Pickel et al. 2016:2). A demokrácia egy ilyen elvek mentén kidolgozott, ideális koncepciója globális érvényességű, vagyis egyfelől mentes a nyugati fejlett demokráciák normatív elfogultságától, másfelől elég rugalmas ahhoz, hogy tükrözze a nyugati demokratikus társadalmak újításait (Osterberg-Kaufmann et al. 2020).

Magyarországon Hunyady György és munkatársai (2015:286) egy 27 állítást tartalmazó lista alapján, szisztematikusan és mélyrehatóan vizsgálták a demokrácia értelmezését. A 27 tétel 9 tárgykör köré csoportosult: a) többség uralma; b) a kormányváltás lehetősége választások révén; c) az egyén szabad tevékenységének szükségessége és védelme; d) a jogállamiság kötelmei; e) a hatalmat összpontosító erős kormányzat; f) az

állami gondoskodás és újraelosztás; g) a tömegek inkompetenciája; h) a társadalmi különbségek fenntartása és erősítése, valamint i) a társadalmi egyenlőség igénye, az egyenlőtlenségek csökkentése. A kutatók szerint a legnagyobb összeálló index a „demokráciába vetett hit”, majd ezt követi a „kormányzati hatalomkoncentráció”, végül pedig a harmadik a „társadalmi megkülönböztetés”. Hunyady úgy véli, hogy kutatásuk „pozitív tanulsága”, hogy a köztudatban létezik a demokráciába vetett hit, amely a demokratikus jogállamiságban, az egyenlőségben, valamint a demokrácia buktatóinak, határainak elfogadásában mutatkozik meg komplex rendszerként (Hunyady 2015:303).

Tanulmányunkban a továbbiakban megvizsgáljuk, hogy milyen viszony áll fenn Magyarországon a demokráciával való elégedettség és a demokrácia értelmezése között. A fentiek alapján egyrészt azt feltételezzük, hogy a demokráciával való elégedettség és a gazdasági helyzet megítélése között szoros összefüggés mutatkozik. Másrészt, jelentős különbséget feltételezünk mind a demokráciával való elégedettség, mind a demokrácia értelmezésében a kormánypárti és az ellenzéki szavazók között.

ADATOK ÉS MÓDSZERTAN

Tanulmányunkban döntően két adatfelvétel adatait használjuk. Először a *European Social Surveyt* (ESS), amely 2002 óta két évente összehasonlító nemzetközi adatokkal szolgál az európai társadalmak demográfiai, társadalmi állapotáról, a lakosság politikai és közéleti preferenciáinak alakulásáról, valamint a társadalmi attitűdök, illetve a cselekvéseket befolyásoló értékek változásairól. Ez idáig Magyarországon az ESS kilenc hulláma készült el, amelyet kezdetben a Gallup Magyarország Kft., majd a Tárki Zrt. vett fel, minden esetben személyes kérdéssel.³ A megkérdezettek száma hullámonként 1500–2000 fő volt, amely a 15 éven felüli népességet reprezentálta. Az utolsó, 2018 őszi adatfelvétel során Magyarországon 1619 főt kérdeztek meg.

A cikk második részében pedig az MTA TK PTI *Választáskutatási panel 3.* (MTA TK PTI VKP 03) hullámának adatait elemezzük. Az NKFIH-projekt kutatócsoportjának megbízásából 2018 májusában és júniusában a Závecz Research egy 1100 fős,⁴ a magyar felnőtt népességre nem, korcsoport, településtípus és régió alapján reprezentatív személyes adatfelvételt készített, amelyre több, a demokráciával kapcsolatos kérdés is felkerült.

Fontosnak tartjuk jelezni, hogy a két általunk használt adatbázis 2018-ban, illetve 2019 elején, a harmadik kétharmados Fidesz–KDNP-győzelmet hozó választást követően készült. Miután választási évekről beszélünk, ezért ennek lehetnek torzító hatásai a kapott eredményekre. Róbert és munkatársai (2017) úgy vélik, hogy azokban az években, amikor az adatfelvétel és az országgyűlési (és ezzel párhuzamosan 2014-ig az önkormányzati) választások nagyon közel vannak egymáshoz, annak érdemi, adott esetben erősen pozitív hatása lehet a politikával, a bizalommal és a demokráciával kapcsolatos kérdések megválaszolására (Róbert et al. 2017:127–128).

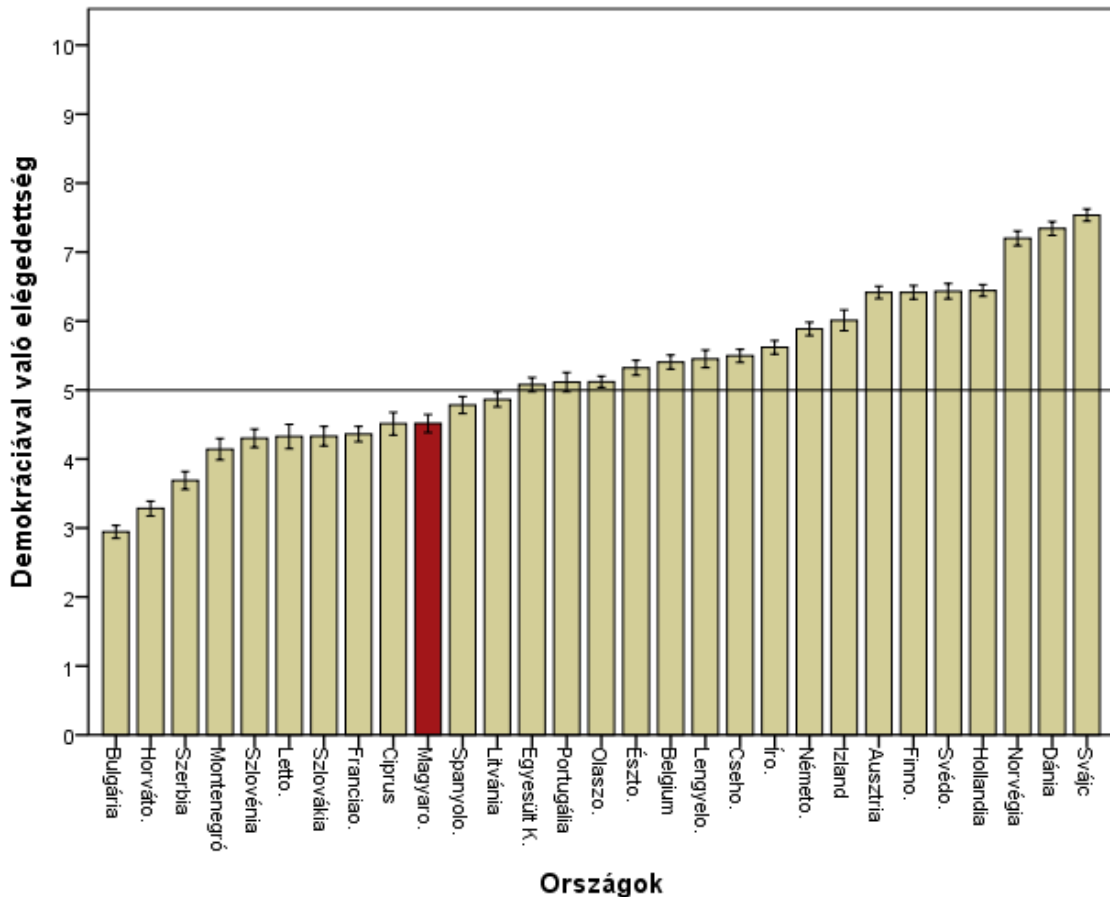
A demokráciával való elégedettséget mindkét kutatásban (az ESS-ben és a Választáskutatási Panelben egyaránt) egy 0–10 fokozatú, nonverbális skálán mérték, ahol a 0 azt jelentette, hogy „rendkívül elégedetlen”, a 10 pedig „teljesen elégedett”, a többi skálaérték nincs megnevezve. A skála közepe az 5-ös érték. Az annál magasabb értékek az elégedettséget, az alacsonyabbak pedig az elégedetlenséget fejezik ki. A pontos kérdésfeltevés így szólt: „*Mindent összevetve mennyire elégedett Magyarországon a demokrácia működésével?*”

³ Az egyes kutatások módszertanáról részletesen lásd: <http://ess.tk.mta.hu/modszertan/>.

⁴ Az adatfelvétel az NKFIH–119603 Részvétel, képviselet, pártosság projekt keretében készült. Kutatásvezető: Szabó Andrea.

1. ábra.

A demokráciával való elégedettség átlagai és a standard hibái 95%-os konfidenciaintervallumai, 2018

Forrás: ESS 9.

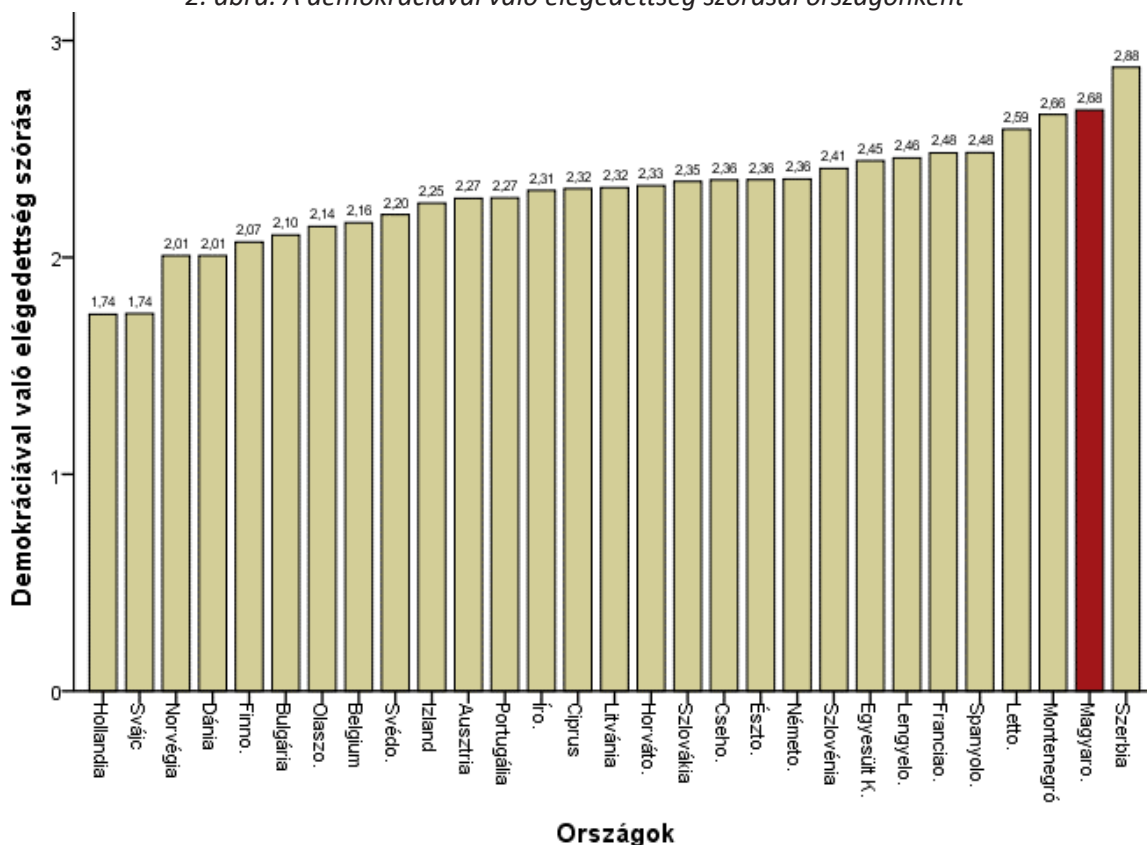
A demokráciával való elégedettség trendjei 2002–2018

A European Social Survey legutolsó, 2018-as adatfelvételében (ESS 9. hullám) 29 ország közül 12 található a 0–10 közötti skála közepénél lejjebb, vagyis inkább elégedetlen a demokráciával, 15 pedig vagy épp a skála közepénél helyezkedik el, vagy afelett található. Három országban (Bulgáriában, Horvátországban és Szerbiában) az emberek demokráciával való elégedetlensége magasnak mondható, hiszen az országos átlagértékek nem érik el a 4-et, kilenc ország esetében pedig az átlagértékek 4 és 5 között szóródnak. Az átlagok Norvégiában (7,2), Dániában (7,3) és Svájcban (7,5) a legmagasabbak (1. ábra).

Általánosságban elmondható, hogy a kelet-európai országokban az elégedettség átlaga alacsonyabb, mint a nyugat- vagy észak-európai államokban, ugyanakkor akad néhány kivétel is. A nyugati országok közül Franciaország, míg a déli országok közül Ciprus és Spanyolország is a kevésbé elégedett országok közé tartozik, ugyanakkor a középkelet-európai és balti országok közül Csehország, Lengyelország és Észtország az elégedettebb országok közé sorolhatóak (az átlagaik meghaladják az 5-ös értéket, sorrendben 5,5; 5,5; 5,3), azonban a 10 legelégedettebb ország között egyetlen középkelet-európai vagy balti ország sem található.

Magyarországon az elégedettség átlaga 4,5, tehát az emberek átlagosan inkább elégedetlenek a demokrácia állapotával, amivel a mérsékeltelen elégedetlen országok közé és az országok sorrendjében a középmezőny aljához tartozik.

2. ábra. A demokráciával való elégedettség szórásai országonként

Forrás: ESS 9

Az országok átlagértékein túl érdemes megvizsgálni a demokráciával való elégedettség szórásait is. A szórás ugyanis megmutatja, mekkora az elégedettség kapcsán a közmegegyezés mértéke. Az alacsonyabb szórás arra utal, hogy az emberek inkább egyetértenek, míg a nagyobb szórás arra, hogy az emberek véleménye nagyobb mértékben eltér az átlagtól. Minél nagyobb egy országban a demokráciával kapcsolatos vélemények szórása, annál nagyobb a polarizáció mértéke. A 2. ábrán az elégedettség szórásait mutatjuk be.

A legnagyobb konszenzust (legalacsonyabb polarizáltságot, vagyis legkisebb szórást) Hollandiában (1,74) és Svájcban (1,74) láthatunk, míg a legeltérőbbek a vélemények Szerbiában (2,88) és Magyarországon (2,68). A 3. és 4. ábra együttesen azt mutatja, hogy azokban az országokban, ahol magasabb a demokrácia működésével való elégedettség szintje, ott a vélekedések szórása kisebb, és fordítva, ahol az elégedettség átlaga alacsonyabb, a szórás magasabb. (Az átlagok és szórások közötti korreláció magas: $-0,63$).

Ettől a mintázattól érdekes eltérést mutat Bulgária, ahol a demokráciával való alacsony elégedettségi szintről viszonylagos konszenzus alakult ki (alacsony átlag és szórás jellemzi). Lengyelországot az inkább elégedett országok közé soroltuk, ugyanakkor Lengyelország a nagyobb szórású országok közé tartozik, tehát a magasabb elégedettség egy alacsonyabb szintű konszenzussal jár együtt.

Magyarországon a demokráciával való elégedettség középértéknél alacsonyabb, de nem kiemelkedően alacsony szintet mutat, ugyanakkor az egyik leginkább polarizált ország ezen a területen. A demokráciával való közepes elégedettség átlagához tehát extrém magas szórás párosul, hiszen a társadalmon belül a vélemények a demokrácia állapotáról jelentősen eltérnek. Sokan vannak olyanok, akik nagyon elégedettek a demokrácia működésével, míg jelentős az ettől lényegesen eltérő véleményt megfogalmazók aránya is. Ennyire extrém eltérés az átlagok és a szórások között unikális a 2018-as adatfelvételben.

Az elégedettség és a polarizáltság változása

Az eddig bemutatott adatok a 2018-as helyzetet írják le. Érdekes azonban megvizsgálni, hogyan változott 2002 óta a demokráciával való elégedettség és a demokrácia körüli egyetértés (a polarizáltság) szintje (Függelék 5. ábra). Kérdés tehát az, hogy a fent leírt eltérés az átlagok és a szórások között Magyarországon egy egyszeri, akár valamilyen adatfelvételi sajátosságból adódó hibának tudható be, vagy egy tartós folyamatról, a magyar társadalom egyedi jellegzetességéről beszélhetünk.

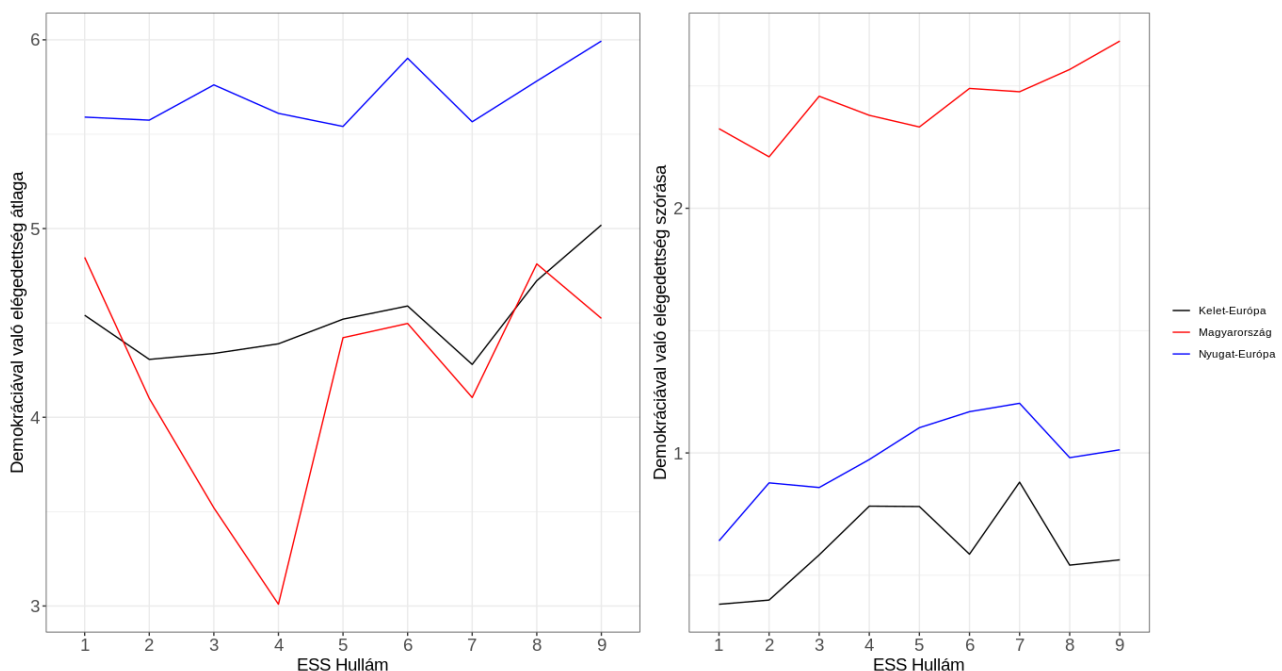
Az utóbbi időszakban a legtöbb vizsgált országban növekedett vagy stagnált a demokráciával való elégedettség szintje. Jól láthatóan szinte minden országban volt változás, törés a 4–5. hullám időszakában, ami egybeesik a 2008–2009-es gazdasági válság elsődleges hatásainak érzékelésével.

Magyarországon az elégedettség az első hullám (adatfelvétel: 2002. október) és a negyedik hullám (adatfelvétel: 2009. január) között folyamatosan csökkent, majd a 2010-es választások (5. hullám, adatfelvétel: 2010. október) után növekedni kezdett. 2010 óta a demokráciával való elégedettség terén csak kisebb, nem tendencia jellegű elmozdulások rögzíthetők.

A vélemények polarizáltsága Magyarországon ugyanakkor folyamatos növekedést mutat. Míg 2002-ben az első hullámban vizsgált 22 ország közül Magyarország a 8. legmagasabb szórással rendelkezett, a 2018-as kilencedik hullámban már a második legmagasabbal a vizsgált 29 ország közül. Ezek az eredmények tehát azt mutatják, hogy 2010 óta a társadalom egy részében a demokráciával való elégedettség erősen növekedni kezdett, míg egy másik részében csökkent, így összességében az elégedettség átlaga kisebb mértékben változott.

Ha a trendeket a poszt-szocialista és a nyugat-európai (minden más 1990 előtt demokratizálódott ország) országok átlagával hasonlítjuk össze (3. ábra bal oldala), akkor látható, hogy Magyarországon a demokráciával való elégedettség átlaga inkább a kelet-európai régió átlagához és trendjéhez hasonlít, mint a nyugati mintázathoz.

3. ábra. A demokráciával való elégedettség átlagai és szórásai Kelet- és Nyugat-Európában, valamint Magyarországon, ESS1–ESS9 hullám (2002–2018)

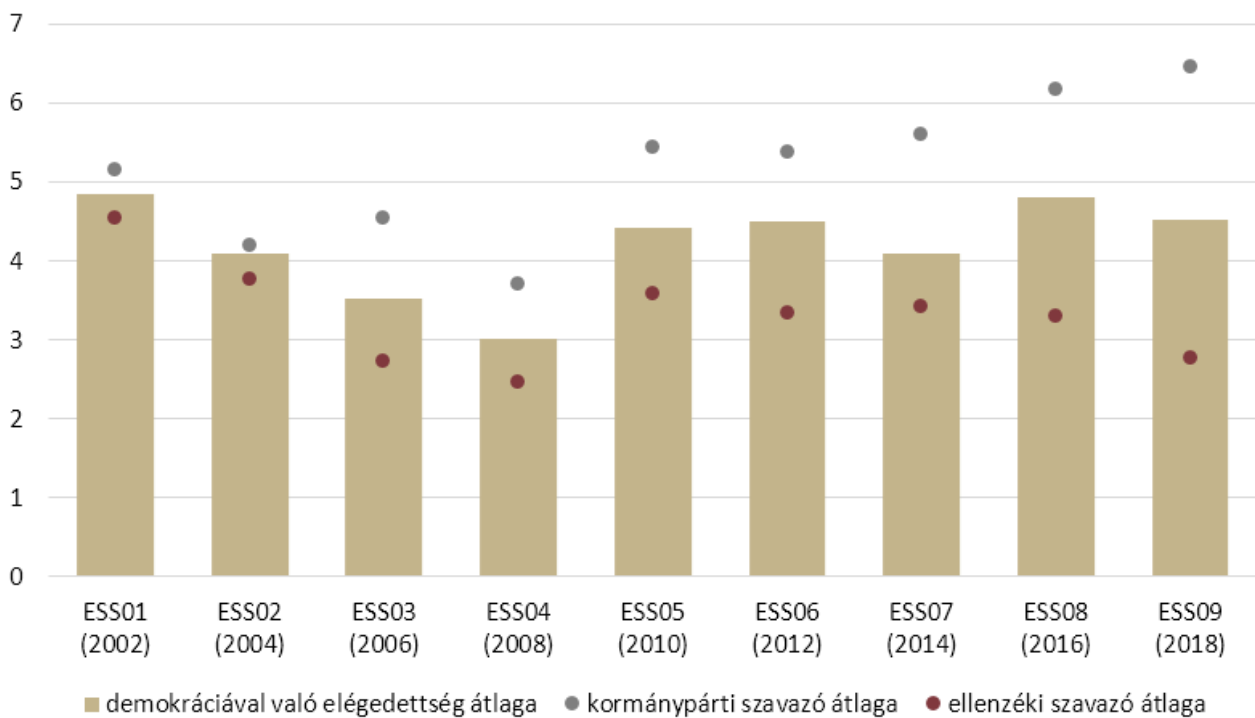

Forrás: ESS 01–09.

A vélemények polarizációja azonban (3. ábra jobb oldala) minden ESS hullámban jóval magasabb volt Magyarországon, mint a nyugat-európai és a kelet-európai átlag, ráadásul míg a 7. hullám óta (2014) Európában inkább csökken a polarizáltság, Magyarországon erőteljesen emelkedik. A demokrácia működését illető polarizáció tehát a 2010 után hatalomra jutó Fidesz–KDNP-kormányok időszakában kezdett el még jobban elszakadni mind a nyugati, mind pedig a közép-európai országok polarizációs mintáitól. Úgy véljük, hogy ez az eltérés magyarázatra szorul.

Ahogy erre Szabó és Oross (2019) rámutattak, a magyar kormánypárti szavazók viselkedése a polarizációs elméleteknek megfelelő. 2010-ig is megfigyelhető volt, hogy a mindenkori kormánypárti beállítódásuk kedvezőbben ítélték meg a demokrácia működését, mint a társadalom többi tagja, vagy mint a legnagyobb támogatottságú ellenzéki párt támogatói, de – ahogy erre Patkós (2019) világosan rámutatott – 2010 után a Fidesz–KDNP-szavazóinak véleménye markánsabban eltér a társadalmi átlagtól, mint korábban (4. ábra). Az ESS

4. ábra. A demokráciával való elégedettség átlagai és a kormánypárti,* illetve az ellenzéki** szavazók átlagai Magyarországon, ESS1–ESS9 hullám (2002–2018)

*kormánypárti szavazó: az előző választáson az aktuális kormánypártokra szavazott.

**ellenzéki szavazó: legnagyobb támogatottságú ellenzéki párt listájára szavazott az előző választáson¹

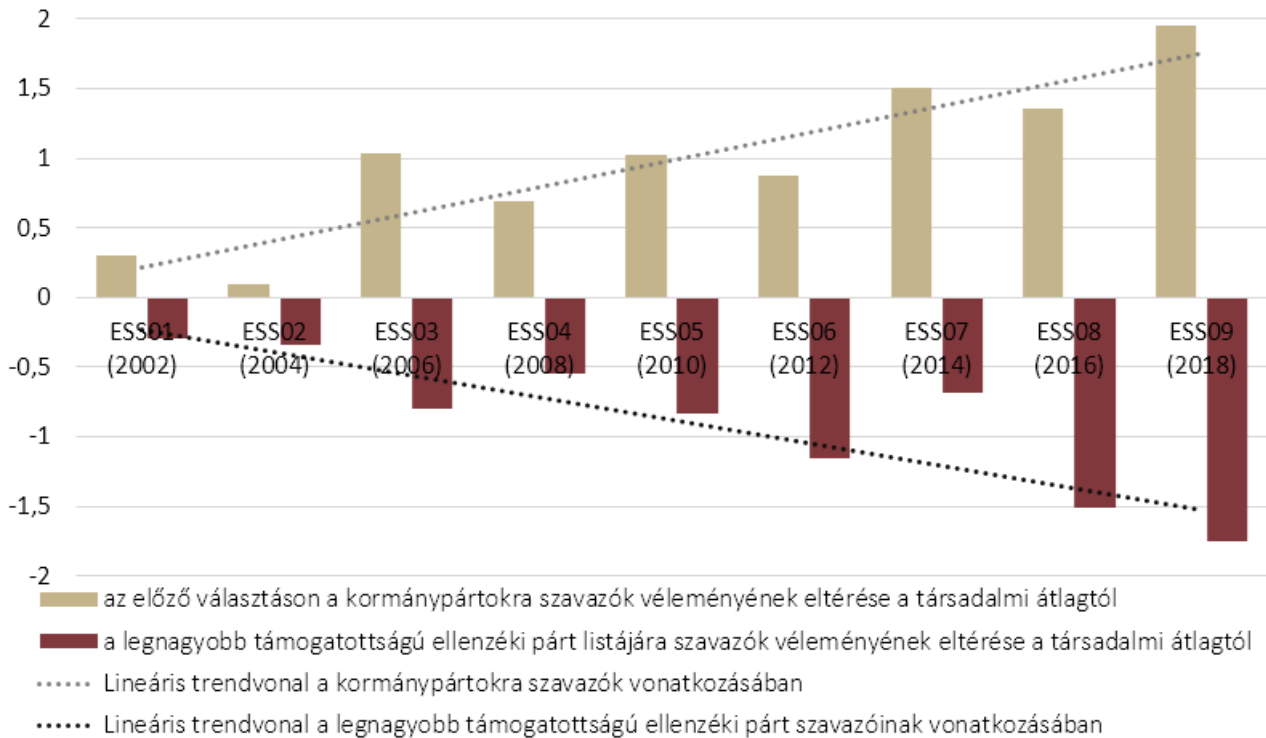
Forrás: ESS 01–09.²

1 Legnagyobb ellenzéki párt 2002: Fidesz–MPSZ; 2004: Fidesz–MPP; 2006: Fidesz–MPP; 2008: Fidesz–MPP; 2010: MSZP; 2012: MSZP; 2014: Kormányváltók (MSZP–DK–Együtt–PM–MLP); 2016: Kormányváltók (MSZP–DK–Együtt–PM–MLP); 2018: Jobbik.

2 Az adatfelvételek tényleges időpontjai:

ESS01 (eszmei időpont: 2002); tényleges adatfelvételi időpont: 2002. 10. – 2002. 12., választási év.
 ESS02 (eszmei időpont: 2004); tényleges adatfelvételi időpont: 2005. 04. – 2005. 06.
 ESS03 (eszmei időpont: 2006); tényleges adatfelvételi időpont: 2006. 11. – 2007. 01., választási év.
 ESS04 (eszmei időpont: 2008); tényleges adatfelvételi időpont: 2009. 02. – 2009. 04.
 ESS05 (eszmei időpont: 2010); tényleges adatfelvételi időpont: 2010. 10. – 2010. 12., választási év.
 ESS06 (eszmei időpont: 2012); tényleges adatfelvételi időpont: 2012. 11. – 2013. 02.
 ESS07 (eszmei időpont: 2014); tényleges adatfelvételi időpont: 2015. 04. – 2015. 06.
 ESS08 (eszmei időpont: 2016); tényleges adatfelvételi időpont: 2017. 05. – 2017. 09.
 ESS09 (eszmei időpont: 2018); tényleges adatfelvételi időpont: 2019. 02. – 2019. 05.

5. ábra. Az aktuális kormánypárti és a legnagyobb támogatottságú ellenzéki párt szavazói véleményének különbsége a demokráciával való elégedettség társadalmi átlagától Magyarországon, ESS1–ESS9 hullám (2002–2018)

*kormánypárti szavazó: az előző választáson a kormánypártokra szavazott.

**ellenzéki szavazó: legnagyobb támogatottságú ellenzéki párt listájára szavazott az előző választáson

Forrás: ESS 01–09.

6. hullámától (2012) kezdődően a kormánypárti szavazók elégedettsége szinte lineárisan növekedett, az időszak végére a demokrácia működésével való elégedettségük teljesen elszakadt az átlagos vélekedéstől (4. ábra). Az ESS 9. hullámában a társadalmi átlag és a kormánypárti szavazók demokráciával való elégedettségi átlaga között a valaha mért legmagasabb, 1,91 átlagpontnyi különbség mutatható ki (5. ábra). Bíró-Nagy (2019:64) szerint a magyar demokrácia minőségének percepciójával kapcsolatosan „párhuzamos valóságok” léteznek, „az ellenzéki és a kormánypárti szimpatizánsok mintha két különböző ország politikai berendezkedéséről nyilvánítottak volna véleményt.”

A párhuzamos valóságok létezését erősíti az is, hogyha a legnagyobb támogatottságú ellenzéki párt/párt-szövetség szavazóinak véleményét vizsgáljuk, ugyanis azt látjuk, hogy míg az első két hullámban az ellenzéki szavazók véleménye alig különbözött a teljes társadalmi átlagtól és a kormánypárti szavazókétól, addig 2006-ban markáns szubjektívélegedettség-különbség mutatható ki, ami 2008-ra szűkült valamennyivel. A polarizáció érdemi növekedése 2010 után kezdődött, amikortól az ellenzéki szavazók következetesen és egyre fokozódó mértékben váltak elégedetlenebbé a demokráciával a társadalom egészéhez képest. 2018-ban nemcsak a kormánypárti szavazók véleménye volt a legtávolabb a társadalmi átlagtól, de legnagyobb ellenzéki pártra szavazóké is (5. ábra).

A két blokk, tehát a kormánypárti és a legnagyobb támogatottságú ellenzéki párt szavazói közötti véleménykülönbséget mérő polarizációs index 2004-ben volt a legkisebb (0,44 átlagpont), és 2008 óta eltérő intenzitással, de folyamatosan növekvő tendenciát mutat. A legnagyobb, extrém méretű különbség a két választói réteg véleményében az utolsó, 9. hullámban volt kimutatható (3,7 átlagpont).

Ezek az eredmények jól alátámasztják a nagyfokú és növekvő mértékű pártos polarizációt Magyarországon (Patkós 2017, 2019). Véleményünk szerint ez az erősödő folyamat azonban nem csak a politikai rendszer megítéléséből következik, hanem a demokráciának mint fogalomnak az eltérő értelmezéséből is. Elfogadjuk tehát azt az vélekedést, hogy a különböző szavazók másként látják a demokráciát és annak megvalósulását, ami részben összefügg a rendszer teljesítményéről alkotott vélekedésekkel is.

A következőkben ennek megfelelően azt vizsgáltuk, hogy a pártos polarizáció eredményeként ténylegesen mást jelent-e Magyarországon a demokrácia egy ellenzéki és mást egy kormánypárti szavazó számára. Vagyis pontosan azt elemeztük, hogy a megvalósult demokrácia értelmezésében van-e különbség az egyes szavazói csoportok között, vagy mélyebb, tehát értelmezési különbségekről is beszélhetünk. Azt feltételeztük, hogy a kormánypárti szavazók és az ellenzéki beállítódásúak más-más szóval azonosítják a demokráciát, ami végső soron meghatározza a működésével kapcsolatos attitűdjeiket is. Ennek a hipotézisnek a vizsgálatára az MTA TK PTI Választáskutatási panel 03. hullámának demokráciával kapcsolatos szóasszociációinak elemzését hívtuk segítségül.

A demokrácia szóasszociációinak vizsgálata

Elemzésünk most következő második részében függő változónk egy olyan kategoriális változó volt, amelyet a következő nyitott kérdés kódolásával állítottunk elő: „*Kérem, mondja meg, hogy mi az az első és egyetlen szó, ami eszébe jut a következő kifejezésről: 'demokrácia'?*” A választ a kérdezőbiztosnak szó szerint kellett rögzítenie.

Az úgynevezett szóasszociációs kérdés során a kérdezeteknek egy lehetőségük van saját álláspontjuk kifejtésére. Bár szólnak érvek mellett, hogy legyen kettő vagy akár több válaszlehetőség, tapasztalataink szerint, a második vagy a harmadik válaszlehetőség során exponenciálisan növekszik a válaszelhagyók aránya. Voltak olyan válaszolók, akik nem csak egy szóval, hanem több szóból álló szókapcsolattal azonosították a demokráciát. A kódolás során ezeket két vagy három válaszként rögzítettük. Ahogy az 1. táblázatból kitűnik, míg az egyszavas, illetve egymáshoz kapcsolódó egy-két szavas, de egyjelentésű említések száma 1098, a két- vagy többjelentésű említések száma összesen 42, azaz statisztikailag elhanyagolható számú volt. Épp ezért az elemzés során az első említéseket vettük figyelembe.

A kódolás első lépéseként nyelvileg tisztítottuk a szöveget, azaz az alapvető helyesírási, elírási problémákat javítottuk, majd második lépésként szófelhőt készítettünk az így kapott szövegtestből (6. ábra). A szófelhő világosan kijelölte azokat a válaszokat, amelyek alapján az azonos jelentéstartalmú szavakat összevonhattuk: ezek az 1.) egyenlőség, 2.) szabadság, 3.) népuralom/népakarat, 4.) szólásszabadság, 5.) vélemények szabadsága/véleménynyilvánítás, 6.) választás, 7.) nép, valamint 8.) a bizonytalan és válaszmegtagadó válaszok.

Az összevonás során a kutatásban részt vevő 3 kutató egymástól függetlenül összevonta a szavakat, szókapcsolatokat a szófelhő alapján. Az összevonások folyamatos egyeztetésen mentek keresztül. Az azonos összevonás elfogadásra került, és az iterálás addig folytatódott, amíg az alábbi 11 konszenzusos kategória össze nem állt. (Az összevonás menetéhez lásd a Függelék 1. táblázatát.) Az egyes végső kategóriák egy kivétellel – szabadság – több kifejezés összevonásából jöttek létre. Szóasszociáció helyett éppen ezért érdemesebb szóösszetételt alkalmazni.

6. ábra. Mi jut eszébe a demokrácia kifejezésről?
Eredeti, tartalmi összevonás nélküli szófelhő, N=1093

Egyenlőség említettsége összevonások nélkül: 137, szabadság említettsége összevonások nélkül: 118, szólásszabadság említettsége összevonások nélkül: 86.

Forrás: MTA TK V2018–3.

Az 1. táblázat mutatja, hogy a magyar társadalom milyen szavakkal, szóösszetételekkel azonosítja a demokráciát.

1. táblázat. A demokráciával kapcsolatos szóasszociációk megoszlása (3 válasz alapján)

	szókapcsolat	említés (%)
1	egyenlőség, egyenjogúság	19
2	nép, emberek	17
3	politikai szabadságjogok	14
4	szabadság	12
5	demokrácia működtetése, demokrácia intézményei (benne a választás)	10
6	nem létezik, Magyarországon nincs ilyen	5
7	beleszólás az ügyekbe, megértés, összefogás	5
8	függetlenség, szuverenitás, Fidesz	4
9	érzelmi alapú megközelítések (pozitív és negatív is)	3
10	materiális megközelítés	1
11	semmi, nincs válasz	11
	N	1098

Forrás: MTA TK V2018–3.

Feltűnő, hogy az 1789-es Nagy Francia Forradalom „Szabadság, Egyenlőség, Testvériség (*Liberté, Égalité, Fraternité*)” hármas jelszavából milyen erőteljesen köszön vissza a szabadság és az egyenlőség. A szabadság az egyetlen olyan szó, amely teljesen önállóan, más szavak, szóösszetételek nélkül önmagában került be a legfontosabb kifejezések listájára, és az egyenlőség a legnagyobb arányban választott szóösszetétel.

A táblázat alapján látható, hogy a demokráciafelfogásban a részvételi aspektus egyoldalú. A politikai részvétel egyes, eltérő bevonódást, egyéni és kollektív felelősséget és befektetést igénylő típusai közül kizárólag a választás, a választói jog, a kormány választásokon keresztül leválthatósága jelenik meg. A választás és a rokonértelmű, hozzá kapcsolódó kifejezések önmagukban 5%-át tették ki a szóasszociációknak. A részvételi aspektus hiánya, illetve egyoldalúsága egyébként megfelel Kovács (2017) egyetemisták között végzett kutatási eredményeinek.

Árnyalja a fenti alapállítást (miszerint a demokrácia a magyar társadalom számára egy klasszikus, inkább liberális demokrácia felfogáshoz áll a legközelebb), hogy a második leggyakoribb kategória a nép, a népuralom, néphatalom, emberek uralma, ami az utóbbi évtizedben a populizmus legfontosabb hívószavává vált (Böcskei–Hajdu 2019, Müller 2018, Tallár 2017) jelentős politikatudományi vitákat generálva a demokrácia értelmezéséről, átalakulásáról és jelentéséről. Fontos azonban jelezni, hogy Magyarországon 1947 és 1990 között olyan államszocialista rendszer működött, amelynek államformája népköztársaság volt, így a nép fogalma a társadalmi kollektív emlékezetben a populizmustól eltérő módon is megmaradhatott. Ezt az érvelést ugyanakkor gyengíti, hogy a népköztársaság kifejezés mindössze két alkalommal szerepel a szóasszociációkban.

Egy másik szempont is felmerül a nép, népuralom kapcsán. Ha ennyire magas az említettsége, ebből akár következhetne a közéleti, politikai részvételre való igény is. A „nép hatalma” összekapcsolódhatna azzal is, hogy az emberek aktívan alakítani akarják a környezetüket. Ez az igény azonban a demokrácia fogalmának értelmezésekor egyértelműen elmaradt, hiszen csak a választási részvételhez kapcsolódó asszociációk jelentek meg a válaszokban. Elképzelhető ugyanakkor, hogy ha a válaszadók második-harmadik asszociációit is ismernénk, akkor az állampolgári aktivitáshoz kapcsolódó fogalmak is előkerültek volna, de vizsgálatunk erre nem terjedt ki.

Jól látszik, hogy a válaszok alapján nincs egy domináns kifejezés, ami alapvetően leírná a magyar társadalom demokráciaértelmezését. Több, nagyjából azonos fontosságú kifejezésről beszélhetünk, amelyek kevésbé a konkrét magyar helyzetet jelzik, mint inkább általában, elvontan, tankönyvi értelemben utalnak a demokráciára.

Ehhez a megállapításunkhoz kapcsolódóan, feltűnő az is, hogy mennyire alacsony a demokrácia érzelmi jellegű megközelítése (3%). Ebbe a csoportba olyan válaszokat soroltunk, amelyek (1) valamilyen indulati jellegük miatt erősebb érzelmi háttérre utalhatnak, vagy (2) jeleznek egyfajta érzelmi alapú viszonyt a demokráciához. Önmagában már az szokatlan, hogy a pozitív és a negatív tartalmú kifejezések (amelyek még nem is biztos, hogy hordoznak érzelmi jelleget) egy kategóriába sorolódnak. Ennek oka, hogy külön-külön szinte elhanyagolható az arányuk. A pozitív és a negatív kifejezések közül egyébként inkább a negatívak („marhaság”, „hülyeség”, „baromság”, „korrupció”, „viszálykodás”) a gyakoribbak. A pozitív asszociációk mögötti érzelmi elköteleződés még áttételesebb (Magyarország, hazaszeretet stb.).

Végül – és ez kifejezetten meglepő eredmény –, a szóasszociáció során a demokráciát nem vagy csak alig-alig azonosították a kérdezettek materiális, anyagi jóléthez kapcsolódó kifejezésekkel (pl. gazdagság, jólét, pénz). Ezzel nem azt állítjuk, hogy a jóléttel, gazdasági teljesítménnyel kapcsolatos vélemények ne lennének jelen a demokrácia teljesítményének megítélésekor, sokkal inkább azt, hogy amikor meg kell fogalmazni a demokrácia esszenciáját, nem ez az elsődleges szempont, vagyis nem ez az első szó, ami az emberek eszébe jut.

A kutatás eredményei szerint a demokrácia jelenleg sokkal inkább politikai töltetű, mint gazdasági jellegű fogalom. Korábban, így a rendszerváltás folyamatában készített empirikus kutatások még azt jelezték, hogy szemben a többi közép-európai országgal, a magyarok a demokrácia szó hallatán inkább szociális és gazdasági jólétre gondoltak, míg a többi országban a szabadságjogok érvényesülése lényegesen fontosabb, sőt meghatározó jelentőségű volt. Ezt támasztotta alá a *Times Mirror, East-West Attitude Survey* eredménye is (Bruszt–Simon 1992; Bruszt 1995). Az 1991-ben készült adatfelvétel jelezte, hogy a vizsgált 12 ország közül messze a lengyelek és a magyarok körében volt a legmagasabb a materiális jólét iránti vágy és az állami paternalizmus elfogadottsága.

Kérdés azonban, hogy azzal, hogy a demokrácia jelenleg politikai töltetű fogalom, megszűnt-e annak gazdasági konnotációja, vagy a társadalom „tisztánlátása” növekedett. Kétségtelen ugyanis, hogy a demokrácia alapját nyújtó politikai alrendszer elkülönül a gazdasági rendszertől és annak teljesítményétől. Ennek a kérdésnek a megválaszolására a tanulmány végén egy regressziós modell elemzése során visszatérünk.

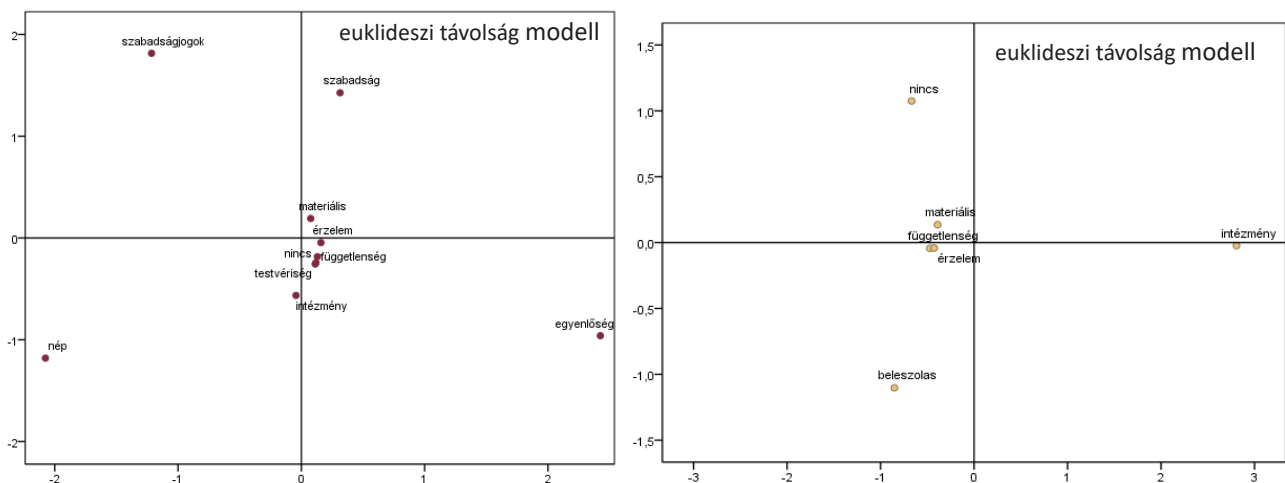
A szóasszociációkkal kapott demokráciaértelmezés jól összecseng a korábbi magyarországi kvantitatív kutatásokkal. A demokrácia szóasszociációi ugyanis fontos részeken fedik le a Hunyady és munkatársai által felsorolt demokráciaértelmezést. Ezt az állítást támasztja alá, hogy a Választáskutatási panel 3. hullámában a kérdezettek 57%-a a demokráciát tartotta minden politikai rendszernél jobbnak, 31% volt a rendszer-szkeptikusok aránya (ők „az Önhöz hasonló emberek számára az egyik politikai rendszer olyan, mint a másik” válaszlehetőséget jelölték meg), míg a diktatúrát bizonyos körülmények között elfogadók aránya 11%-ot tett ki. A szóasszociációk és a politikai berendezkedés közötti választás is azt jelzi, hogy 2018-ban a demokrácia fontos volt a magyar társadalom számára.

A következőkben azt vizsgáltuk meg, hogy a demokráciához kapcsolódó fogalmak, a demokrácia értelmezése miben különbözik az egyes pártok szavazói között. Ehhez elsőként a 11 kategóriából álló szóasszociációs változót 8 kategóriába vontuk össze. Majd az egyes demokráciaasszociációs csoportokat a válaszadók pártpreferenciái szerint mutatjuk be. Végül, multinomiális logisztikus modell segítségével azt vizsgáltuk, milyen faktorokkal, tényezőkkel függnek össze a demokráciához kapcsolódó asszociációk.

Eltérések a demokrácia szóasszociációiban

A 7. ábra alapján a 10 szóasszociációs kategória⁵ (a válaszhiányt, nem tudja kategóriát nem vontuk be az elemzésbe) egymástól jelentős mértékben elkülönülő csoportokat alkot. A nép (17%), a szabadságjogok (14%), a szabadság (12%) és az egyenlőség (19%) egy-egy önálló, egymástól igen távol álló értelmezés, együttesen az összes válasz 62%-át képviseli. A többi hat szóasszociáció az origó körül szóródik egymástól nehezen elválasztható módon, ezért erre a hat kategóriára egy új modellt futtattunk, amely további 3 kategóriát, a demokrácia intézményeit, a beleszólás jogát, valamint a „nincs demokráciát” különítette el, míg a materiális, érzelmi és a szuverenitással kapcsolatos megközelítések továbbra is határozottan együtt, az origó körül találhatóak. Ez utóbbi három kategóriát összevontuk, és megmaradt az adathiány is.

7. ábra. A szóasszociációk ALSCAL-modelljei

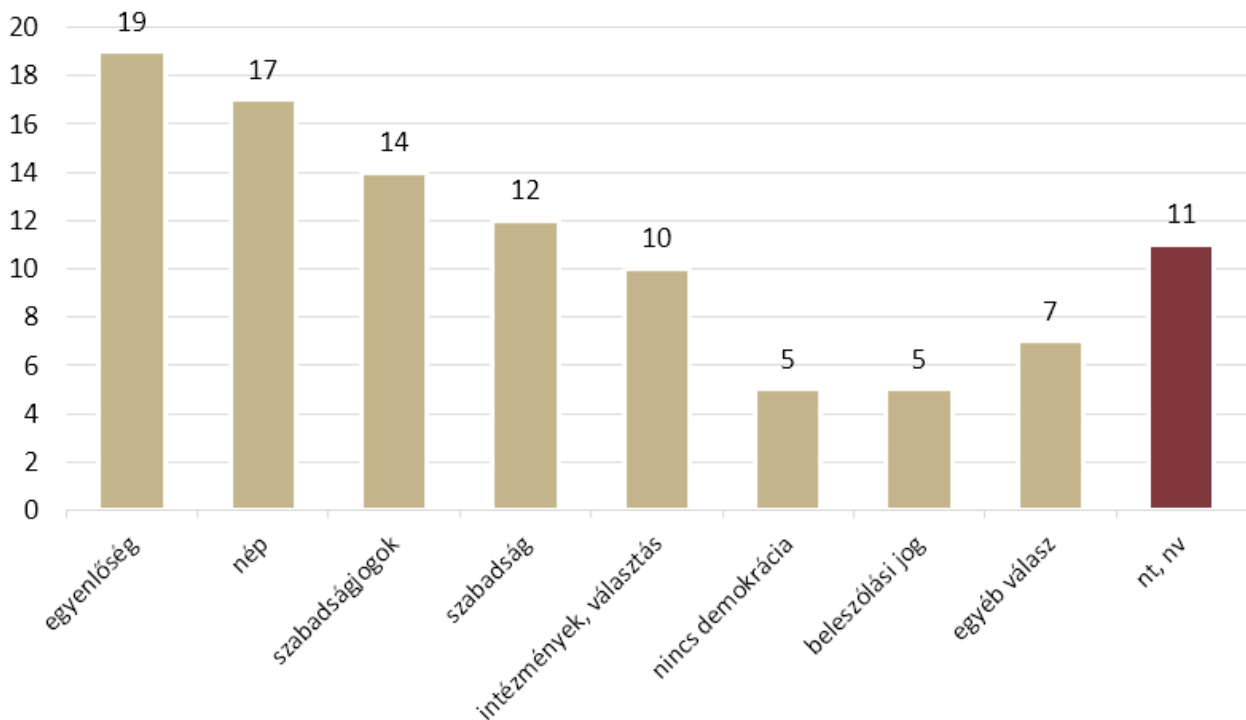
Stress: 0,11; RSQ: 0,95763

SQ: 0,97923

Forrás: MTA TK V2018–3.

⁵ A több, 1–2%-os kategória miatt nehézkes lenne a kategóriák részletesebb elemzése, ezért többdimenziós skálázás (ALSCAL-modell) segítségével a szóasszociációk közötti kapcsolatot egy kétdimenziós síkon ábrázoltuk (7. ábra), megvizsgálva, hogy milyen módon kapcsolódnak vagy éppen távolodnak el egymástól a szóasszociációk.

8. ábra. A demokráciával kapcsolatos szóasszociációk összevont kategóriái (%)

Az összevonások végére tehát a következő kategóriák alakultak ki (8. ábra). A tanulmány további részében ezeket a kategóriákat elemezzük.

A Fidesz–KDNP szavazók esetében – a standardizált adjusztált reziduálisok alapján – az átlaghoz képest kevésbé valószínű, hogy a válaszhányt, illetve az „ilyen nem létezik Magyarországon” kategóriát használták a demokrácia értelmezéseként, és ezzel párhuzamosan az átlagoshoz képest némileg magasabb körökben a „népet” választók aránya (2. táblázat).

A 2018-as választásokon második legnagyobb párt, a Jobbik szavazóira ezzel ellentétben épp a magyarországi demokrácia negatív értelmezése valamint a döntésbe való beleszólás iránti vágy jellemző nagyobb valószínűséggel.

A baloldali pártok⁶ szavazóinak válaszai hasonlítanak leginkább az átlagos válaszokhoz, a marginálisoknál szereplő eredményekhez. Érdekes még, hogy e pártok szavazói az átlagosnál kisebb mértékben asszociáltak a „beleszólás” kifejezésre. A liberális, zöld és kisebb pártok (LMP, Momentum, MKKP) szavazói az egyenlőséggel valamivel nagyobb valószínűséggel azonosították a demokráciát, mint az átlag, de ez az összefüggés csak 0,1-es szignifikanciaszinten szignifikáns. Végül, az ismeretlen pártpreferenciájúak (nem tudja melyik pártra szavazzon, nem mondja meg, hogy melyik pártra szavaz, valamint nem menne el a választásokra) az átlagosnál kevésbé tudták bármivel is azonosítani a demokráciát.

⁶ Baloldali pártok közé soroltuk az MSZP, DK, P pártokat.

2. táblázat. A szóasszociációk választottsága pártpreferenciák szerint (oszlopszázalék és adjusztált reziduálisok*)

	Fidesz– KDNP	Jobbik	baloldali pártok	liberális, zöldpártok	ismeretlen pártpreferen- cia	Összesen %
egyenlőség	20 0,8	15 -1,3	18 -0,2	27 1,9	17 -0,7	19
nép	20 1,7	16 -0,6	13 -1,4	15 -0,5	17 -0,1	17
politikai szabadságjogok	14 0,1	17 1,1	17 1	7 -1,6	13 -0,8	14
szabadság	13 0,9	9 -1,1	13 0,3	18 1,6	10 -1,2	12
intézmények, választás, működés	10 0,2	7 -1,4	10 0,1	12 0,6	11 0,5	10
beleszólás	6 1,1	8 2,1	1 -2,2	8 1,0	2 -1,9	5
nincs ilyen Magyarországon	1 -4,4	10 3,6	5 0,5	6 0,5	6 1,3	5
egyéb válasz	8 -0,1	10 1,3	9 0,6	4 -1,0	6 -0,9	8
válaszhiány, semmi sem jut eszébe	8 -2,2	8 -1,3	14 1	3 -2,2	17 3,9	11
pártok támogatottsága	39	16	13	6	26	100
mindösszesen	100	100	100	100	100	100

* 1 feletti, vagy -1 alatti érték a marginálisokhoz képest statisztikailag szignifikáns eltérésre utal. Minél nagyobb a reziduális, annál jobban eltér az adott cella értéke az átlagos megoszlástól.

Pearson $\chi^2=91,050$; sig=0,000; Cramers'V=0,144

Forrás: MTA TK V2018–3.

Az elemzés következő lépéseként azt vizsgáltuk meg, hogy a demokrácia szóasszociációinak választásával milyen tényezők függnek össze. Ehhez egy multinomiális regressziós modellt illesztettünk.

A 2. táblázat alapján az egyes szavak választását – a multinomiális logisztikus regressziós modell szerint – több társadalmi háttérrel leíró bevont változóval (nem, fővárosi vagy sem; diplomás vagy sem; demokráciapárti vagy sem; kormánypárti, ellenzéki vagy ismeretlen preferenciájú) magyaráztuk. A függő változó referenciakategóriája a *nem tudja megmondani, hogy mi a demokrácia, vagy nem akarja megmondani, mit ért a demokrácián*, vagyis nincs érdemi demokráciaértelmezése.

Azokhoz képest, akik nem tudják érdemben értelmezni a demokráciát, a demokráciát az egyenlőséggel azonosítják inkább a nők (a férfiakhoz képest), a diplomások (a nem diplomásokhoz képest), a fővárosiak (a vidéken élőkhez képest), a demokráciát a legjobb politikai rendszernek tekintők (a diktatúrapártiakhoz képest), valamint a kormánypártiak (az ismeretlen pártpreferenciájúakhoz képest) (3. táblázat). A szabadságot a diplomások, a demokraták, valamint a kormánypárti szavazók választják nagyobb valószínűséggel azokhoz képest, mint akik nem tudják, hogy mi a demokrácia, illetve a saját referenciakategóriájukhoz képest.

A referenciakategóriához képest a népet, mint a demokrácia asszociációját a diplomások, a kormánypártiak, valamint a demokraták választják. A szabadságjogok választása a demokraták, a kormánypártiak és az ellenzéki szavazók körében mutat szignifikáns összefüggést. Az, hogy nincs demokrácia (Magyarországon), egyértelműen az ellenzéki szavazók szóasszociációja (Béta=2,323), míg a demokráciát működtető intézményeket,

beleértve a választást, egy önmagát demokratának tartó értelmiségi csoport választja (Béta=3,239).

Azzal a szóasszociációval, hogy a demokrácia nem más, mint együttműködés és beleszólás az ügyek közös intézésébe a diplomások, a demokraták, a Fidesz–KDNP-szavazói, valamint az ellenzékiek azonosultak inkább azokhoz képest, mint akiknek nincs demokráciaértelmezése. Végül, az „egyéb” kategória megnevezése politikai preferenciák függvénye, hiszen a bizonytalan pártpreferenciájúakhoz képest a kormánypártiaknál (Béta=2,345) és ellenzékienél (Béta=2,356) szignifikáns összefüggést mutat a modell.

3.. táblázat. A szóasszociációk választásának multinomiális logisztikus regressziós modelljeinek Béta értékei (szignifikáns kapcsolatok alapján)*7

	egyen- lőség	szabad- ság	nép	szabad- ságjogok	nincs de- mokrácia	intézmé- nyek	bele- szólás	egyéb
ref=nem tudja mi a demokrácia, vagy nem akarja megmondani mi a demokrácia								
Tengelymetszet	-1,024	-1,537	NS	-1,179	-1,235	-1,151	-2,587	-1,465
nem=nő	1,911	1,444	1,190	1,222	1,429	1,092	1,382	1,561
diploma=diplomás	2,644	2,903	3,630	2,196	,526	2,940	2,800	2,215
Bp. vagy sem=fővárosi	2,294	1,716	,866	1,652	,398	,954	1,215	1,008
demokráciapárti= demokráciát tekinti legjobb rendszernek	2,758	3,748	1,849	3,981	1,439	3,239	2,982	1,538
kormánypárti**	2,173	2,391	2,178	2,007	,413	1,739	3,881	2,345
ellenzéki**	1,649	1,870	1,436	1,821	2,323	1,378	3,030	2,356

*szignifikáns összefüggés félkövérel $p \leq 0,05$ esetén.

**ref=ismeretlen pártpreferencia (nem tudja, nem válaszol, passzív).

Modell illeszkedési mutatói: BIC: 1368,598; $-2 \log$ Likelihood: 976,428; $\chi^2=160,846$; sig=0,000

Goodness-of-Fit: Pearson χ^2 : 427,467; sig=0,000

Pseudo R^2 : Cox and Snell: 0,136; Nagelkerke: 0,138;

Forrás: MTA TK V2018–3.

Mit is jelentenek a fenti megállapítások? Jól láthatóan az adatfelvétel időszakában, 2018. május–június folyamán, a harmadik kétharmados Fidesz–KDNP győzelmet követően, az ellenzéki és a kormánypárti szavazók, valamint az ismeretlen preferenciájúak demokráciaértelmezésében lényeges különbségek voltak. A kormánypártiak válasza két kivételtől eltekintve mindenütt szignifikánsan eltértek az ismeretlen preferenciájúak álláspontjától. Egyetértettek abban, hogy nincs, vagy legalábbis Magyarországon nincs demokrácia, illetve, hogy a demokrácia nem más, mint az azt működtető intézmények, szereplők, beleértve a jogállamot, a pártokat és a választás aktusát. A kormánypártiak tehát viszonylag szofisztikáltan, több szempontból is azonosulnak a demokráciával.

Ezzel szemben az ellenzékiek véleményéből egyfajta politikai kiábrándultság tűnik ki: nincs Magyarországon demokrácia, illetve a demokrácia a politikai szabadságjogokkal és az ügyek közös intézésével azonos. Az is feltűnő az eredmények alapján, hogy 2018-ban a diplomások szóasszociációi közelebb állnak a Fidesz-szavazókéhoz, mint az ellenzékiekéhez. Ezekkel a sajátosságokkal érdemes lesz egy későbbi kutatás során újra foglalkozni.

A demokrácia értelmezése vélhetően nem független az aktuális politikai diskurzusoktól. A Fidesz–KDNP szavazói elsősorban a népet tartják fontosnak, amit nehéz függetleníteni a populizmus demokráciafelfogásától, amely a választásokat tartja a demokratikus felhatalmazás egyetlen forrásának (kissé sarkosan: az intézmények,

7 A teljes modellt a Függelék 2. táblázata mutatja.

bíróság stb. nem legitimek, mert nem választotta azokat senki). Ennek tükrében nyeri el jelentőségét az ellenzéki szavazók véleménye, melyben egyrészt megjelennek az intézmények, másrészt, ha egy dolgot kell mondani, akkor könnyen juthat eszükbe az, hogy „nincs demokrácia”.

Az ESS adatokat ismertető részben bemutattuk, hogy a kormánypárti és az ellenzéki szavazók demokráciával való elégedettsége közötti távolság folyamatosan növekszik Magyarországon. A szóasszociációkat vizsgálva úgy tűnik, hogy a két csoport közötti különbség nem csupán az elégedettség mértékét jelzi. Nem arról van tehát szó, hogy az ellenzéki szavazók elégedetlenebbek a magyarországi demokráciával, mint a kormánypártiak, ugyanis az ellenzéki pártokkal szimpatizálók szerint ma Magyarország politikai berendezkedése nem demokratikus. Ez a jelenség további kérdéseket vet fel: miből táplálkoznak ezek a vélekedések és hogyan alakultak ki? De ezek elemzésére és megválaszolására jelen cikkünkben nem vállalkozunk.

A demokráciával való elégedettség regressziós modellje

Elemzésünk végén lineáris regressziós modell segítségével azt vizsgáltuk, hogy mindezen ismeretek tükrében a demokráciával való elégedettséget (0–10 skála) milyen tényezők befolyásolják. A fentiekben ismertetett regressziós modell minden változóját szerepeltettük ebben a modellünkben is, továbbá betettük még plusz változóként a gazdasági helyzettel való elégedettséget. A modellekbe külön léptettük be az egyes független változókat. A negyedik modellbe (Modell 4) szerepeltettük a gazdasággal való elégedettséget, de a kormánypárti-ellenzéki dummy változót nem. Ezzel szemben az ötödik modellben (Modell 5) a kormánypárti-ellenzéki dummyt léptettük be, viszont a gazdasági elégedettséget kihagytuk.

Ahogy erre elemzésünk során többször rámutattunk, a demokrácia elsődleges szóasszociációja alapvetően politikai jellegű fogalmakat takar. A materiális jelentésű szavak, szókapcsolatok aránya elhanyagolható. Ez azonban nem jelenti azt, hogy közvetett módon, a demokráciával való elégedettséget mérlegelve a társadalom tagjai ne vennék figyelembe a gazdasági helyzetet, ezért végső modellünkbe (Modell 6) kontrollváltozóként bevontuk ezt az attitűdinális kérdést is. Valószínű ugyanis, hogy a további, második, harmadik asszociációk során előkerültek volna a gazdasággal, jólléttel kapcsolatos asszociációk is.

A 4. táblázat hat regressziós modell futtatásának eredményeit mutatja. Az első modellben csak a szóasszociációk és a demokráciával való elégedettség közötti kapcsolatot vizsgáltuk, majd minden következő futtatás során újabb kontrollváltozót vontunk be. Először a szociodemográfiai változókat, majd a demokráciapárti, illetve diktatúrapárti beállítódást. A negyedik modell a gazdasági teljesítménnyel való elégedettség hatását is tartalmazza, az ötödik modellben pedig bevontuk a pártpreferenciát, Fidesz–KDNP és ellenzéki szavazók dichotómiában. Végül, a hatodik, teljes modellben az összes változót szerepeltettük.

A táblázat alján található statisztikai adatok alapján a hat modell közül az első három magyarázóereje alacsony és nagyjából azonos, a negyedik modelltől kezdődően azonban a társadalomtudományokban magasnak tekinthető, tehát az újonnan bevonásra kerülő függő változók jelentős mértékben magyarázzák a demokráciával való elégedettség összvarianciáját.

A regressziós vizsgálat szerint a demokrácia értelmezései közül kettő, a demokrácia = „nép”, valamint a demokrácia = „nem létezik Magyarországon” minden modellben szignifikáns kapcsolatban áll a demokráciával való elégedettséggel, akkor is, amikor más változókkal kontrolláljuk a hatásokat. Azok elégedettebbek a demokráciával, akik a néppel azonosítják azt (Béta=0,108 a teljes, 6. modellben), míg akik szerint nincs demokrácia Magyarországon, azok – teljesen logikus módon – nem elégedettek azzal (Béta=-0,075).

4. táblázat. A demokráciával való elégedettség lineáris regressziós modelljei, Béta értékek

*p≤0,05 **p<0,01 ***p≤0,001	Modell 1 demokrá- cia-értelme- zések	Modell 2 szocio- demográfiai változók	Modell 3 demokrata	Modell 4 gazdasági elégedett- ség	Modell 5 politikai preferencia	Modell 6 össz- modell*
(Constant)	3,717***	3,648***	3,775***	1,081***	2,465***	0,791
demokrácia=egyenlőség	0,070	0,067	0,060	0,025	0,081	0,065
demokrácia=szabadság	0,084*	0,083*	0,075	0,062	0,096*	0,092*
demokrácia=nép	0,104*	0,107*	0,103*	0,072*	0,111**	0,108**
demokrácia= szabadság- jogok	0,089*	0,088*	0,080	0,061	0,124**	0,120**
demokrácia= nincs de- mokrácia	-0,156***	-0,155***	-0,155***	-0,102***	-0,067*	-0,075*
demokrácia=intézmény	0,043	0,047	0,042	0,028	0,028	0,005
demokrácia=beleszólás	-0,001	0,001	-0,002	0,-010	-0,014	-0,011
demokrácia=egyéb	0,090	0,088	0,085	0,069	0,136*	0,130*
kor		0,019	0,018	-0,003	-0,010	-0,009
budapesti vagy sem		-0,029	-0,028	-0,037	-0,064*	0,030
diplomája van vagy? nincs		0,016	0,018	0,043	0,034	-0,044
demokráciapárti vagy sem			-0,038	-0,046	-0,039	0,065
gazdasági elégedettség				0,555***	---	0,398***
Fideszellenzék					0,560***	
R ²	0,033	0,034	0,036	0,332	0,323	0,425
F-próba	4,570	3,450	3,929	41,883	30,554	41,788
sig	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	

Függő változó: Mennyire elégedett a demokrácia működésével Magyarországon?

*A teljes modellt és statisztikáit részletesen a Függelék 3. táblázata.

Forrás: MTA TK V2018–3.

A negyedik modell arra mutat rá, hogy a gazdasági helyzettel való elégedettség nagyon erős hatással van a demokráciával való elégedettségre. Minél elégedettebb a kérdezett a gazdasági helyzettel, annál elégedettebb a demokráciával (Béta=0,555). Bár ez a hatás nagyon erős, a kutatás fontos eredménye, hogy a demokráciaértelmezések közül ennek ellenére kettő hatása is érvényesül önállóan (demokrácia=nép, demokrácia=nincs Magyarországon).

Az ötödik modellben, amikor a pártpreferenciát bevontuk, láthatóvá vált, hogy a politikai hovatartozás igen jelentős hatást gyakorol a demokráciával való elégedettségre (Béta=0,560). Nyilvánvaló összefüggésként a kormánypártra való szavazás nagyobb elégedettséggel jár együtt, a pártos polarizáció hatása tehát jelentősen érvényesül. Érdekes azonban, hogy ebben a modellben az öt demokráciaértelmezés is szignifikáns kapcsolatban áll a függő változóval: bár kontroll alatt tartottuk a pártpreferenciát, mégis jelentkezett önálló hatásuk.

Végül, a hatodik modellben, amikor minden változót bevontunk, kitévő: leginkább az határozza meg, hogy ki mennyire elégedett a demokrácia működésével, hogy mennyire elégedett a gazdaság helyzetével (Béta=0,398), valamint, hogy kormánypárti vagy ellenzéki szavazó-e (Béta=0,298). A két tényező közül a Béta,

illetve a t-próba alapján a gazdasági elégedettség az erősebb hatású, azaz a gazdasági helyzetértékelés határozza meg leginkább a demokráciával való elégedettséget, de a pártos polarizáció hatása sem elhanyagolható.⁸ A modellben a demokráciaértelmezések közül szignifikáns hatású változó „a nép” és a „nincs ilyen Magyarországon”, a „szabadság”, a „szabadságjogok”, valamint az „egyéb” kategória is.

Érdemi újdonsága a kutatásunknak, hogy rámutatott, a demokrácia elsődleges szóasszociációjából ugyan kikoptak a materiális, egyéni jóléttel kapcsolatos szavak, ez azonban nem jelenti azt, hogy – mint fentebb látható, nagyon is jelentős mértékben – ne befolyásolnák a demokráciával való elégedettséget a gazdasági szempontok. A demokrácia megítélése tehát összekapcsolódik a gazdasági várakozásokkal és a teljesítmény megítélésével.

Kutatásunk fontos eredménye az is, hogy a demokrácia-szóasszociációk közül több is önállóan befolyásolta a demokrácia működésével való elégedettséget. Van tehát annak jelentősége, hogy ki hogyan definiálja a demokrácia kifejezést.

KONKLÚZIÓ

Az elmúlt években a kutatók sokat foglalkoztak azzal, hogyan jellemezzék a Magyarországon kialakult illiberális politikai rendszert. Az elemzések általában a demokratikus berendezkedés változását a politikai rendszer szintjén írták le, és sokkal kevesebbet foglalkoztak azzal, hogy, ezekkel a változásokkal párhuzamosan változott-e az emberek demokráciáról alkotott vélekedése.

Tanulmányunk első részében az European Social Survey kutatási projekt adatait felhasználva bemutattuk, hogy Magyarországon a demokráciával való elégedettség átlaga, valamint a változó szórása a negyedik-ötödik hullám (2008–2010) óta növekszik, azaz bár az emberek átlagosan egyre elégedettebbek, a demokráciáról alkotott vélemények polarizációja lényegesen megnőtt az elmúlt években.

A magyarországi adatokat összevetettük az európai és a regionális átlagokkal is. Ez alapján azt láttuk, hogy Magyarországon a demokráciával való elégedettség átlaga nagyjából együtt mozog a kelet-európai országok átlagával, ugyanakkor az elégedettség szórása jóval magasabb, mint akár a kelet- akár a nyugat-európai régióban.

Összességében tehát Patkós Veronikával (2019) egyetértve azt mondhatjuk, hogy Magyarországon a politikai rendszerben lejátszódó folyamatok megítélésében az állampolgárok véleménye egyre növekvő mértékben eltérő. Vannak társadalmi csoportok, akik egyre elégedettebbek és vannak, akik egyre elégedetlenebbek a demokrácia működésével kapcsolatban. A legfontosabb, legélesebb különbséget a kormánypárti és az ellenzéki szavazók között találjuk.

A nemzetközi szakirodalomban különbséget tesznek a tényleges és az ideális demokrácia fogalma között. A megvalósult demokrácia azt mutatja meg, hogy pillanatnyilag milyen a társadalom demokráciaérzékelése, míg az ideáltipikus demokráciafelfogás azt jelzi, hogy ideáltipikusan, egy elképzelt, jól működő demokrácia milyen lenne (milyennek kellene lennie). Ezt a kétfajta megközelítést alkalmaztuk mi is. A klasszikus (pártos) polarizációs megközelítésen próbáltunk túllépni azzal, hogy az elégedettségek polarizációja mellett, a demokráciaértelmezések polarizációját is beemeltük vizsgálatunkba.

Elemzésünkben szóasszociációval vizsgáltuk a demokrácia jelentését. Azt tapasztaltuk, hogy a demokrácia értelmezésében a szabadságnak, a polgári szabadságjogoknak, az egyenlőségnek és a népnek, népképviselőnek, valamint a demokráciát működtető intézményeknek és aktoroknak van a legnagyobb jelentősége. E kategóriák az összes válasz több mint héttizedét tették ki.

⁸ A modell nem redundáns, a multikollinearitást teszteltük (VIF-értékek a Függelék 3. táblázatában).

Innovatív eredménye a kutatásunknak, hogy megállapítottuk, a demokrácia elsődleges asszociációjából 2018-ra kikoptak, illetve jelentősen háttérbe szorultak a gazdasági, materiális szempontok, mint a jólét, a pénz, a munka, a fejlődés. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a demokráciával való elégedettség mérlegelésekor a magyar társadalom ne venné figyelembe a gazdasági teljesítményt. Sőt, többváltozós regressziós modellünk alapján a gazdasági teljesítmény pozitív megítélése világos összefüggést mutatott a demokráciával való elégedettséggel. Ebből arra is következtethetünk, hogy a nemzetközi szakirodalommal összehangban, a megvalósult, valamint az ideálisnak tekintett demokrácia elválik egymástól.

A demokráciával való elégedettség a pártos polarizációs elméleteknek megfelelően politikai preferencia függvénye is: a kormánypárti szavazók jóval elégedettebbek a demokráciával, mint az ellenzékiek. Azonban nemcsak a megvalósult demokrácia, hanem – és ez szintén újdonságnak tekinthető – az ideális demokrácia leírásakor, azaz a szóasszociációk vonatkozásában is érvényesül a pártosság. A Fidesz–KDNP-szavazói más szavakkal, szókapcsolatokkal írták le a demokráciát, mint a 2018 nyarán erősen kiábrándultnak tűnő ellenzéki szavazók.

A kormánypártok szavazóinak a demokrácia szóról nagy valószínűséggel jutott eszébe valamilyen konkrét politikai érték, valamint kis valószínűséggel jutott az eszükbe róla a demokrácia hiánya, vagy valamilyen demokratikus intézmény (pl. bíróságok, választások). Ezzel szemben az ellenzéki szavazók alig különböztek azoktól a pártpreferenciával nem rendelkező állampolgároktól, akik nem tudtak semmire sem asszociálni a demokrácia szó kapcsán. Két konkrét érték jutott eszükbe nagyobb valószínűséggel, a közügyekbe való beleszólás és a különböző szabadságjogok.

Az ESS adatok tehát azt mutatják, hogy a demokráciával való elégedettség tekintetében nagyon polarizált a magyar társadalom, de tanulmányunk második fele rámutatott arra is, hogy a kormánypárti és az ellenzéki szavazók demokráciaértelmezése is nagyon jelentősen eltér.

HIVATKOZÁSOK

- Anderson, C. J. – Blais, A. – Bowler, S. – Donovan, T. – Listhaug, O. (2005) *Losers' Consent*. Oxford University Press. <http://dx.doi.org/10.1093/0199276382.001.0001>.
- Berggren, H. M. – Fugate, G. A. – Preuhs, R. R. – Still, D. R. (2004) Satisfied? Institutional Determinants of Citizen Evaluations of Democracy. *Politics & Policy*, 32(1), 72–96. <http://dx.doi.org/https://doi.org/10.1111/j.1747-1346.2004.tb00176.x>.
- Bernauer, J. – Vatter, A. (2012) Can't get no satisfaction with the Westminster model? Winners, losers and the effects of consensual and direct democratic institutions on satisfaction with democracy: can't get no satisfaction with the westminster model? *European Journal of Political Research*, 51(4), 435–468. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1475-6765.2011.02007.x>.
- Bíró-Nagy A. (2019) Párhuzamos valóságok: a demokrácia minőségének percepciója Magyarországon. In Böcskei B. – Szabó A. (szerk.) *Hibrid rezsimek. A politikatudomány X-aktái*. Budapest: MTATK TPI – Napvilág, 59–76.
- Bogaards, M. (2018) De-democratization in Hungary: diffusely defective democracy. *Democratization*, 25(8). 1481–1499.
- Bozóki A. – Hegedűs D. (2017) A kívülről korlátozott hibrid rendszer. Az Orbán-rezsim a rendszertipológia tükrében. *Politikatudományi Szemle*, 2. 7–32.
- Böcskei B. – Hajdu N. (2019) Demokráciák, szürke zónák, hibrid rezsimek – egy terminológiai Babel megmászása. In Böcskei B. – Szabó A. (szerk.) *Hibrid rezsimek. A politikatudomány X-aktái*. Budapest: MTATK TPI – Napvilág. 17–34.
- Böcskei B. – Szabó A. (szerk.) (2019) *Hibrid rezsimek. A politikatudomány X-aktái*. Budapest: MTA TK PTI – Napvilág.
- Bruszt L. – Simon J. (1992) A Nagy Átalakulás. Elméleti megközelítések és állampolgári vélemények a demokráciáról és a kapitalizmusról. *Politikatudományi Szemle*, 1, 75–98.
- Bruszt L. (1995): Miért támogatná a kapitalizmust a kelet-európaiak? *Politikatudományi Szemle* 3, 41–73.
- Buzogány, A. (2017) Illiberal democracy in Hungary: authoritarian diffusion or domestic causation? *Democratization*, 24 (7), 1307–1325. <http://dx.doi.org/10.1080/13510347.2017.1328676>.
- Canache, D. (2012) Citizens' Conceptualizations of Democracy: Structural Complexity, Substantive Content, and Political Significance. *Comparative Political Studies*, 45 (9), 1132–1158. <http://dx.doi.org/10.1177/0010414011434009>.
- Curini, L. – Jou, W. – Memoli, V. (2012) Satisfaction with Democracy and the Winner/Loser Debate: The Role of Policy Preferences and Past Experience. *British Journal of Political Science*, 42 (2), 241–261. <http://dx.doi.org/10.1017/S0007123411000275>.
- Dahlberg, S. – Linde, J. (2016) Losing Happily? The Mitigating Effect of Democracy and Quality of Government on the Winner–Loser Gap in Political Support. *International Journal of Public Administration*, 39 (9), 652–664. <http://dx.doi.org/10.1080/01900692.2016.1177831>.
- Dalton, R. J. – Shin, D. C. – Jou, W. (2007) Popular conceptions of the meaning of democracy: Democratic understanding in unlikely places. Irvine: University of California, Irvine, Center for the Study of Democracy. Elérhető: <http://escholarship.org/uc/item/2j74b860>
- Easton, D. (1965) *A Systems Analysis of Political Life*. New York: Wiley.
- Gunther, R. – Montero, J.R. (2004) Attitudes toward democracy in seven countries: dimensional structure and behavioral correlates. *Studies in Public Policy*, 385.
- Enyedi, Zs. (2016) Populist Polarization and Party System Institutionalization: The Role of Party Politics in De-Democratization. *Problems of Post-Communism*, 63(4), 210–220. <http://dx.doi.org/10.1080/10758216.2015.1113883>
- Heyne, L. (2019) Democratic demand and supply: a spatial model approach to satisfaction with democracy. *Journal of Elections, Public Opinion and Parties*, 29 (3), 381–401. <http://dx.doi.org/10.1080/17457289.2018.1544904>.
- Hunyady Gy. (2015) A demokrácia-követelmények a köztudatban és a társadalmi atmoszféra ambivalenciája. In Hunyady Gy. – Berkics M. (szerk.) *A jog pszichológiája. A hiányzó láncszem*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 281–335.
- Huszár Á. – Berger V. (2020) Az új középosztály? *Politikatudományi szemle*, 29 (2), 71–99. <http://dx.doi.org/10.30718/POLTUD.HU.2020.2.71>.
- Kornberg, A. – H. D. Clarke. (1992) *Citizens and Community. Political Support in a Representative Democracy*. Cambridge. Cambridge University Press.
- Kovács T. (2017) Támogatás, közöny és kritika: látkép a hallgatók demokráciához fűződő viszonyáról. In Szabó A. – Oross D. (szerk.) *Csendesek vagy lázadók?: A hallgatók politikai orientációi Magyarországon (2011-2015)*. Budapest Szeged: Belvedere Meridionale, MTA TK PTI, 77–98.
- Kriesi, H. – Saris, W. – Moncagatta, P. (2016) The Structure of Europeans' Views of Democracy. In Ferrín, M. – Kriesi, H. (szerk.) *How Europeans View and Evaluate Democracy*. Oxford University Press, 64–89.

- Lijphart, A (1999) *Patterns of Democracy. Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries*. New Haven/London: Yale University Press.
- Linde, J. – Ekman, J. (2003) Satisfaction with democracy: A note on a frequently used indicator in comparative politics. *European Journal of Political Research*, 42 (3), 391–408. <http://dx.doi.org/10.1111/1475-6765.00089>.
- Linz, Juan (1988) Legitimacy of democracy and the socioeconomic system. In Dogen, M. (szerk.) *Comparing Pluralist Democracies*. Boulder: Westview Press, 63–112.
- Lipset, S. M. (1959) Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy. *American Political Science Review*, 53 (1), 69–105.
- Merkley, E. – Cutler, F. – Quirk, P. J. – Nyblade, B. (2019) Having Their Say: Authority, Voice, and Satisfaction with Democracy. *The Journal of Politics*, 81 (3), 848–861. <http://dx.doi.org/10.1086/702947>.
- Messing V. – Szabó A. – Róbert P. – Ságvári B. (2013) (szerk.) A magyar társadalom demokráciaképe: ESS Magyarország Gyorsjelentés I. 1–42. Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2013., ESS Magyarország Gyorsjelentés 2013, ISBN:978-963-7372-87-2.
- Mishler, W. – Rose, R. (1997) Trust, Distrust and Skepticism: Popular Evaluations of Civil and Political Institutions in Post-Communist Societies. *Journal of Politics*, 59 (2), 418–51.
- Müller, J. W. (2018) *Mi a populizmus*. Budapest: Libri.
- Osterberg-Kaufmann, N. – Stark, T. – Mohamad-Klotzbach, C. (2020) Challenges in conceptualizing and measuring meanings and understandings of democracy. *Zeitschrift Für Vergleichende Politikwissenschaft*, 14 (4), 299–320. <http://dx.doi.org/10.1007/s12286-020-00470-5>.
- Pickel, S. – Breustedt, W. – Smolka, T. (2016) Measuring the quality of democracy: Why include the citizens' perspective? *International Political Science Review*, 37 (5), 645–655. <http://dx.doi.org/10.1177/0192512116641179>.
- Powell, G. B. Jr. (1982) *Contemporary Democracies: Participation, Stability, and Violence*. Cambridge: Harvard University Press.
- Patkós V. (2017) Politikai polarizáció és gazdasági sikertelenség az európai demokráciákban *Politikatudományi Szemle* 4. 29–52.
- Patkós V. (2019) *Szekértáborharc – Eredmények a politikai megosztottság okairól és következményeiről* Budapest: Napvilág.
- Róbert P. – Oross D. – Szabó A. (2017) Youth, Precarious Employment and Political Participation in Hungary. *Intersections: East European Journal of Society And Politics* 3(1), 120–146.
- Schedler, A. – Sarsfield, R. (2007) Democrats with adjectives: Linking direct and indirect measures of democratic support. *European Journal of Political Research*, 46, 637–659.
- Shin, D.Ch. (1999) *Politics and culture in democratizing Korea*. New York, NY: Cambridge University Press.
- Susánszky P. – Tóth G. (2018) Számítanak az elvek is? Az elégedetlenség szerepe a politikai tiltakozásokban. *Socio.hu Társadalomtudományi szemle*, 2, 24–45.
- Szabó A. – Oross D. (2019) Két modell között? A politikai rendszerek megítélése és a politikai aktivizmus mintázatai Magyarországon. In: Böcskei B. – Szabó A. (szerk.) *Hibrid rezsimek. A politikatudomány X-aktái*. Budapest, MTATK TPI – Napvilág Kiadó, 35–57.
- Tallár F. (2017) Populizmusok és demokráciák, avagy a politika újraécsolt színpada. *Politikatudományi Szemle* 1, 107–131. http://www.poltudszemle.hu/szamok/2017_1szam/tallar.pdf
- Tilly, C. (2007) *Democracy*. New York: Cambridge University Press.

FÜGGELÉK

F1. táblázat. A demokráciával kapcsolatos szóasszociációk összevonásának folyamata

összevont kategória	kapcsolódó* kategóriák 1.	kapcsolódó kategóriák 2.	kapcsolódó kategóriák 3.	kapcsolódó kategóriák 4.
egyenlőség	egyenjogság	esélyegyenlőség	egyenlő jogok	
szabadság				
nép	népakarát	emberek hatalma	mindenki	népuralom
politikai szabadságjogok	szólásszabadság	véleménynyilvánítás szabadsága	sajtószabadság	
nem létezik	ilyen nincs Magyarországon	ez nem az, ami megvalósult	utópia	
a demokrácia működtetése és intézményei	választás, szavazás	jog, jogállam, jogok és kötelezettségek	politika, uralom	pártok, parlament
függetlenség	szuverenitás	Magyarország	védelem, biztonság	önrendelkezés
beeszlés	beeszlés a dolgokba	emberek véleménye számít	emberek egyetértése	egymásra figyelés
materiális szempontok	jólét	pénz	gazdaság	fejlődés
érzelmi megközelítés	pozitívumok (jó, fontos stb.)	negatívumok (hazugság, hülyeség, marhaság stb.)		
semmi, válaszhiány	semmi	nem tudja	nincs válasz	nem érdekl

*az egyes szavak rokonértelmű, hasonló jelentésű párjaival együtt.

Forrás: MTA TK V2018–3.

F2. táblázat.

Multinomiális regressziós modell a szóasszociációkra

ref=demokrácia nt, nv		B	Std. Hiba	Wald	Szig.	Exp(B) Alsó határ	95Konfidencia intervallum	
							Felső Határ	
egyenlőség	Intercept	-1,024	,272	14,119	,000			
	[nem=0]	,648	,238	7,415	,006	1,911	1,199	3,046
	[nem=1]	0b						
	[diploma=,00]	,972	,400	5,907	,015	2,644	1,207	5,792
	[diploma=1,00]	0b						
	[bpvagyssem=,00]	,830	,323	6,619	,010	2,294	1,219	4,318
	[bpvagyssem=1,00]	0b						
	[demokráciapárti=,00]	1,014	,244	17,240	,000	2,758	1,708	4,452
	[demokráciapárti=1,00]	0b						
	[korm_ellenz_ismeretlen=1,00]	,776	,291	7,101	,008	2,173	1,228	3,846
	[korm_ellenz_ismeretlen=2,00]	,500	,296	2,867	,090	1,649	,924	2,944
	[korm_ellenz_ismeretlen=99,00]	0b						

ref=demokrácia nt, nv		B	Std. Hiba	Wald	Szig.	Exp(B) Alsó határ	95Konfidencia intervallum	
							Felső Határ	
szabadság	Intercept	-1,537	,315	23,856	,000			
	[nem=0]	,368	,260	2,007	,157	1,444	,868	2,402
	[nem=1]	0b						
	[diploma=,00]	1,066	,420	6,437	,011	2,903	1,274	6,613
	[diploma=1,00]	0b						
	[bpvagyssem=,00]	,540	,355	2,318	,128	1,716	,856	3,439
	[bpvagyssem=1,00]	0b						
	[demokráciapárti=,00]	1,321	,272	23,627	,000	3,748	2,200	6,385
	[demokráciapárti=1,00]	0b						
	[korm_ellenz_ismeretlen=1,00]	,872	,326	7,129	,008	2,391	1,261	4,534
	[korm_ellenz_ismeretlen=2,00]	,626	,333	3,539	,060	1,870	,974	3,589
	[korm_ellenz_ismeretlen=99,00]	0b						
nép	Intercept	-,448	,259	2,991	,084			
	[nem=0]	,174	,237	,541	,462	1,190	,748	1,894
	[nem=1]	0b						
	[diploma=,00]	1,289	,396	10,606	,001	3,630	1,671	7,886
	[diploma=1,00]	0b						
	[bpvagyssem=,00]	-,143	,356	,162	,687	,866	,431	1,741
	[bpvagyssem=1,00]	0b						
	[demokráciapárti=,00]	,615	,244	6,325	,012	1,849	1,145	2,986
	[demokráciapárti=1,00]	0b						
	[korm_ellenz_ismeretlen=1,00]	,778	,288	7,299	,007	2,178	1,238	3,829
	[korm_ellenz_ismeretlen=2,00]	,362	,299	1,461	,227	1,436	,799	2,582
	[korm_ellenz_ismeretlen=99,00]	0b						
szabadság-jogok	Intercept	-1,179	,292	16,250	,000			
	[nem=0]	,201	,249	,650	,420	1,222	,750	1,992
	[nem=1]	0b						
	[diploma=,00]	,786	,420	3,500	,061	2,196	,963	5,004
	[diploma=1,00]	0b						
	[bpvagyssem=,00]	,502	,345	2,110	,146	1,652	,839	3,251
	[bpvagyssem=1,00]	0b						
	[demokráciapárti=,00]	1,382	,261	27,913	,000	3,981	2,385	6,647
	[demokráciapárti=1,00]	0b						
	[korm_ellenz_ismeretlen=1,00]	,697	,312	4,998	,025	2,007	1,090	3,696
	[korm_ellenz_ismeretlen=2,00]	,599	,313	3,660	,056	1,821	,985	3,363
	[korm_ellenz_ismeretlen=99,00]	0b						
nincs ilyen	Intercept	-1,235	,363	11,551	,001			
	[nem=0]	,357	,337	1,124	,289	1,429	,739	2,765
	[nem=1]	0b						
	[diploma=,00]	-,642	,824	,608	,436	,526	,105	2,644
	[diploma=1,00]	0b						
	[bpvagyssem=,00]	-,921	,630	2,137	,144	,398	,116	1,369
	[bpvagyssem=1,00]	0b						
	[demokráciapárti=,00]	,364	,345	1,111	,292	1,439	,731	2,831
	[demokráciapárti=1,00]	0b						
	[korm_ellenz_ismeretlen=1,00]	-,883	,541	2,669	,102	,413	,143	1,193
	[korm_ellenz_ismeretlen=2,00]	,843	,377	4,993	,025	2,323	1,109	4,864
	[korm_ellenz_ismeretlen=99,00]	0b						

ref=demokrácia nt, nv		B	Std. Hiba	Wald	Szig.	Exp(B) Alsó határ	95Konfidencia intervallum	
							Felső Határ	
intézmények, választás	Intercept	-1,151	,307	14,029	,000			
	[nem=0]	,088	,270	,106	,745	1,092	,643	1,852
	[nem=1]	0b						
	[diploma=,00]	1,078	,434	6,187	,013	2,940	1,257	6,877
	[diploma=1,00]	0b						
	[bpvagysem=,00]	-,047	,399	,014	,906	,954	,436	2,086
	[bpvagysem=1,00]	0b						
	[demokráciapárti=,00]	1,175	,280	17,606	,000	3,239	1,871	5,609
	[demokráciapárti=1,00]	0b						
	[korm_ellenz_ismeretlen=1,00]	,554	,330	2,816	,093	1,739	,911	3,321
	[korm_ellenz_ismeretlen=2,00]	,321	,340	,892	,345	1,378	,708	2,681
	[korm_ellenz_ismeretlen=99,00]	0b						
beleszólás	Intercept	-2,587	,468	30,559	,000			
	[nem=0]	,324	,335	,934	,334	1,382	,717	2,664
	[nem=1]	0b						
	[diploma=,00]	1,030	,502	4,214	,040	2,800	1,048	7,482
	[diploma=1,00]	0b						
	[bpvagysem=,00]	,195	,467	,174	,677	1,215	,486	3,036
	[bpvagysem=1,00]	0b						
	[demokráciapárti=,00]	1,093	,347	9,915	,002	2,982	1,511	5,887
	[demokráciapárti=1,00]	0b						
	[korm_ellenz_ismeretlen=1,00]	1,356	,469	8,359	,004	3,881	1,548	9,732
	[korm_ellenz_ismeretlen=2,00]	1,109	,481	5,324	,021	3,030	1,182	7,772
	[korm_ellenz_ismeretlen=99,00]	0b						
egyéb	Intercept	-1,465	,345	18,064	,000			
	[nem=0]	,445	,290	2,360	,124	1,561	,884	2,754
	[nem=1]	0b						
	[diploma=,00]	,795	,470	2,862	,091	2,215	,882	5,566
	[diploma=1,00]	0b						
	[bpvagysem=,00]	,008	,422	,000	,986	1,008	,441	2,303
	[bpvagysem=1,00]	0b						
	[demokráciapárti=,00]	,430	,296	2,115	,146	1,538	,861	2,746
	[demokráciapárti=1,00]	0b						
	[korm_ellenz_ismeretlen=1,00]	,852	,371	5,286	,021	2,345	1,134	4,848
	[korm_ellenz_ismeretlen=2,00]	,857	,370	5,349	,021	2,356	1,140	4,870
	[korm_ellenz_ismeretlen=99,00]	0b						

F3. táblázat.

A demokráciával való elégedettség teljes, minden változót bevonó lineáris regressziós modellje és statisztikái

Model B		Nem standardizált együttható		Standardizált együttható	t	Szig. Tolerance	Kollinearitás statisztikák	
		Std. hiba					VIF	
1	(Constant)	,791	,405		1,955			
	demokrácia=egyenlőség	,461	,308	,065	1,499	,134	,382	
	demokrácia=szabadság	,760	,332	,092	2,288	,022	,455	
	demokrácia=nép	,785	,310	,108	2,535	,011	,401	
	demokrácia= szabadság- jogok	,942	,322	,120	2,921	,004	,432	
	nincs demokrácia=nincs	-1,033	,453	-,075	-2,284	,023	,671	
	demokrácia= intézmény	,049	,361	,005	,137	,891	,498	
	demokrácia=beleszólás	-,137	,417	-,011	-,327	,744	,625	
	demokrácia=egyéb (érzelem, materiális, testvériség, függetlenség)	,809	,365	,130	2,219	,027	,212	
	kor	-,002	,005	-,009	-,347	,729	,970	
	diploma	,214	,193	,030	1,111	,267	,979	
	demokráciapárti vagy sem	-,247	,157	-,044	-1,576	,116	,946	
	Fidesz-ellenzék	1,650	,196	,298	8,432	,000	,584	
	gazdasági elégedettség	,441	,039	,398	11,381	,000	,594	1,684

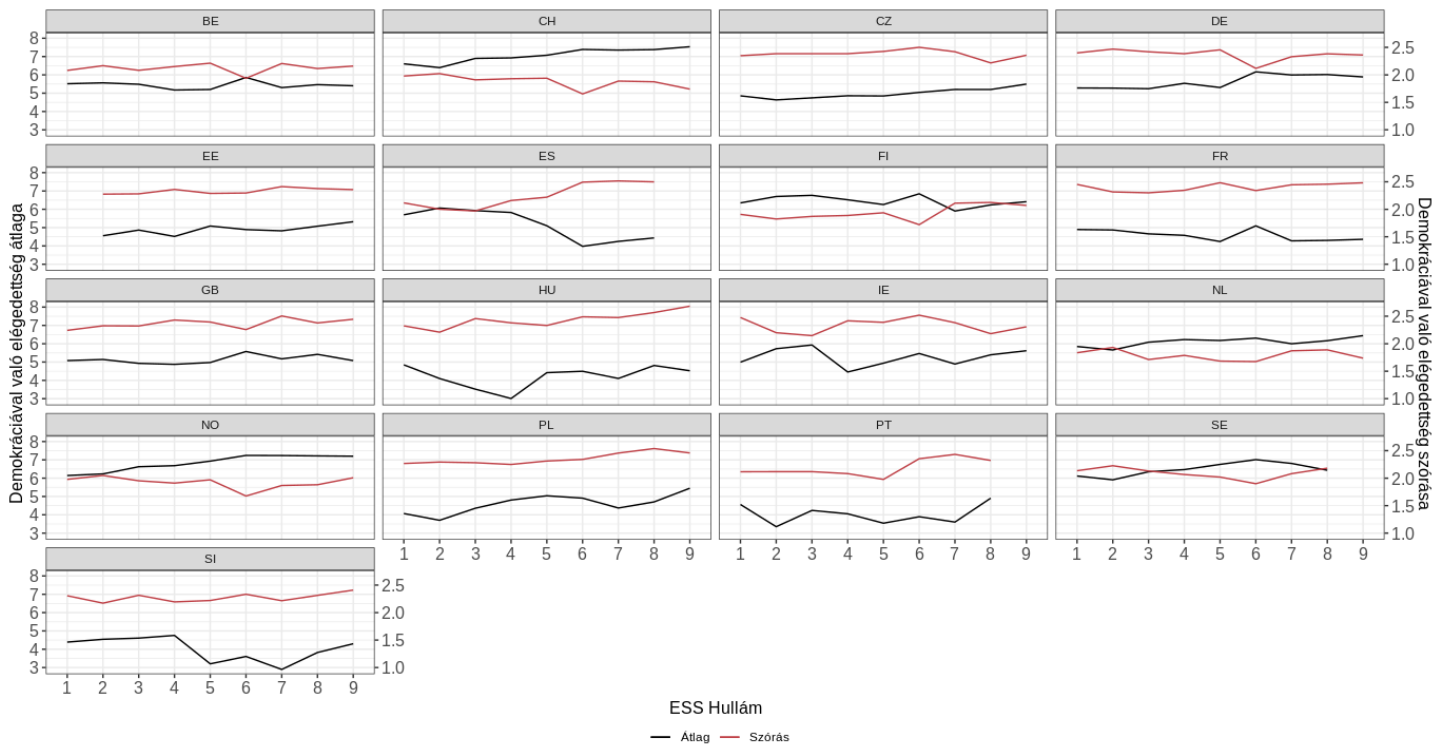
a. Fügő változó: Mindent összeszelve mennyire elégedett Magyarországon a demokrácia működésével?
Kérem, továbbra is 0-tól 10-ig terjedő skálát használjon! EGY VÁLASZ!

Modell	R	R ²	Korrigált R ²	Standard hiba
	,652a	0,425	0,415	

ANOVA Modell		Négyzetösszeg		Átlag ²	F-próba	Szig.
1	Regressio	2625,165	14	187,512	41,788	,000b
	Residualis	3545,606	790			
	Összesen	6170,771				

F1. ábra.

A demokráciával való elégedettség átlagai és szórásai országonként, ESS1–ESS9 hullám (2002–2018)

Jelmagyarázat: Az ábrán azokat az országokat mutatjuk be, amelyek a legtöbb ESS hullámban részt vettek.

Fekete vonallal jelöltük az elégedettségi átlagokat, amihez a skálabeosztás az ábra bal oldalán látható.

Piros színnel pedig szórásokat ábrázoltuk, amihez a jobboldali skála tartozik.

Forrás: ESS 01–09.

STEFKOVICS ÁDÁM¹ – WURM VIKTOR²

A KITÖLTÉSI IDŐ ÉS AZ ADATMINŐSÉG KÖZÖTTI ÖSSZEFÜGGÉSEK VIZSGÁLATA AZ ESS 9. HULLÁMÁNAK ADATAIN

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2021.2.58>

ABSZTRAKT

Egy kérdőív hossza sok egyéb mellett befolyásolja a válaszadási hajlandóságot, a költségeket és a kérdezőbiztosok motivációját. Mindezek mellett ritkábban esik szó arról, hogy a kitöltési idő, avagy a kitöltés sebessége milyen hatással van az adatminőségre. Feltételezhető, hogy a válaszadásnak létezik egy egyénekenként eltérő optimális sebessége, amely sebességtől való bármilyen irányú eltérés az adatminőség romlásához vezethet. Korábbi, *European Social Survey* (ESS) adatokat elemző kutatások már találtak összefüggést a kitöltés sebessége és az adatminőség között, ám ezek a vizsgálatok nem elsősorban az adatminőségre, hanem a kérdezőbiztosok szerepére fókuszáltak. Jelen tanulmány célja feltérképezni a kitöltési idő és az adatminőség kapcsolatát a korábbiaknál részletesebb, komplexebb adatminőség-indikátorok használatával. Elemzésünkben az ESS kilencedik, 2018-as hullámának adatait használjuk. Az országok mintegy felében gyenge, de szignifikáns összefüggést találtunk a kitöltési idő és az adatminőség között, a szociodemográfiai jellemzők kontroll alatt tartása mellett is. A hanyag válaszadói attitűd (magas részleges nemválaszolás, magas nem-differenciált válaszadás) túl gyors kitöltéssel párosul, míg a társadalmilag elvárt válaszadás túl lassú kitöltéssel. Az eredmények felhívják a figyelmet arra, hogy az ESS-nek fontos monitoroznia a kitöltés hosszát, továbbá a kérdezőbiztosok képzése során figyelmet kell fordítani a fenti válaszadói (vagy kérdezőbiztos) hibák kezelésére és az optimális kérdezési sebesség betartására.

Kulcsszavak: kitöltési idő, kitöltési sebesség, adatminőség, ESS

1 Eötvös Loránd Tudományegyetem, Társadalomtudományi Kar, Társadalomkutatások Módszertana Tanszék

2 Budapesti Corvinus Egyetem, Gazdálkodástani Doktori Iskola, Marketing Intézet

EXAMINING THE RELATIONSHIP BETWEEN INTERVIEW DURATION AND DATA QUALITY IN THE 9TH ROUND OF THE EUROPEAN SOCIAL SURVEY

ABSTRACT

Response rates, survey costs, and the motivation of the interviewers can all be affected by the length of a questionnaire. Nevertheless, the effect of interview duration or interview speed on data quality is a rarely discussed problem. It is assumed that there is an optimal speed of an interview for every respondent, and that any deviation from that speed may lead to measurement error. Previous studies analyzing data of the European Social Survey (ESS) have already found a link between the speed of interviews and data quality, but the main focus of those studies was the role of interviewers rather than data quality. The aim of this study was to explore the relationship between interview duration and data quality in more detail by using more complex data quality indicators. We use data from the 9th round of the ESS from 2018. We found a weak, but significant association between interview duration and data quality in nearly half of the countries even when controlling for socio-demographic variables. Careless responses (high item-nonresponse rates and straightlining) were associated with too fast an interview speed, whereas socially desirable responses were associated with too slow a speed. Our results highlight that monitoring interview duration is important, and the training of interviewers needs to emphasise how to handle such negative respondent behavior and follow the optimal speed during interviews.

Keywords: interview duration, speeding, data quality, ESS

A KITÖLTÉSI IDŐ ÉS AZ ADATMINŐSÉG KÖZÖTTI ÖSSZEFÜGGÉSEK VIZSGÁLATA

AZ ESS 9. HULLÁMÁNAK ADATAIN

BEVEZETÉS

A kérdőív hossza és a kérdőív kitöltésének időigénye alapvető jellemzője egy kérdőíves vizsgálatnak. Fontos költségbefolyásoló tényező, hatással lehet a kérdezőbiztosok motivációjára, a megkérdezettek válaszadási hajlandóságára, a minta összetételére és a – jelen cikk tárgyát képező – adatminőséget is befolyásolhatja. A válaszadás kognitív folyamatának létezik egy egyénenként eltérő optimális sebessége, más szóval egy optimális időtartam, ami alatt a kérdőívet szükséges kitölteni (Loosveldt–Beullens 2013b). Ennek az optimális időtartamnak a maximuma adatfelvételi módonként eltér. Telefonon és online a 20 percesnél hosszabb kérdőíveknél már jelentősen megnő a megszakítások száma és romlik az adatminőség (Roberts et al. 2010), míg a személyes felvételeknél ennél jóval hosszabb, akár 60 perces kérdőívekre is van lehetőség (lásd ESS). Akárhogy is, az optimális sebességtől való bármilyen irányú eltérés az adatminőség romlásához vezethet.

Az optimális sebességtől úgy térhet el egy kérdőív, hogy túl gyors a kitöltés (*speeding*) vagy túl lassú. Főként az előbbi jelenségre szokás úgy tekinteni, mint az adatminőséget negatívan befolyásoló tényezőre. A túl gyors kitöltés mögött állhat nem lelkiismeretes válaszadói magatartás (*satisficing*, Krosnick 1991). Az ilyen magatartásra az jellemző, hogy a válaszadó gyakran megtagadja a választ, nem dolgozza fel a kérdéseket alaposan, nem átgondoltan válaszol, hasonló kérdéseknél ugyanazokat a válaszokat adja (*straightlining*, Zhang–Conrad 2014; Vandenplas et al. 2018), vagy a legkönnyebben elérhető választ adja (társadalmilag elvárt válaszok, első vagy utolsó válaszlehetőségek, *igen/egyetért* válaszok). A gyors kitöltés mögött állhat azonban kérdezőbiztosi hiba is. Előfordulhat, hogy a kérdezőbiztos nem olvassa fel precízen a szövegeket, átugrik szövegeket vagy túl gyorsan olvas fel.

A gyors kitöltés mellett a kitöltés lassúsága szintén okozhat mérési hibákat (Vandenplas–Beullens–Loosveldt 2019). Korábbi kutatásokból kiderült, hogy a lassú válaszadás gyakran bizonytalanságot és nem valószínű, rossz válaszok adását jelenti (Heerwegh 2003, Draisma–Dijkstra 2004). Tovább bonyolítja a képet, hogy a kitöltési sebesség egyénenként, illetve szociodemográfiai csoportonként eltér (Gummer–Roßmann 2015). Az idősebb, alacsonyabb kognitív képességekkel rendelkező válaszadókra hosszabb kitöltés és nagyobb kérdezőbiztosi befolyás jellemző (Beullens–Loosveldt–Vandenplas 2019).

Mivel a kitöltés sebessége befolyásolhatja az adatminőséget, az előbbit számos kutatás során monitorozták is. Az online méréseknél a legkönnyebb ezt megtenni, de léteznek olyan személyes és telefonos lekérdezések is, ahol mérik a kitöltés sebességét. Az egyik ilyen nemzetközi kutatás a *European Social Survey* (ESS). Az ESS korábbi hullámain vizsgálták, hogy mely válaszadói csoportokra milyen kitöltési idő jellemző (Loosveldt–Beullens 2013a), mekkora szerepe van a kitöltési időben a válaszadónak és a kérdezőbiztosnak (Loosveldt–Beullens 2013b, Vandenplas–Beullens–Loosveldt 2019), van-e összefüggés a kérdezőbiztos, a kitöltés sebessége és a nem-differenciált válaszadás között (Vandenplas et al. 2018), és hogy mindezek különböznek-e országonként.

A megelőző, ESS-adatokon végzett vizsgálatok elsősorban a kitöltési idő varianciájának okait vizsgálták (kérdőbiztos-hatás), és kevesebb figyelmet kapott annak az adatminőségre gyakorolt hatása. Jelen tanulmányban célunk kiegészíteni a korábbi kutatásokat úgy, hogy az adatminőséget komplexebben ragadjuk meg. Megvizsgáljuk, vajon a kitöltés sebessége összefügg-e a részleges nemválaszolás mértékével, a nem-differenciált válaszadással, a társadalmilag elvárt válaszadással és az „igenléssel”. Elemzésünkben az ESS 9. hullámának adatait használtuk.

KORÁBBI EREDMÉNYEK

A kitöltési sebesség és a kitöltési idő hatása vizsgálatának viszonylag széles irodalma van, ennek egy része ESS adatokon alapul. Loosveldt és Beullens (2013a, 2013b) elemzései voltak az elsők, amelyek az ESS adatait (5. hullám) vizsgálva hívták fel a figyelmet a kitöltési idő jelentőségére. Tanulmányukból kiderült, hogy jelentős különbségek vannak mind az országok, mind a kérdezőbiztosok, mind a válaszadói csoportok között, ám némileg meglepő módon, az utóbbi különbségek bizonyultak a legcsekélyebbnek. Annak is voltak jelei az adatokban, hogy a gyors kitöltés magasabb részleges nemválaszolást eredményez. A szerzők úgy érveltek, hogy különösen a jelentős kérdezőbiztos hatás aggasztó, és precízebb monitorozásra és egységesítésre van szüksége az ESS-nek e tekintetben. A kérdezőbiztosok szerepére korábbi, nem ESS adatokat használó kutatások is rámutattak. Olson és Peytchev (2007) elemzésében 22–27%-os magyarázóereje volt a kérdezőbiztos személyének a kitöltési időben. Arra is van bizonyíték, hogy minél tapasztaltabb egy kérdezőbiztos és minél később van az adatfelvétel az adott napon, annál rövidebb a kitöltési idő (Olson–Peytchev 2007, Loosveldt–Beullens 2017). Általános tapasztalat, hogy a kérdezőbiztosok egy tanulási folyamaton keresztül egyre gyorsabb kitöltési időket produkálnak az adatfelvétel során. Böhme és Stöhr (2014) azt találta egy személyes megkérdezésen alapuló (CAPI) kutatásban, hogy 50%-kal csökkent az átlagos kitöltési idő az adatfelvételi időszak végére.

Későbbi ESS adatokon végzett elemzések megerősítették ezeket a megfigyeléseket. Az ESS 7. hullámán a kitöltési időt 8–37% között magyarázta a kérdezőbiztos személye országtól függően (Vandenplas et al. 2018), a túl gyors vagy túl lassú kitöltések pedig rendre magas kérdezőbiztos-hatással párosulnak (Vandenplas–Beullens–Loosveldt 2019). Vandenplas és szerzőtársai (2018) elemzésében a gyors kitöltés szignifikánsan magasabb nem-differenciált válaszadást (*straightlining*) eredményezett az országok felében. Ez utóbbi magatartást is részben a válaszadó, részben a kérdezőbiztos személye magyarázta. Érdekes, hogy a 7. hullámban éppen Magyarországon találták a legnagyobb kérdezőbiztos hatásokat egyes kérdéseknél (Vandenplas–Beullens–Loosveldt 2019).

A nem ESS adatokon végzett kutatások is találtak összefüggést a kitöltési idő és az adatminőség között. Több kutatás talált korrelációt online mintákon a túl gyors kitöltés és a nem-differenciált válaszadás között, még a demográfiai változók kontroll alatt tartása mellett is (Conrad et al. 2011, Zhang–Conrad 2014). Revilla és Ochoa (2015) szintén online mintákon készült vizsgálatából is az derült ki, hogy a túl gyors kitöltés nem-differenciált, kevésbé koherens válaszokat, rövidebb nyitott válaszokat és több komolytalan nyitott választ eredményez. Malhotra (2008) kísérletében a gyorsabb kitöltők körében nagyobb válaszsorrend-hatást talált, tehát a gyorsabb kitöltők hajlamosabbak voltak az első válaszlehetőségekhez „húzni” (*primacy effect*). Gummer és Roßmann (2015) 21 online survey-re épülő többszintű elemzése és más korábbi kutatások eredményei (Heerwegh 2003, Grant–Mockabee–Monson 2010, McClamroch 2011) ugyanakkor árnyalják a képet azzal, hogy a gyors válaszadás tudást, stabil véleményeket, jó kognitív képességeket, motiváltságot és érdeklődést is tükrözhet. Ezzel összefüggésben a lassú kitöltés gyakran a tudáshiány, az attitűdhiány vagy az ambivalens attitűdök jele. Olyan kutatásokról is tudunk, ahol a kitöltési időnek nem volt hatása az adatminőségre. Olson és Bilgen (2011) nem talált összefüggést a kitöltés sebessége és az igenlés között, Kutschar, Weichbold

és Osterbrink (2019) adatain pedig nem korrelált a kitöltési idő és a részleges nemválaszolás mértéke. Fontos, hogy az imént bemutatott eredmények relevanciáját gyengíti, hogy döntő részük online kérdőívek alapján készült. Kérdéses, hogy milyen mértékben érvényesek ezek az eredmények a személyes megkérdezésekre, ahol a kérdezőbiztos, mint láttuk, befolyásolhatja a kitöltési időt. Erről jóval kevesebb kutatási eredmény ismert.

Ahogy említettük a kitöltési idő függhet a válaszadó kognitív képességeitől, motiváltságától, tudásától (Gummer–Roßmann 2015). A kognitív képességek leggyakoribb proxyjai az életkor és az iskolai végzettség (Olson–Peytchev 2007). Korábbi kutatások alapján az idősebb válaszadók tipikusan lassabban töltik ki a kérdőíveket (Loosveldt–Beullens 2013a), igaz, Beullens, Loosveldt és Vandenplas (2019) ESS adatokat használó elemzése alapján a fenti jelenség nem független a kulturális meghatározottságokról. Egyes országokban nagyobb, míg más országokban minimális (3 perc körüli) a különbség a fiatalok és az idősek kitöltési ideje között. Az országok közötti különbség elsősorban abban ragadható meg, hogy mekkora volt a hatása az adott országban a kérdezőbiztos személyének a válaszok varianciájára. Azokban az országokban, ahol a kérdezőbiztosok hatása kisebb volt, jóval nagyobb volt a különbség az idősek és fiatalok között, mint ott, ahol a kérdezőbiztos szerepe jelentősebb volt. Az iskolai végzettség szerepe nem egyértelmű. Feltételezhetjük, hogy a magasabb végzettséggel rendelkezőknek jobbak a kognitív képességeik, nagyobb a tudásuk és könnyebben verbalizálják az attitűdjeikhez, mindezek miatt pedig gyorsabban töltik ki a kérdőívet (Vandenplas et al. 2018). Olson és Bilgen (2011) éppen ellenkezőleg a magasabb végzettségűeknél hosszabb kitöltési időt talált, aminek oka lehet a lelkiismeretesebb válaszadás, a nagyobb motiváltság. Malhotra (2008) a legnagyobb mérési hibákat az alacsonyabb végzettségű válaszadók rövid kérdőíveinél találta. Hasonlóképpen Zhang és Conrad (2014) is az alacsonyabb végzettségűeknél talált erősebb összefüggést a gyors kitöltés és a nem-differenciált válaszadás között.

Végül fontos megemlíteni az ESS nemzetközi jellegét. Több korábbi kutatás rávilágított, hogy egyes mérési hibák kulturálisan meghatározottak lehetnek (Hui–Triandis 1989, Clarke 2001, Johnson–Van de Vijver 2003, Villar 2009). A kitöltési idő esetében ilyen országspecifikus tényező lehet például a nyelv. Az ESS 5. hullámában a kérdőív nyelve 26,5%-ot magyarázott a kitöltési időből (Loosveldt–Beullens 2013a). Ez a magyarázóerő bár jelentősen átfed az országok magyarázóerejével, nem elhanyagolható.

A fenti áttekintés egyik tanulsága, hogy a kitöltés sebessége könnyen negatív hatást gyakorolhat az adatminőségre. Ugyanakkor az is látható, hogy a korábbi kutatások eredményei meglehetősen vegyesek és főként online mintákon alapulnak.

ADATOK ÉS MÓDSZER

Adatok

Elemzésünkben az ESS 9. hullámának adatait használtuk, amelyek 30 európai országban lettek felvéve 2018–2019-ben. Az adatfelvétel módja minden országban számítógéppel támogatott személyes megkérdezés volt (CAPI). Az elemzéshez az összes ország adatait tartalmazó adatbázist felhasználtuk, amely 47 086 válaszadót tartalmaz. A kérdőív számos témát érintett: például bevándorlás, politikai attitűdök, egészség, vallás, jólét. Az állandó főkérdőív mellett a 9. hullám rotálódo blokkjai az igazságosság és méltányosság (G modul) és az életrészek témában készültek (D modul). A kérdőív kitöltése átlagosan egy órát vett igénybe.

Az elemzéshez használt változók

Kitöltési idő és egyéb független változók

Az ESS régóta nagy gondot fordít a kiváló adatminőség biztosításra és bizonyítékokon alapuló (*evidence-based*) kérdőívezésre, ezért számos paraadatot mér és bocsájt rendelkezésre. A kitöltési idő is egy ilyen paraadat. Az ESS 9. hullámában rendelkezésünkre állt nem csak a teljes kitöltési idő percben megadva, hanem az egyes moduloké is külön-külön. Az elemzésben az adatminőség-indikátortól függően variáljuk, hogy a teljes kitöltési időt vonjuk be a modellbe vagy csak a releváns modul hosszát. Az ESS úgy bocsájtja rendelkezésre az adatokat, hogy a több napon át tartó lekérdezések hiányzó értéként szerepelnek, ám a kitöltési időt mérő változó még így is tartalmazott nehezen elképzelhető (pl. 12 óra) vagy lehetetlen értékeket. Az extrém értékeket oly módon távolítottuk el, hogy modulonként az átlagtól a szórás háromszorosánál távolabb eső értékeket kizártuk az elemzésből.

A modellekben olyan szociodemográfiai változókra is kontrollálni kívántunk, melyek elméleti alapon összefügghetnek a kitöltés sebességével. Ezek a változók a nem, az életkor és az iskolai végzettség voltak.

Részleges nemválaszolás

Az első függő változónk a részleges nemválaszolás volt. Az ESS-ben a válaszadónak minden kérdésnél lehetősége volt visszautasítani a válaszadást, „Nem tudja” vagy „Nem válaszol”³ válaszlehetőséget választani. Jelen tanulmányban nem áll módunkban a két opció közötti különbségeket felrajzolni, így a két válaszopciót egyként (részleges nemválaszolás) kezeltük. A részleges nemválaszolás indikátora tehát azt méri, hogy a válaszadó (a teljes kérdőívben) hány kérdésnél tagadta meg a választ vagy válaszolta azt, hogy *nem tud* válaszolni a kérdésre.

Nem-differenciált válaszadás

A nem-differenciált válaszadás az a jelenség, amikor a válaszadó nem a valós véleményét fejezi ki, hanem például ugyanazt a választ adja kérdések sorozatára (*straightlining*). Ez tipikusan az azonos skálán kérdezett táblázatos (*grid*) formátumú kérdéseket érinti. A kérdőív leghosszabb attitűdszekcióján (H modul, lásd 1. számú melléklet) vizsgáltuk meg, hogy a válaszadók a kérdések mekkora részében választottak egymást követően ugyanakkora értéket. A változó az egymást követő azonos válaszok maximumának és a kérdésblokkban szereplő kérdések számának (21) hányadosa. Vagyis a változó egy 0 és 1 közötti értéket vesz föl, ahol 1 a minden kérdésre azonos válaszadást, míg a 0 az egymást követő kérdésekre következetesen eltérő válaszadást jelenti.⁴

Társadalmilag elvárt válaszadás

A társadalmilag elvárt válaszadás (*social desirability bias, SDB*), más szóval az a jelenség, amikor a válaszadó nem a valós véleményét fejezi ki, hanem azt a választ adja, ami az ő percepciója szerint a társadalom által a legelfogadottabb, leginkább elvárt válasz, azaz kifejezetten kerüli a társadalom által elutasított válaszokat (Tourangeau–Yan 2007), széles körben használt adatminőség-indikátor. A potenciálisan társadalmilag elvárt válaszadási mechanizmusokat előidézhető kérdések kiválasztásához Roberts és Jäckle (2012) tanulmányát vettük alapul (lásd 1. számú melléklet). A végső függő változó 0–1 értéket vesz fel, ahol az 1 esetén a válaszadó minden vizsgált kérdésre a társadalmilag elvárt választ adta. Erre az analógiára készítettünk egy olyan változót is, amely a társadalmilag elutasított válaszok arányát méri, 0–1 értéket vesz fel, ahol az 1 a minden vizsgált változó esetében társadalmilag elutasított vélemény megfogalmazását jelenti.

3 Valójában van egy harmadik „*Not applicable*” lehetőség, amelyet arra használnak a kérdezőbiztosok, ha nem vonatkozik a kérdés a válaszadóra (~ *system missing*). Ezt a lehetőséget nem vontuk be a változóba, mivel nem rossz adatminőséget indikál.

4 A nem-differenciált válaszadásnak ennél valójában jóval több és szofisztikáltabb formája létezik, melyeket jelen tanulmányban nem áll módunkban megvizsgálni. (Áttekintésért lásd például: Kim et al. 2019).

Igenlés

Az igenlés (*acquiescence*) az a tendencia, amikor a válaszadó a valós véleményétől függetlenül egyetért valamilyen állítással, megállapítással (Couch–Keniston 1960). Korábbi kutatások alapján gyakori válaszadói hiba, hogy azok, akik nem hajlandóak megfelelő erőfeszítést tenni a válaszadásra, hajlamosak inkább egyetérteni a prezentált állításokkal, mivel az egyetértés kisebb kognitív erőfeszítéssel jár, mint az ellentmondás (Krosnick 1991). Ez különösen a dichotóm kérdéseknél vagy a Likert-skáláknál jellemző (Roberts et al. 2010). A mutató kialakítására a kérdőív B moduljának vonatkozó 4 kérdését (B33–B36), illetve G moduljának 7 kérdését (G26–G32) vettük alapul (lásd 1. Melléklet). Az egyes kérdések a megkérdezetteket minden esetben állításokkal való egyetértésükről kérdezik 1–5-ig terjedő Likert-skálán. Az igenlés értékelésére a nevezett 11 kérdésre adott 1–2 értékek (Teljes mértékben egyetért; Egyetért) arányát számítottuk ki válaszadónként. Vagyis a mutató 0–1 értéket vesz fel, ahol az 1 a mindennel egyetértést jelenti.

Minden függő változót úgy alakítottunk ki, hogy a kiválasztott szempontok szerint minden esetben a magasabb érték jelenti a rosszabb minőséget.

A kitöltési idő és a kialakított változók főbb karakterisztikáit a 1. táblázat foglalja össze. A táblázat alapján látható, hogy az egyes változók mintaterjedelme eltérő. Annak érdekében, hogy az egyes minőségi mutatók skálája ne befolyásolja eltérő mértékben az elemzést a skálákat az elemzéshez standardizáltuk (Z-Score).

1. táblázat. A kitöltési idő és az adatminőség indikátorok leíró statisztikai jellemzői

	Kitöltési idő (perc)	Részleges nemválaszolás	Nem differenciált	Igenlés	Társadalmilag elvárt	Társadalmilag elutasított
Átlag	60,17	0,13	0,49	0,48	0,09	0,13
Medián	58,00	0,10	0,45	0,50	0,07	0,10
Szórás	19,32	0,09	0,17	0,21	0,12	0,09
Terjedelem	121,00	0,95	1,00	1,00	0,86	0,95
Minimum	8,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Maximum	129,00	0,95	1,00	1,00	0,86	0,95

Forrás: saját szerkesztés

Statisztikai módszerek

Kutatási kérdésünk megválaszolására megvizsgáltuk a kialakított mutatók kapcsolatát a kitöltési idővel. Ennek érdekében öt lineáris regressziós modellt futtattunk le,⁵ melyekben kontrollváltozóként szerepeltettük a kitöltő nemét, korát és legmagasabb befejezett iskolai végzettségét.⁶ A kategoriális változók (nem, iskolai végzettség), illetve a kutatás központjában álló kitöltési idő szerepének pontosabb vizsgálatára a változók interakciós hatását is vizsgáltuk. Mivel minden változó hatására kíváncsiak voltunk, a lineáris regresszió lefuttatásakor az egyes változókat egyetlen lépésben vontuk be a modellbe. A kérdezett neme dummy változóként került be a modellbe, a nők esetében veszi fel az 1 értéket, illetve az iskolai végzettség esetében az alacsony végzettség az ISCED 1 és 2 szinteket, míg a középfokú végzettség az ISCED 3 szintet tömöríti.⁷ Az iskolai végzettséget az elemzés módszeréből eredően nominális skálaként értelmeztük.

⁵ Az elemzés során az ESS által javasolt elemzési súlyt (*analysis weight*) használtuk.

⁶ Az iskolai végzettséget háromértékű mutatóként kezeltük: alap-, közép- és felsőfokú végzettség.

⁷ ISCED 1: Alapfokú oktatás; ISCED 2: Középfokú oktatás alsó szintje; ISCED 3: Középfokú oktatás felső szintje. Az ISCED 1–2 magyar viszonylatban az általános iskolát jelenti, míg az ISCED 3 a középfokú végzettséget. Az ennél magasabb ISCED kategóriák felsőfokú végzettséget jelentenek az adatbázisban.

A kitöltési idő és a független változók között fennálló kapcsolat vizsgálatára a kitöltési időt kategoriális változóvá alakítottuk. A kategoriális változó leképzésére egy ötállású változót hoztunk létre, ahol a szélsőértékek az átlagos kitöltési időtől kétszeres szórástávolságot meghaladó értékeket tömörítették, a középérték pedig az átlagtól maximum egyszeres szórásra található értékek. A kialakított 5 minőségindikátor átlagos értékeit a kategoriális változó szerint bontva szemrevételeztük. A kapcsolat további vizsgálatára pontdiagramon vizsgáltuk az adatpontok elhelyezkedését a kitöltési idő és a vizsgált minőségindikátorok relevanciájában. A pontdiagramok segítségével lineáris, négyzetes, köbös és logaritmikus kapcsolatot egyaránt vizsgáltunk. A vizsgálat eredménye azt mutatta, hogy mind az öt változó esetében a kitöltési idő négyzetes kapcsolatban áll az egyes indikátorokkal. Ennek tudatában a modellbe a kitöltési idő négyzetes változóját is bevontuk. Emellett vizsgálatunk azt is megmutatta, hogy a kutatásunk során kialakított igenlés változó és a kitöltési idő között nincs kapcsolat. Ennek tudatában az elemzés során az igenlés-indikátorra nem készítettünk magyarázó modellt.

2. táblázat.

A kitöltési idő magyarázóereje az öt vizsgált minőségindikátor varianciájában kapcsolattípusonként

Kapcsolat (R2)	Részleges nemválaszolás	Nem-differenciált válaszadás	Igenlés	Társadalmilag elvárt válaszadás	Társadalmilag elutasított
Lineáris	0,01	0,009	0	0,013	0,006
Logaritmikus	0,016	0,013	0	0,016	0,007
Köbös	0,023	0,015	0	0,017	0,008
Négyzetes	0,025	0,017	0	0,018	0,008

Forrás: saját szerkesztés.

Elemzésünk második felében megvizsgáltuk, hogy a modell eltérő-e országonként. Ennek első lépéseként megvizsgáltuk, hogy a kialakított öt modell hogyan változik országonként. Mivel az öt kialakított indikátor nem normál eloszlású (K-S teszt: $p < 0,001$), az elemzésekhez nemparaméteres tesztek alkalmazunk. Ezt követően a modelleket országonként is lefuttattuk, és megvizsgáltuk, hogy a magyarázóerő, a kitöltési idő szignifikanciája, és standard béta értéke hogyan változik.

A kutatás korai szakaszában, mivel az adatok térben klaszterezettek, többszintű regressziós modellt terveztünk alkalmazni. Azonban a modell túl sok ország esetében inszignifikáns eredményeket mutatott. A teljes modell magyarázóereje, illetve az egyes országokon belüli magyarázóerők az elvártnál alacsonyabbak voltak. Ennek tudatában, mivel nem akartuk kihagyni az elemzésből az országok nagyobb részét, úgy döntöttünk, hogy elvetjük a többszintű regresszió ötletét, és országonként külön vizsgáljuk a modellt.

Elemzés

Összesített modell

Mind a négy vizsgált minőségindikátor esetében szignifikáns magyarázóerejű modellt láthatunk (3. táblázat), habár a magyarázóerő alacsonynak mondható (0,020 és 0,135 között változó korrigált R^2 érték). Mindez rámutat arra, hogy a kitöltési idő és a kontrollváltozók csak kis részét magyarázzák a kitöltés minőségének.

Az egyes modellek magyarázóereje eltérő, melynek köszönhetően megvizsgálhatjuk, hogy mely minőségindikátorok esetében jelentősebb a modellekbe bevont változók magyarázóereje. A legnagyobb magyarázóerőt a társadalmilag elvárt válaszadás esetén láthatjuk ($R^2=0,135$). A társadalmilag elvárt válaszadás és a kitöltési idő között szignifikáns pozitív kapcsolat figyelhető meg, amely arra enged következtetni, hogy a kérdőívet kitöltők számára hosszabb időbe telik a társadalmilag elvárt válaszok megadása, amennyiben az ezirányú megfelelés a céljuk. Mindennek magyarázata lehet, hogy az elvárt válaszok megtalálása hosszabb ideig tartó

kognitív folyamatot igényel. Ez alapján igazoltnak tekintjük, hogy a kitöltési idő összefüggésben van a társadalmilag elfogadott válaszadásnak betudható hibafaktorokkal, mely alapján a túlzottan hosszú kitöltési idő alapján következtethetünk hibás kitöltésre. A modellt interakciós tagokkal együtt is futtatva csupán részleges magyarázóerő-emelkedés figyelhető meg (lásd 3. számú melléklet). A szociodemográfiai kontrollváltozók esetében a modell szintén szignifikáns összefüggéseket mutat, mely alól a kitöltési idő és a nem interakciós hatása a kivétel. Ez alapján arra következtettünk, hogy a válaszadó neme, kora és iskolai végzettsége egyaránt szerepet játszik a kitöltés minőségében, ugyanakkor a nemek között a kitöltési idő társadalmilag elvárt válaszadásra gyakorolt hatását tekintve nincs különbség.

A társadalmilag elutasított válaszadással a társadalmilag elvárt válaszadáshoz hasonlóan összefüggést mutat a kérdőív kitöltésének sebessége, habár ebben az esetben rendkívül kismértékű összefüggés látható ($B=-0,001$), melynek standard béta értéke mindössze $-0,177$. A két változó között gyenge negatív kapcsolat figyelhető meg, vagyis a rövidebb idő alatt kitöltött kérdőívek esetében valószínűbb, hogy fennáll a társadalmilag elutasított válaszadás problematikája. Ugyanakkor a gyenge kapcsolat és a gyenge magyarázóerő ($R^2=0,054$) miatt, feltételezhető, hogy a társadalmilag elutasított válaszadás mögött más okok állnak.

A részleges nemválaszolás esetében alacsonyabb magyarázóerőt láthatunk ($R^2=0,040$). A részleges nemválaszolás és a kitöltési idő között szignifikáns negatív kapcsolat van, vagyis a rövidebb idő alatt kitöltött kérdőívek esetén megnő az esélye a részleges nemválaszolásnak. Nemek szerint nincs különbség, ugyanakkor a válaszadó kora befolyásoló tényező. A fiatalabbak esetében ritkább a részleges nemválaszolás, habár az összefüggés beta és standard beta együtthatója alacsony. Az interakciós összefüggéseket vizsgálva elmondható, hogy a kitöltési idő és a részleges nemválaszolás közötti összefüggést kismértékben befolyásolja a válaszadó iskolai végzettsége, miszerint a magasabb iskolai végzettségűek között a részleges nemválaszolás esetén gyorsabb kérdőív kitöltést láthatunk.

A nem-differenciált válaszadás esetében látható a felállított modellek közül a legalacsonyabb magyarázóerő ($R^2=0,020$). A látható negatív összefüggés azonban továbbra is gyenge, melyet kismértékben befolyásol a válaszadó neme és iskolai végzettsége. Ezek alapján a nem-differenciált válaszadás esetében a társadalmilag elutasított válaszadáshoz hasonló következtetés vonható le, miszerint a nem-differenciált válaszadás hátterében a kitöltési időtől független kiváltó okok állhatnak.

Összességében elmondható, hogy a vizsgált adatminőség-indikátorok közül a részleges nemválaszolással, illetve a társadalmilag elvárt válaszadással áll leginkább összefüggésben a kitöltési sebesség, habár a két mutató tekintetében eltérő irányú az együttjárás.

ORSZÁGOK KÖZÖTTI ELTÉRÉSEK

Annak érdekében, hogy az eredmények érvényességét tovább teszteljük, az egyes modelleket az ESS 9. hullámában résztvevő országok válaszadóira külön-külön is lefuttattuk (lásd: 2. számú melléklet). A modellek az országok nagyobb részében szignifikánsan magyarázzák a minőségindikátorokat. A 26 résztvevő országból a részleges nemválaszolás esetében 14 országban (54%), a nem-differenciált válaszadás esetében 10 országban (38%), a társadalmilag elvárt válaszadás esetében 20 országban (77%), illetve a társadalmilag elutasított válaszadás esetében 15 országban (58%) mutatott szignifikáns magyarázóerőt a modell. Az egyes országokban azonban eltérő magyarázóerőről számolhatunk be. Amennyiben a modellben a kitöltési idő hatását vizsgáljuk, már eltérő képet kapunk, mivel a szignifikáns modellel rendelkező országok csupán egy töredékében mutatnak szignifikáns kapcsolatot a kitöltési idő és a vizsgált minőségmutatók. Németország, Olaszország, Spanyolország

4. táblázat. A minőségindikátorokra illesztett lineáris regressziós modellek eredményei

	Részleges nemválaszlás						Nem-differenciált választás						Társadalmilag elvárt választás						Társadalmilag elutasított választás					
	B	SE	Std. Beta	t	Sig.	B	B	SE	Std. Beta	t	Sig.	B	B	SE	Std. Beta	t	Sig.	B	B	SE	Std. Beta	t	Sig.	
Korrigált R-négyzet	0,040						0,020						0,135						0,054					
Konstans	14,547	0,439		33,163	0,000	0,193	0,004		48,755	0,000	0,000	0,476	0,008		56,429	0,000	0,093	0,005			19,159	0,000		
Kitöltési idő	-0,292	0,013	-0,547	-22,971	0,000	-0,002	0,000	-0,407	-16,941	0,000	0,000	0,003	0,000	0,312	13,815	0,000	-0,001	0,000	-0,177	-7,508	0,000	0,000		
Kitöltési idő ²	0,002	0,000	0,459	19,310	0,000	0,000	0,000	0,321	13,351	0,000	0,000	0,000	0,000	-0,217	-9,643	0,000	0,000	0,000	0,109	4,602	0,000	0,000		
Életkor	0,035	0,003	0,065	12,750	0,000	0,000	0,000	0,030	5,820	0,000	-0,001	0,000	0,000	-0,061	-12,616	0,000	0,000	0,000	0,038	7,597	0,000	0,000		
Neme: Nő	0,607	0,103	0,029	5,914	0,000	-0,002	0,001	-0,011	-2,109	0,035	-0,011	0,002	0,002	-0,027	-5,730	0,000	0,005	0,001	0,022	4,490	0,000	0,000		
Iskolai végzettség (ISCED1,2)	2,513	0,129	0,113	19,549	0,000	0,015	0,001	0,074	12,705	0,000	-0,167	0,002	0,002	-0,373	-67,684	0,000	0,059	0,001	0,238	41,289	0,000	0,000		
Iskolai végzettség (ISCED3)	0,059	0,124	0,003	0,472	0,637	0,006	0,001	0,030	5,260	0,000	-0,115	0,002	0,002	-0,263	-48,303	0,000	0,033	0,001	0,138	24,264	0,000	0,000		

Forrás: saját szerkesztés.

és az Egyesült Királyság kiemelendők, ahol a modell alapján a társadalmilag elutasított válaszadás kivételével a többi vizsgált mutatóra szignifikáns összefüggés mutatható ki a kitöltési idővel. A kitöltési idő és a minőség-indikátorok közötti összefüggések iránya minden esetben megfelel a várakozásnak, ugyanakkor erejük változó. Ebből arra következtethetünk, hogy az országok között fennálló kulturális különbségek vélhetően jelentős hatással vannak arra, hogy az egyes vizsgált hibák hogyan függenek össze a kitöltési idővel.

DISZKUZZIÓ

A tanulmány célja a kérdőív kitöltési idejének és az adatminőség kapcsolatának vizsgálata volt. Az ESS 9. hullámának adatain öt adatminőség-indikátort készítettünk. Regressziós modelleket használtunk a kitöltési idő hatásának feltárására.

Számos korábbi kutatással (Malhotra 2008; Conrad et al. 2011; Loosveldt–Beullens 2013a, 2017; Zhang–Conrad 2014; Revilla–Ochoa 2015) összehangban, több országban gyenge, de szignifikáns összefüggést találtunk a kitöltési idő (vagy a kitöltési sebessége) és az adatminőség között, a szociodemográfiai jellemzők kontroll alatt tartása mellett is. A túlzottan rövid kitöltési idő öt országban (Németországban, Spanyolországban, Franciaországban, Egyesült Királyságban, Olaszországban) párosul differenciálatlan válaszadással, tehát magas részleges nemválaszolással. Mindez megfelel Loosveldt–Beullens (2013a) eredményeinek és alátámasztja Vandendyck és szerzőtársai (2018) eredményeit is. A *speeding* – a szakirodalomban viszonylag jól dokumentált – negatív hatásainak bemutatása mellett azonban adataink árnyalják a képet, ugyanis a túlzottan *elnyújtott* kérdezés is gyenge adatminőséggel párosul ugyanebben az öt országban, mégpedig magas társadalmilag elvárt válaszadással. Sőt, a differenciálatlan válaszadásra és a társadalmilag elvárt válaszadásra futtatott modellek magyarázóerejének összehasonlításából az következik, hogy nagyobb negatív hatása van a túl hosszú kitöltési időnek, mint a túl rövidnek. Az igenlés ugyanakkor minimális összefüggést mutat a kitöltési idővel. Fontos továbbá leszögezni, hogy ezek az összefüggések minden vizsgált demográfiai csoportban fennállnak, annak ellenére, hogy például a különböző életkorú vagy végzettségű egyének kitöltési ideje akár jelentősen eltérhet (Loosveldt–Beullens 2013a). Nem ugyanakkora hatást fejt ki ugyanakkor az optimális sebességtől való eltérés a különböző demográfiai csoportokban.

Ezek az adatok felhívják a figyelmet arra, hogy a kérdezés sebességének kontrollálásával az ESS-nek továbbra is szükséges foglalkoznia. A kérdezőbiztosok képzésénél nagyobb hangsúlyt kell fektetni arra, hogy miként ismerhető fel a *speeding* attitűd és hogyan lehet kordában tartani. Úgy tűnik azonban, hogy a túlzott lassítás sem célravezető. Az adatokból az feltételezhető, hogy gyakran azért lassú a kitöltés, mert a válaszadó sokat gondolkodik, hezitál, nincs határozott véleménye, de szeretne megfelelni a kérdezőbiztosnak, és végül az elvártnak vélt választ adja. Ilyen válaszadóknál akár többször is hangsúlyozhatja a kérdezőbiztos, hogy nem feltétlenül kell minden kérdésre válaszolni, megerősítheti, hogy „az is rendben van, ha nincs véleménye ezzel kapcsolatban”. A cél a tanulmány bevezetőjében említett *optimális sebesség* közös megtalálása. Ajánljuk a kérdezőbiztosok határozottabb monitorozását, például az átlagos kitöltési idő nyomon követésével. Az országok közötti jelentős különbségek továbbá arra is rámutatnak, hogy további egységesítési törekvések szükségesek, hiszen mind a kitöltési idő hatásában, mind az adatminőségben komoly különbségek vannak az országok között. Jó hír, hogy a magyar adatfelvétel adatminőség szempontjából a jobbak közé tartozik, a kitöltési idő együtthatója pedig egyik modellben sem volt szignifikáns.

Tanulmányunk egyik korlátja, hogy az adatminőség különbségeinek *okaira* nem tér ki. Ahogy a korábbi kutatások eredményeiből kitűnik, a kérdezőbiztosok szerepe feltételezhetően meghatározó a kitöltési idő és az

adatminőség kapcsolatában. A jövőbeni kutatások egyik fontos terepe lehet annak feltárása, hogy a kérdezőbiztos személye mennyit magyaráz az általunk bemutatott összefüggésekből. Ilyen vizsgálatok értelemszerűen pontosíthatják a fenti ajánlásokat. Egy további korlát, hogy az ESS adatok elemzése alapján nem állt módunkban kauzalitást vizsgálni. Szükség lenne olyan kísérletekre, ahol a válaszadók véletlenszerűen rendelődnek olyan kérdezőbiztosokhoz, akik az átlagosnál gyorsabb tempóban, illetve az átlagosnál lassabb tempóban olvassák fel a kérdéseket. Az azzal való kísérletezést is fontos jövőbeni kutatási területnek tartjuk, hogy azonosítani tudjuk, mely válaszadói csoportok számára mi az optimális kitöltési idő, illetve milyen kérdezőbiztosi technikákkal érhető el az, hogy a lekérdezés az optimális mederben maradjon, vagyis az adatok az elvárható legjobb minőségben kerüljenek rögzítésre.

Tanulmányunk elsőként vizsgálta komplex indikátorokkal az ESS által gyűjtött adatokon azt, hogy hogyan függ össze a kérdezési idő az adatminőséggel. Következtetésként levonható, hogy a kérdezési idő mindkét irányba való kilengése negatív hatással lehet az adatok minőségére, igaz ez a hatás nem kifejezetten erős. Mindazonáltal egy magas színvonalú, tudományosan megalapozott nemzetközi kutatás (mint az ESS) számára fontos visszacsatolás, hogy a kérdezési idő monitorozására nagyobb figyelmet szükséges fordítani.

HIVATKOZÁSOK

- Beullens, K. – Loosveldt, G. – Vandenplas, C. (2019) Interviewer effects among older respondents in the European Social Survey. *International Journal of Public Opinion Research*, 31(4), 609–625. <https://doi.org/10.1093/ijpor/edy031>
- Böhme, M. – Stöhr, T. (2014) Household interview duration analysis in CAPI survey management. *Field Methods*, 26(4), 390–405. <https://doi.org/10.1177/1525822x14528450>
- Clarke, I. (2001) Extreme response style in cross-cultural research. *International Marketing Review*, 18(3), 301–324. <https://doi.org/10.1108/02651330110396488>
- Conrad, F. G. – Tourangeau, R. – Couper, M. P. – Zhang, C. (2011) Interactive interventions in web surveys can increase response accuracy. Presented at: The American Association for Public Opinion Research (AAPOR) 66th Annual Conference, 2011
- Couch, A. – Keniston, K. (1960) Yeasayers and naysayers: Agreeing response set as a personality variable. *The Journal of Abnormal and Social Psychology*, 60(2), 151. <https://doi.org/10.1037/h0040372>
- Draisma, S. – Dijkstra, W. (2004) Response latency and (para) linguistic expressions as indicators of response error. *Methods for testing and evaluating survey questionnaires*. Hoboken, NJ Wiley. DOI: 10.1002/0471654728.ch7
- Grant, J. T. – Mockabee, S. T. – Monson, J. Q. (2010) Campaign effects on the accessibility of party identification. *Political Research Quarterly*, 63(4), 811–821. <https://doi.org/10.1177/1065912909336269>
- Gummer, T. – Roßmann, J. (2015) Explaining interview duration in web surveys: A multilevel approach. *Social Science Computer Review*, 33(2), 217–234. <https://doi.org/10.1177/0894439314533479>
- Heerwegh, D. (2003) Explaining response latencies and changing answers using client-side paradata from a web survey. *Social Science Computer Review*, 21(3), 360–373. <https://doi.org/10.1177/0894439303253985>
- Hui, C. H. – Triandis, H. C. (1989) Effects of culture and response format on extreme response style. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 20(3), 296–309. <https://doi.org/10.1177/0022022189203004>
- Johnson, T. P. – Van de Vijver, F. J. (2003) Social desirability in cross-cultural research. *Cross-Cultural Survey Methods*, 325, 195–204.
- Kim, Y. – Dykema, J. – Stevenson, J. – Black, P. – Moberg, D. P. (2019) Straightlining: overview of measurement, comparison of indicators, and effects in mail–web mixed-mode surveys. *Social Science Computer Review*, 37(2), 214–233. <https://doi.org/10.1177/0894439317752406>
- Krosnick, J. A. (1991) Response strategies for coping with the cognitive demands of attitude measures in surveys. *Applied cognitive psychology*, 5(3), 213–236. <https://doi.org/10.1002/acp.2350050305>
- Kutschar, P. – Weichbold, M. – Osterbrink, J. (2019) Effects of age and cognitive function on data quality of standardized surveys in nursing home populations. *BMC geriatrics*, 19(1), 244. <https://doi.org/10.1186/s12877-019-1258-0>
- Loosveldt, G. – Beullens, K. (2013a) 'How long will it take?' An analysis of interview length in the fifth round of the European Social Survey. *Survey Research Methods*, 7(2), 69–78. <https://doi.org/10.18148/srm/2013.v7i2.5086>
- Loosveldt, G. – Beullens, K. (2013b) The impact of respondents and interviewers on interview speed in face-to-face interviews. *Social Science Research*, 42(6), 1422–1430. <https://doi.org/10.1016/j.ssresearch.2013.06.005>
- Loosveldt, G. – Beullens, K. (2017) Interviewer effects on non-differentiation and straightlining in the European Social Survey. *Journal of Official Statistics*, 33(2), 409–426. <https://doi.org/10.1515/jos-2017-0020>
- Malhotra, N. (2008) Completion time and response order effects in web surveys. *Public Opinion Quarterly*, 72(5), 914–934. <https://doi.org/10.1093/poq/nfn050>
- McClamroch, K. J. (2011) Evaluating the usability of personal digital assistants to collect behavioral data on adolescents with paradata. *Field Methods*, 23(3), 219–242. <https://doi.org/10.1177/1525822x11405826>
- Olson, K. – Bilgen, I. (2011) The role of interviewer experience on acquiescence. *Public Opinion Quarterly*, 75(1), 99–114. <https://doi.org/10.1093/poq/nfq067>
- Olson, K. – Peytchev, A. (2007) Effect of interviewer experience on interview pace and interviewer attitudes. *Public Opinion Quarterly*, 71(2), 273–286. <https://doi.org/10.1093/poq/nfm007>
- Revilla, M. – Ochoa, C. (2015) What are the links in a Web survey among response time, quality, and auto-evaluation of the efforts done? *Social Science Computer Review*, 33(1), 97–114. <https://doi.org/10.1177/0894439314531214>
- Roberts, C. – Eva, G. – Allum, N. – Lynn, P. (2010) *Data quality in telephone surveys and the effect of questionnaire length: A cross-national experiment*. ISER Working Paper Series.
- Roberts, C. – Jäckle, A. (2012) *Causes of mode effects: Separating out interviewer and stimulus effects in comparisons of face-to-face and telephone surveys*. ISER Working Paper Series.

- Tourangeau, R. – Yan, T. (2007) Sensitive questions in surveys. *Psychological Bulletin*, 133(5), 859. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.133.5.859>
- Vandenplas, C. – Beullens, K. – Loosveldt, G. (2019) Linking interview speed and interviewer effects on target variables in face-to-face surveys. *Survey Research Methods*, 13(3), 249–265. <https://doi.org/10.18148/srm/2019.v13i3.7321>
- Vandenplas, C. – Loosveldt, G. – Beullens, K. – Denies, K. (2018) Are interviewer effects on interview speed related to interviewer effects on straight-lining tendency in the European Social Survey? An interviewer-related analysis. *Journal of Survey Statistics and Methodology*, 6(4), 516–538. <https://doi.org/10.1093/jssam/smx034>
- Villar, A. (2009) *Agreement answer scale design for multilingual surveys: Effects of translation-related changes in verbal labels on response styles and response distributions*. Lincoln, Nebraska.
- Zhang, C. – Conrad, F. (2014) Speeding in web surveys: The tendency to answer very fast and its association with straightlining. *Survey Research Methods*, 8(2), 127–135. <https://doi.org/10.18148/srm/2014.v8i2.5453>

FÜGGELÉK

1. melléklet. Felhasznált változók

Item	Változó	STR	AQ	SDB	EXT
freehms	Gays and lesbians free to live life as they wish (Meleg férfiak és leszbikus nők szabadon úgy élik az életüket, ahogy szeretnék)			1-2	5
polintr	How interested in politics (Mennyire érdeklő a politika?)			1-2	4
imsmetn	Allow many/few immigrants of same race/ethnic group as majority (Saját etnikumú/fajú bevándorlók beengedése az országba)			1-2	4
imdfetn	Allow many/few immigrants of different race/ethnic group from majority (Más kisebbségi etnikumú/fajú bevándorlók beengedése az országba)			1-2	4
impctr	Allow many/few immigrants from poorer countries outside Europe (Európán kívüli szegényebb régiókból bevándorlók beengedése az országba)			1-2	4
rlgatnd	How often attend religious services apart from special occasions (Milyen gyakran vesz részt vallási eseményeken, a főbb vallási ünnepeket nem számítva?)			1	4
vote	Voted last national election (Utolsó nemzeti választáson szavazott)			1	2
hinctnta	Household's total net income, all sources (Háztartás jövedelme, minden forrás)			6-10	1
ppltrst	Most people can be trusted or you can't be too careful (A legtöbb emberben meg lehet bízni vagy nem lehet az ember elég óvatos)			7-10	0
imbgeco	Immigration bad or good for country's economy (A bevándorlás jó vagy rossz az ország gazdaságának)			7-10	0
imueclt	Country's cultural life undermined or enriched by immigrants (A kulturális életének általában véve ártanak, vagy inkább gazdagítják, akik más országból idejönnek élni)			7-10	0
imwbcnt	Immigrants make country worse or better place to live (Rosszabb, vagy jobb hely lett-e az ország azzal, hogy más országból idejöttek emberek élni?)			7-10	0
rlgdgr	How religious are you (Mennyire vallásos?)			6-10	0
stflife	How satisfied with life as a whole (Mindent egybevéve, mennyire érzi magát boldognak?)			7-10	0
ipcrtiv	Important to think new ideas and being creative (Fontos számára, hogy új dolgokat találjon ki, hogy kreatív legyen. Szereti a dolgokat a saját egyéni módján intézni)	x			
imprich	Important to be rich, have money and expensive things (Fontos számára, hogy gazdag legyen. Azt akarja, hogy sok pénze és drága dolgai legyenek.)	x			
ipeqopt	Important that people are treated equally and have equal opportunities (Fontosnak tartja, hogy minden ember egyforma bánásmódban részesüljön. Azt gondolja, hogy mindenkinek egyenlő lehetőséggel kellene rendelkeznie az életben.)	x			

Item	Változó	STR	AQ	SDB	EXT
ipshabt	Important to show abilities and be admired (Fontos számára, hogy megmutassa képességeit. Azt akarja, hogy az emberek nagyra becsüljék azért, amit tesz)	x			
impsafe	Important to live in secure and safe surroundings (Fontos számára, hogy biztonságos körülmények között éljen. Elkerül mindent, ami veszélyezteti biztonságát)	x			
impdiff	Important to try new and different things in life (Szereti a meglepetéseket, és szeret mindig új dolgokat csinálni. Fontosnak tartja, hogy az ember különféle dolgokat csináljon életében.)	x			
ipfrule	Important to do what is told and follow rules (Azt gondolja, hogy az embereknek azt kell csinálniuk, amit mások mondanak nekik)	x			
ipudrst	Important to understand different people (Fontos számára, hogy meghallgassa azokat, akik másmilyenek, mint ő. Még akkor is, ha nem ért egyet velük, meg akarja érteni őket)	x			
ipmodst	Important to be humble and modest, not draw attention (Fontos számára, hogy szerény és visszafogott legyen. Megpróbál úgy élni, hogy ne vonja magára mások figyelmét)	x			
ipgdtim	Important to have a good time (Fontos számára, hogy jól érezze magát. Szereti kényeztetni magát)	x			
impfree	Important to make own decisions and be free (Fontos számára, hogy saját maga döntsön arról, hogy mit csinál. Szeret szabad lenni és nem függni másoktól)	x			
iphlppl	Important to help people and care for others well-being (Nagyon fontos számára, hogy segítsen a körülötte élő embereknek. Törődik mások jóllétével)	x			
ipsuces	Important to be successful and that people recognise achievements (Fontos számára, hogy nagyon sikeres legyen. Reméli, hogy az emberek elismerik teljesítményeit)	x			
ipstrgv	Important that government is strong and ensures safety (Fontos számára, hogy a kormány biztosítsa biztonságát mindenfajta fenyegetéssel szemben. Azt akarja, hogy az állam erős legyen, hogy meg tudja védeni polgárait.)	x			
ipadvnt	Important to seek adventures and have an exciting life (Keresi a kalandokat és szeret kockázatot vállalni. Izgalmas életet akar élni)	x			
ipbhprp	Important to behave properly (Fontos számára, hogy mindig megfelelően viselkedjen. El akarja kerülni, hogy olyat tegyen, ami más ember szemében helytelen)	x			
iprspot	Important to get respect from others (Fontos számára, hogy tiszteljék mások. Azt akarja, hogy az emberek azt csinálják, amit mond)	x			
iplylfr	Important to be loyal to friends and devote to people close (Fontos számára, hogy becsületes legyen barátaihoz. A hozzá közel álló embereknek akarja szentelni életét)	x			

Item	Változó	STR	AQ	SDB	EXT
impenv	Important to care for nature and environment (Komoly meggyőződése, hogy az embereknek óvniuk kell környezetüket. Fontos számára, hogy vigyázzon a környezetére)	x			
imptrad	Important to follow traditions and customs (A hagyományok fontosak számára. Megpróbálja követni azokat a szokásokat, amelyeket a vallási vagy családi hagyományok hagytak rá)	x			
impfun	Important to seek fun and things that give pleasure (Minden lehetőséget megragad, hogy jól érezze magát. Fontos neki, hogy olyan dolgokat csináljon, amelyek örömet okoznak neki)	x			
gincdif	Government should reduce differences in income levels (A kormánynak lépéseket kellene tennie a jövedelmkülönbségek csökkentése érdekében)		x		
freehms	Gays and lesbians free to live life as they wish (Hagyni kell, hogy a meleg férfiak, és a leszbikus nők szabadon éljék az életüket melegként és leszbikusként úgy, ahogy akarják)		x		
hmsfmlsh	Ashamed if close family member gay or lesbian (Szégyellném, ha a közeli rokonaim között volna meleg férfi vagy leszbikus nő)		x		
hmsacld	Gay and lesbian couples right to adopt children (A meleg férfpárokot és a leszbikus női párokat a gyermekek örökbefogadása terén a heteroszexuális párokéval megegyező jogoknak kellene megilletnie)		x		
sofrdst	Society fair when income and wealth is equally distributed (Egy társadalom akkor igazságos, ha az emberek között egyenlően oszlik meg a jövedelem és a vagyon)		x		
sofrwrk	Society fair when hard-working people earn more than others (Egy társadalom akkor igazságos, ha azok, akik keményen dolgoznak, másoknál többet keresnek)		x		
sofrpr	Society fair when takes care of poor and in need, regardless of what give back (Egy társadalom akkor igazságos, ha gondoskodik a szegényekről és a rászorulókról, függetlenül attól, hogy azok viszonzják-e ezt a társadalomnak)		x		
sofrprv	Society fair when people from families with high social status enjoy privileged (Egy társadalom akkor igazságos, ha a magas társadalmi státuszú családokból származók előjogokat élveznek)		x		
ppldsrv	By and large, people get what they deserve (Szerintem általában mindenki azt kapja, amit megérdemel)		x		
jstprev	Confident that justice always prevails over injustice (Biztos vagyok benne, hogy az igazság mindig győzedelmeskedik az igazságtalanság felett)		x		
pcmpinj	Convinced that in the long run people compensated for injustices (Meg vagyok arról győződve, hogy hosszú távon mindenki kárpótlást kap az őt ért igazságtalanságokért)		x		

2. melléklet. Regressziós modellek főbb jellemzői országoként

Ország	Részleges nemválaszolás				Nem-differenciált válaszadás				Társadalmilag elvárt válaszadás				Társadalmilag elutasított válasz			
	Modell		Kitöltési idő		Modell		Kitöltési idő		Modell		Kitöltési idő		Modell		Kitöltési idő	
	Korr. R2	Sig.	Std. β	Sig.	Korr. R2	Sig.	Std. β	Sig.	Korr. R2	Sig.	Std. β	Sig.	Korr. R2	Sig.	Std. β	Sig.
AT	0,005	0,222	0,159	0,699	0,008	0,143	-0,421	0,305	0,142	0,000	0,540	0,158	0,039	0,000	-0,004	0,992
BE	0,016	0,009	-0,603	0,132	0,024	0,001	-0,688	0,085	0,113	0,000	0,357	0,348	0,061	0,000	-0,244	0,533
CH	0,053	0,000	-0,570	0,164	-0,001	0,517	-0,099	0,815	0,116	0,000	0,389	0,325	0,015	0,043	-0,441	0,291
CY	-0,044	0,658	-0,553	0,687	-0,248	1,000	0,090	0,952	-0,137	0,952	0,293	0,838	-0,184	0,994	0,030	0,983
CZ	0,012	0,040	0,893	0,217	-0,006	0,875	-0,007	0,992	0,026	0,001	0,284	0,692	0,020	0,005	-0,182	0,801
DE	0,095	0,000	-2,823	0,000	0,038	0,000	-1,717	0,000	0,120	0,000	0,345	0,036	0,058	0,000	0,029	0,866
EE	-0,068	0,918	-0,304	0,769	-0,138	1,000	-0,364	0,733	0,050	0,170	0,731	0,455	-0,064	0,904	-0,608	0,557
ES	0,077	0,000	-0,910	0,000	0,043	0,000	-0,868	0,000	0,190	0,000	0,699	0,000	0,074	0,000	-0,438	0,002
FI	0,053	0,001	-0,181	0,714	0,018	0,082	0,062	0,901	0,127	0,000	-0,212	0,654	0,020	0,066	-0,228	0,650
FR	0,065	0,000	-1,230	0,000	0,019	0,000	-0,228	0,169	0,171	0,000	0,206	0,176	0,041	0,000	-0,062	0,706
GB	0,021	0,000	-0,727	0,000	0,014	0,000	-0,514	0,000	0,140	0,000	0,479	0,000	0,054	0,000	-0,067	0,579
HR	-0,027	0,983	-0,406	0,422	-0,007	0,640	-0,344	0,493	0,045	0,009	0,264	0,588	-0,001	0,479	-0,259	0,604
HU	0,018	0,171	-0,938	0,117	-0,016	0,787	0,215	0,724	0,029	0,076	0,268	0,652	0,009	0,284	-0,449	0,455
IE	0,013	0,179	-0,839	0,017	-0,003	0,532	-0,791	0,026	0,107	0,000	0,851	0,011	0,016	0,142	-0,457	0,193
IT	0,025	0,000	-0,914	0,000	0,011	0,000	-0,493	0,002	0,115	0,000	0,751	0,000	0,072	0,000	-0,274	0,080
LT	-0,002	0,495	-1,991	0,084	-0,021	0,816	-1,688	0,147	0,020	0,178	0,915	0,421	-0,027	0,894	-0,559	0,631
LV	-0,040	0,884	-0,426	0,522	-0,061	0,983	-0,767	0,255	-0,023	0,720	0,036	0,956	-0,049	0,940	-0,161	0,810
ME	-0,356	1,000	-0,779	0,621	-0,378	1,000	-0,501	0,752	-0,301	0,998	0,145	0,925	-0,300	0,998	-0,240	0,876
NL	0,060	0,000	-0,373	0,307	0,013	0,006	-0,107	0,775	0,127	0,000	-0,060	0,865	0,062	0,000	-0,229	0,531
NO	0,049	0,002	-0,247	0,647	-0,018	0,949	0,049	0,930	0,105	0,000	-0,423	0,419	0,023	0,055	0,184	0,737
PL	0,032	0,000	-0,309	0,194	0,020	0,000	-1,197	0,000	0,081	0,000	0,322	0,165	0,067	0,000	0,066	0,778
PT	0,051	0,000	0,474	0,419	0,030	0,000	-0,664	0,263	0,164	0,000	0,186	0,735	0,074	0,000	-0,262	0,651
RS	0,012	0,117	-0,199	0,678	-0,002	0,542	-0,697	0,150	0,033	0,005	0,233	0,624	0,046	0,000	-0,697	0,140
SE	0,088	0,000	-0,302	0,430	0,082	0,000	-0,766	0,046	0,101	0,000	-0,149	0,695	0,019	0,011	0,281	0,478
SI	-0,032	0,827	-0,466	0,666	-0,070	0,998	-0,200	0,855	0,091	0,011	0,793	0,434	-0,006	0,527	-0,084	0,937
SK	0,001	0,407	-0,281	0,677	-0,020	0,981	0,002	0,997	0,043	0,003	-0,967	0,143	0,035	0,008	-0,207	0,755

Forrás: saját szerkesztés

3. melléklet. A minőségindikátorokra illesztett lineáris regressziós modellek eredményei interakciós tagokkal

	Részleges nemválaszolás						Nem-differenciált válaszadás						Társadalmilag eivárt válaszadás						Társadalmilag elutasított válaszadás						
	0,041						0,020						0,137						0,055						
Korrigált R-négyzet	B	SE	Std. Beta	t	Sig.	B	SE	Std. Beta	t	Sig.	B	SE	Std. Beta	t	Sig.	B	SE	Std. Beta	t	Sig.	B	SE	Std. Beta	t	Sig.
Konstans	19,238	0,910		21,139	0,000	0,233	0,008		28,344	0,000	0,442	0,018		25,259	0,000	0,093	0,010		9,172	0,000	0,093	0,010		9,172	0,000
Kitöltési idő	-0,434	0,027	-0,0813	-15,862	0,000	-0,003	0,000	-0,641	-12,371	0,000	0,005	0,001	0,452	9,283	0,000	-0,001	0,000	-0,179	-3,513	0,000	-0,001	0,000	-0,179	-3,513	0,000
Kitöltési idő ²	0,003	0,000	0,708	13,961	0,000	0,000	0,000	0,521	10,166	0,000	0,000	0,000	-0,377	-7,836	0,000	0,000	0,000	0,116	2,312	0,000	0,000	0,000	0,116	2,312	0,021
Életkor	0,035	0,003	0,064	12,561	0,000	0,000	0,000	0,030	5,891	0,000	-0,001	0,000	-0,062	-12,722	0,000	0,000	0,000	0,038	7,405	0,000	0,000	0,000	0,038	7,405	0,000
Neme: Nő x	-0,295	0,847	-0,014	-0,348	0,728	-0,035	0,008	-0,191	-4,609	0,000	-0,059	0,016	-0,140	-3,598	0,000	0,031	0,009	0,135	3,319	0,001	0,031	0,009	0,135	3,319	0,001
Iskolai végzettség (ISCED1,2)	-1,024	1,044	-0,046	-0,982	0,326	-0,025	0,009	-0,126	-2,652	0,008	-0,093	0,020	-0,207	-4,625	0,000	0,040	0,012	0,163	3,476	0,001	0,040	0,012	0,163	3,476	0,001
Iskolai végzettség (ISCED3)	-8,029	1,065	-0,371	-7,540	0,000	-0,019	0,010	-0,097	-1,943	0,052	-0,049	0,020	-0,111	-2,370	0,018	0,018	0,012	0,075	1,531	0,126	0,018	0,012	0,075	1,531	0,126
Neme: Nő x Iskolai végzettség (ISCED1,2)	0,087	0,256	0,003	0,339	0,735	0,003	0,002	0,013	1,401	0,161	0,011	0,005	0,020	2,313	0,021	0,005	0,003	0,016	1,712	0,087	0,005	0,003	0,016	1,712	0,087
Neme: Nő x Iskolai végzettség (ISCED3)	-0,379	0,248	-0,014	-1,528	0,127	0,000	0,002	0,002	0,183	0,855	0,026	0,005	0,047	5,489	0,000	-0,005	0,003	-0,017	-1,846	0,065	-0,005	0,003	-0,017	-1,846	0,065
Neme: Nő x Kitöltési idő	0,039	0,025	0,125	1,517	0,129	0,001	0,000	0,321	3,857	0,000	0,001	0,000	0,109	1,401	0,161	-0,001	0,000	-0,204	-2,496	0,013	-0,001	0,000	-0,204	-2,496	0,013
Iskolai végzettség (ISCED1,2) x Kitöltési idő	0,099	0,032	0,277	3,081	0,002	0,001	0,000	0,358	3,936	0,000	-0,003	0,001	-0,350	-4,095	0,000	0,000	0,000	0,099	1,113	0,266	0,000	0,000	0,099	1,113	0,266
Iskolai végzettség (ISCED3) x Kitöltési idő	0,242	0,032	0,736	7,540	0,000	0,001	0,000	0,231	2,338	0,019	-0,003	0,001	-0,389	-4,202	0,000	0,001	0,000	0,162	1,671	0,095	0,001	0,000	0,162	1,671	0,095
Neme: Nő x Kitöltési idő ²	0,000	0,000	-0,090	-1,778	0,075	0,000	0,000	-0,161	-3,156	0,002	0,000	0,000	-0,022	-0,467	0,640	0,000	0,000	0,100	2,003	0,045	0,000	0,000	0,100	2,003	0,045
Iskolai végzettség (ISCED1,2) x Kitöltési idő ²	-0,001	0,000	-0,138	-2,661	0,008	0,000	0,000	-0,188	-3,591	0,000	0,000	0,000	0,194	3,955	0,000	0,000	0,000	-0,038	-0,734	0,463	0,000	0,000	-0,038	-0,734	0,463
Iskolai végzettség (ISCED3) x Kitöltési idő ²	-0,002	0,000	-0,391	-6,863	0,000	0,000	0,000	-0,116	-2,012	0,044	0,000	0,000	0,232	4,296	0,000	0,000	0,000	-0,099	-1,757	0,079	0,000	0,000	-0,099	-1,757	0,079

Forrás: saját szerkesztés.

METZ RUDOLF¹

MIÉRT KÖVETJÜK A VEZETŐINKET?

A politikai követés kutatásának lehetséges irányai²

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2021.2.77>

ABSZTRAKT

Noha a politikai követés látványos folyamata a modern politikának, a politikatudomány és a politikai vezetéskutatás nem szentel neki elegendő figyelmet. A politikatudósoknak különböző torzító körülményekkel és konceptuális problémákkal kell szembenéznük, ha azokra a kérdésekre keresik a válaszokat, hogy miért és hogyan kapcsolódnak a követők a vezetőikhez és mi a szerepe a követésnek a politikában. A tudásunk tehát erősen hiányos. Jelen *state-of-the-art* cikk arra vállalkozik, hogy megértse a politikai követők és követés szerepét elméleti és konceptuális síkon, valamint az empirikus kutatások fényében. A tanulmányban két célt fogalmazok meg. Egyrészt bemutatom, hogy miként írja le a politikatudomány és a politikai vezetéskutatás a vezetők és a követők kapcsolatát. Rámutatok e megközelítések korlátaira is. Másrészt, az általános vezetéskutatás kognitív és szociálpszichológiai háttérű követőközpontú modelljeit kívánom bevezetni a politikatudomány területére annak érdekében, hogy teljesebb képet alkothassunk a politikai vezetésről, és mélyebben megértsük a követők szerepét a politika világában. Ehhez szintetizálom a modellek által leírt követési folyamatokat és összegzem a releváns empirikus eredményeiket. A követőközpontú szemlélet a jövőben megalapozhat több kutatási irányt a politikatudományban.

Kulcsszavak: politikai vezetés, politikai követés, követők, personalizáció, követőközpontú vezetés modellek

1 TK Politikatudományi Intézet, Budapesti Corvinus Egyetem.

2 A tanulmány az NKFIH PD 134685: *Populista vezetők a követők szemében. A kortárs populista politika követőközpontú magyarázata és vizsgálata* című kutatási projekt keretében készült.

WHY DO WE FOLLOW OUR LEADERS?

Possible directions of studying political followership

ABSTRACT

Although political followership is a spectacular and vital process in modern politics, political science and political leadership studies do not pay enough attention. Political scholars have to face various distorting effects and conceptual problems when looking for the answers to why and how followers relate to their leaders and what is the role of followership in politics. So, our knowledge is incomplete and limited. This 'state-of-the-art' review undertakes to understand the role of political followers and followership on a theoretical and conceptual level supported by empirical results. I formulate two specific goals. On the one hand, I show how political science and political leadership studies describe the relationship between leaders and followers, pointing out their conceptual limitations. On the other hand, I intend to introduce follower-centric models of generic leadership studies with a cognitive and social psychological background to political science to gain more insight into political leadership and a deeper understanding of the role of followers in the political world. To do this, I synthesise leadership relationship processes described by these models and summarise their relevant empirical results. The follower-centric perspective can establish a promising research agenda for future studies in political science.

Keywords: political leadership, political followership, followers, personalisation, follower-centric leadership models

MIÉRT KÖVETJÜK A VEZETŐINKET?

A POLITIKAI KÖVETÉS KUTATÁSÁNAK LEHETSÉGES IRÁNYAI

„Nincsenek vezetők követők nélkül, de tovább lépve, nem érthető meg a vezetés a követés megértése nélkül.”

Fiorina és Shepsle (1989:36)

Az elmúlt években erősebbé vált az igény a követőközpontú szemléletre a politikai vezetéskutatás területén (Blondel 2014:711–712, Hartley 2018:209–210), követve az általánosvezetésirodalom tendenciáit (Shamir 2009; Uhl-Bien et al. 2014) Ennek keretében a kutatók olyan társadalmi konstrukcióként írják le a vezetést, amelyet a követők kognitív, attribúciós és identifikációs folyamatai eredményeznek. Ez a szubjektivista perspektíva nemcsak, hogy nem zárja ki a vezető–követők kapcsolat tudományos vizsgálatát, de standardizált és megbízható mérőeszközöket is kínál a társadalomtudósok számára a politikai vezetés mélyebb megértéséhez. Jelen *state-of-the-art* cikk arra vállalkozik, hogy értelmezze a politikai követők és követés szerepét elméleti és konceptuális síkon a különböző, egymáshoz nem kapcsolódó szakirodalmi diskurzusok és az általuk generált empirikus tapasztalat mentén.

Az erősödő érdeklődés nem meglepő. Korunk eseményei, mint Donald Trump megválasztása és választási veresége, a Brexit népszavazás és az azt követő brit parlamenti választások vagy a populista politikusok felemelkedése és fogadtatása, rámutattak, hogy az állampolgárok vezetőikhez fűződő kapcsolata hektikusabbá vált. A politikai elitbe vetett bizalom illékonyabbá vált, a polgárok cinikusabbá és kritikusabbá váltak a politikai vezetéssel szemben, ugyanakkor ezzel párhuzamosan megerősödött az erős vezetők „kultusza” is (Foa–Mounk 2016). Sőt a vezetőkre vonatkozó elvárások sokszor ellentmondásosak (Medvic 2013) vagy földtől elrugaszkodtak (Flinders 2012) mindamelllett, hogy a különböző társadalmi és politikai kötelek a vezetés eredményeinek értékelését is erősen torzítják (Achen–Bartels 2016; Flinders 2012). Bár a látványos tendenciák felhívják a figyelmet a politikai követés és a vezető–követők közötti kapcsolat jelentőségére, azt a politikatudomány és a politikai vezetéskutatás csak nehezen tudja értelmezni vagy egyenes ignorálja.

A diagnózis, amelyet James McGregor Burns (1978:3) fogalmazott meg először, továbbra is érvényes. A politikai vezetés folyamatának teljes megértését két torzítás teszi lehetetlenné. Az egyik torzítás abból fakad, hogy a kutatások egy része kizárólag a közvéleménnyel és a választókkal foglalkozik. Ennek alapja az az antielitista meggyőződés, miszerint a vezetők az állampolgárok ügynökeiként tevékenykednek. A vezetés szerepe tehát korlátozott. A főáramú politikatudomány szemszögéből, amelyet a mai napig meghatároz ez a normatív torzítás, a követés negatív és passzív konnotációt hordoz, más demokratikus ideált magukba sűrítő kifejezésekkel (szavazók, állampolgárok) szemben (Barber 2000). Pozitív fejleményként értékelhető az a felismerés, amely ahhoz vezetett, hogy a vezetők értékelése és a hozzájuk való viszonyulás megjelent mint lehetséges tényező a választói magatartásban (*leader effects, perszonalizáció*: Garzia 2014, Lobo 2014), a kormányfő vál-

ságkezelésének támogatottságában (*rally 'round the flag* hatás: Feinstein 2020, Hetherington–Nelson 2003) vagy a közpolitikai preferenciák formálásában (*leader cue*: Agadjanian 2020, Lenz 2012), bár a vezetők iránti tudományos érdeklődés és a szisztematikus kutatás továbbra is messze elmarad olyan egyéb politikai tényezőktől, mint a pártok, a gazdaság vagy az ideológia.

A másik torzító körülmény Burns szerint az elitista szemlélet, amely áthatja a politikai vezetéskutatást. Ahogy fogalmazott: „[h]a túl sokat tudunk a vezetőinkről, akkor túl keveset tudunk magáról a vezetésről” (Burns 1978:1). A kutatók túlhangsúlyozzák a formális hatalom birtokosait és képességeiket, valamint az intézményi erőforrásaikat (Bennister et al. 2017, Blondel 1987, Elgie 1995, 2018, Helms 2005), így a követők szerepe elkerülhetetlenül igen korlátozott a vezetés folyamatában. A hősi vezetés torzítása igencsak meglepő lehet annak fényében, hogy a politikai vezetéskutatást az az interakcionista paradigma (Elgie 2015) határozza meg, amely fontos tényezőként számol a követőkkel a vezetők személye és a politikai kontextus (intézmények, döntési helyzetek) mellett. Ez az egyoldalú szemlélet a magyar politikai vezetéskutatást is erősen jellemzi (Csizmadia 2006a, 2006b, Illés et al. 2018, Kiss 2016, Körösényi–Patkós 2017, Metz–Oross 2020).

A tudásunk tehát erősen hiányos arról, miért és hogyan kapcsolódnak a követők vezetőikhez és mi a szerepe a követésnek a politikában. Túl azon a közhelyen, hogy nincs vezetés vagy vezető követők nélkül, a követők kritikus szerepre tettek szert. A követés arra a vezetők és követők között létrejövő kapcsolatra utal, amely meghatározza a vezetés folyamatát és a résztvevők viselkedését. A kapcsolat alapja a vezető(k)be vetett hit és bizalom, amelyek a vezetők és az általuk gyakorolt vezetés vélt vagy valós jellegzetességeiből táplálkoznak. Ez a vonzódás vagy annak hiánya meghatározza a követők viselkedését: el- és befogadják a politikai üzeneteket, felismerik, felhatalmazzák és megválasztják a vezetőket, sőt bizonyos körülmények (ellentétes mobilizáció, ellenállás, eltérő elvárások megfogalmazása) mellett kontrollálhatják is őket. Ebben az értelemben a vezető–követő kapcsolat megnyilvánulásaként és eredményeként értelmezhető a választók mobilizálása (szavazás, tömegrendezvények), a preferenciáik megváltoztatása (retorikai vagy strukturális manipuláció), de az a tevékenység is, amelyről a követők úgy érzik, hogy kötelességük megtenni, hiszen vezetőik azt elvárnák tőlük. Tehát a követés nem egyszerűen engedelmesség, hiszen az emberek önszántukból akár proaktív módon mindenféle kényszer (de nem feltétlenül manipuláció) nélkül cselekedhetnek, pusztán azon oknál fogva, mert „hitük” szerint helyesnek és/vagy szükségesnek érzik.

Mindennek fényében az elkövetkezőkre két célt fogalmazok meg. Egyrészt bemutatom, hogy miként írja le a politikatudomány és a politikai vezetéskutatás a vezetők és a követők kapcsolatát amellelt, hogy rámutatok ezen megközelítések korlátaira is. Másrészt, az általános vezetéskutatás kognitív és szociálpszichológiai hátterű követőközpontú modelljeit kívánom bevezetni a politikatudomány területére annak érdekében, hogy teljesebb képet alkothassunk a politikai vezetésről, és mélyebben megértsük a követők szerepét a politika világában. Ehhez szintetizálom a modellek által leírt követési folyamatokat és összegezem a releváns empirikus eredményeiket.

A tanulmányban először bemutatom azon politikatudományi kutatásokat, amelyek a personalizáció és a vezetők választói magatartásra és preferenciákra mért hatásának vizsgálatával a vezető és követő közötti kapcsolatra tapintanak rá. Másodsor, rámutatok arra, hogy a politikai vezetéskutatás elsősorban a vezetés folyamatának moderátoraiként vagy erőforrásaiként tekint a követőkre. Harmadsor, az általános vezetéskutatás követőközpontú modelljeire építkezve értelmezem a kapcsolatot, bemutatva a szakirodalom releváns empirikus eredményeit. Végül, számításba veszem az ajánlott modellek tanulságait és a jövőbeli kutatási irányokat.

KÖVETŐK A POLITIKATUDOMÁNY SZEMSZÖGÉBŐL

A politikatudomány elkerüli a követők fogalmát és ignorálja a követés jelenségét, amennyire csak lehetséges. Ennek fő okát abban találhatjuk meg, hogy a vezetők és követők kettőssége semmiképpen sem illik az ideális demokratikus politikáról alkotott elképzeléseinkbe, ahol az önálló és racionális szavazói magatartás, politikai részvétel és felvilágosult állampolgárság a demokrácia sarokkövei (Barber 2000). Ebből a rendkívül normatív nézőpontból negatív fejleménynek minősül a perszonalizáció folyamata, „*amelyben az egyes szereplők politikai súlya a politikai folyamatban az idő múlásával növekszik, míg a politikai csoport (azaz a politikai párt) központi szerepe csökken*” (Rahat–Sheafer 2007:65, lásd még: Karvonen 2010:4). Olyan változások, mint a társadalmi törésvonalak erodálódása, a pártazonosulás gyengülése (Dalton–Wattenberg 2000), erősödő mediatisáció (Strömbäck 2015), hanyatló politikai pártok (Daalder 2002) és parlamentek (Flinders–Kelso 2011) segítették elő a vezetők jelentőségének megnövekedését (McAllister 2007, vö. Karvonen 2010). A kritika szerint a perszonalizáció által teremtett személyes kapcsolat erősíti az irracionálitást a politikai részvételben, a karizmatikus vezetésre való igényt, és gyengíti a demokratikus elszámoltatást (lásd erről: Pedersen–Rahat 2019). Ennek eredményeként a vezetők egyre inkább kiemelkednek a demokratikus politikából (Poguntke–Webb 2018).

A perszonalizált politika implicit módon keretezi a politikai követést, hiszen mint helyzet arra a látszólagos személyes és közvetlen kapcsolatra épül, amely a vezetőt az állampolgárokhoz köti. Ez a kapcsolat kétoldalú. Először is, a politikusok arra törekednek, hogy magukra irányítsák a közvélemény figyelmét és kedvező képet közvetítsenek magukról. Másodsor, a választók és a politikusok egyéni személyisége, jellemvonásai és értékei látszólag meghatározók a választói magatartásban és döntéshozatalban.

A szakirodalom túlnyomó többsége ennek a kapcsolatnak kimenetelével, pontosabban a választói magatartásra irányuló vezetői hatással (*leader effects*) foglalkozik. Mauro Barisione (2009a:474) szerint a vezetői hatás „*az a hozzáadott érték a választások során, amelyet egy bizonyos országos jelölt képes saját pártjának vagy koalíciójának adni a nyilvános imidzsének hatékonysága által*”. A kutatók között nincs konszenzus azt illetően, hogy ez a hatás létezik-e, s ha igen, mekkora valójában, hiszen az eredmények nagyban függenek a vizsgált országoktól, időtartamoktól és az alkalmazott konceptuális kerettől és módszertantól. Anthony King (2002:216) összehasonlító munkájában arra a következtetésre jutott, hogy „*korántsem normális, sőt meglehetősen szokatlan, hogy a vezetők és jelöltek személyisége meghatározza a választási eredményeket – nem ritka, de szokatlan*”. Mások (Aarts et al. 2011) hasonlóan szkeptikus következtetésre jutottak, miszerint a vezetők értékelése nem fontos tényező a választói viselkedésben. Ezzel szemben sok tanulmány (Bittner 2011, Garzia 2014, Lobo–Curtice 2015, Rahat–Kenig 2018) azt találta, hogy a vezetők igenis számítanak a választói döntéshozatalban, amennyiben azt megfelelő konceptuális és módszertani keretben mérik. Amanda Bittner (2011:139) több országra és évre kiterjedő vizsgálatában aláhúzta, hogy „*a vezetők fontos szerepet játszanak az egyéni szavazatkalkulusban, és észrevehetően befolyásolják a szavazatok megoszlását is egy választáson*”. Ezen kutatások azonban nem a perszonalizált kapcsolatra, hanem annak következményére, pontosabban a pártpreferencia változására koncentrálnak, amelyet feltételezhetően a vezető személye idézett elő. Ennek ellenére a kutatók implicit módon feltételezik, hogy a hatás mögött egy bonyolultabb kapcsolat húzódik, amelyet a vezető közvetlenül vagy közvetve a pártazonosuláson keresztül képes befolyásolni.

A vezetők hatása nem csak a választási preferenciáikban mutatkozik meg, hanem a végrehajtó hatalom fejének elfogadásában és támogatottságában is. A kutatók komoly érdeklődést mutatnak azt illetően, hogy milyen tényezők vezérlik a végrehajtói hatalom fejének támogatottságát (Magalhães 2020). A magyarázatok azonban megragadtak olyan makroszintű szempontoknál, mint a kormányzás eredményei (pl. gazdasági tel-

jesítmény), procedúrái (pl. transzparencia, méltányosság) és az intézményi kontextus. Az úgynevezett nemzetegyesítő hatás (*rally 'round the flag effect*: Baker–Oneal 2001, Feinstein 2016, Hetherington–Nelson 2003, Mueller 1970) kutatói ennél tovább lépnek és felismerik a komplex vezető–követő dinamikákat. Ez a különösen látványos jelenség főként nemzetközi, biztonságpolitikai válságok idején a hivatalban lévő vezető ugrásszerűen, időszakosan megnövekedett állampolgári támogatottságában mutatkozik meg. Bár a jelenség kutatása az Egyesült Államok politikai tapasztalataiból nőtte ki magát, a hatás politikai berendezkedéstől és a válság jellegétől függetlenül megjelenhet, ahogy az világszerte tapasztalható volt a koronavírus-járvány alatt (Jennings 2020; Metz–Árpási 2020). A nemzetegyesítő hatás jellegzetesen rövid ideig fejt ki a hatását és nem terjed ki a pártpreferenciákra. A kutatók a jelenség magyarázatát elsősorban olyan külső tényezőkre vezetnek vissza, mint a választók veszélyérzete, a vezető tevékenységének racionális belátása, valamint a válságkezelés körül kialakult konszenzus. Ezek azonban nem nyújtanak általános magyarázatot, hiszen a jelenség megjelenhet egyaránt a különböző országokban akkor is, ha a válság súlyossága, a válságkezelés jellege, valamint az elit együttműködése eltérő. Ennek oka abban keresendő, hogy a kutatók itt a hatást egy *bottom-up* (állampolgárok felől kiinduló) folyamatként írják le, nem sok figyelmet szentelve a hatás kedvezményezettjeire: a vezetőkre. Mindazonáltal a jelenség egy mélyebb (szimbolikus, pszichológiai) követői kapcsolatra mutat rá, amelyben a vezető személye és pozíciója valóban fontos tényező (Metz–Árpási 2020). Erre a következtetésre jutott az a kivételként kezelendő szociológiai megközelítés (Feinstein 2016, 2020), amely rámutatott a vezető szimbolikus szerepére. Összességében, az irodalom e része a vezető és követők közötti, időszakosan megerősödő kapcsolat jellegét és természetét nem részletezi, de értékes betekintést enged a követési hajlandóságot befolyásoló tényezők szerepébe.

Ugyancsak a vezető–követő kapcsolat fontosságára hívja fel a figyelmet a kutatások egy másik iránya, amely az úgynevezett kövesd-a-vezetőt (*follow-the-leader*) magatartást vizsgálja, rávilágítva a vezető és a követők preferenciái közötti összetett kapcsolatra. E kutatások szerint a vezetői gondolatmankók (*leader cues*) – a politikai szereplők álláspontja egy politikai kérdésben – jelentősen befolyásolják a közvéleményt, ami a választói preferenciák változását eredményezi. Gabriel Lenz (2012) *Follow the Leader? (Kövesd a vezetőt?)* című munkájában bizonyította, hogy az emberek először azt választják ki, hogy melyik politikai vezetőt támogatják, majd elfogadják az illető közpolitikai irányvonalát, s nem pedig fordítva: meglévő politikai preferenciáik fényében választanak a vezetők között. Röviden: az emberek akár módosítják is véleményüket, hogy azonosuljanak vezetőik preferenciáival. Számos friss kutatás (Agadjanian 2020, Barber–Pope 2019, Broockman–Butler 2017) szolgáltatott erős empirikus bizonyítékokat ehhez: az állampolgárok akkor is támogatják vezetőiket, ha azok a riválisaik politikai álláspontját veszik fel, vagy ha azt az álláspontot a pártjuk nem támogatná. Mindazonáltal, noha e kutatások felismerik a vezetők követőkkel kialakított kapcsolatuk jelentőségét, annak természetéről nem árulnak el sokat.

A szakirodalom kevés magyarázatot ad arra, hogy a vezetők és a követők hogyan kapcsolódnak egymáshoz a perszonalizált politikában (Garzia 2011:706). Például, Harold D. Clarke és munkatársai (2004) szerint a választók a kompetensebb és hatékonyabb vezetőket támogatják. Ebben a keretben a vezetők szabadabban formálhatják imidzsüket (tulajdonságaik egy bizonyos halmazát) annak érdekében, hogy elnyerjék a választók elismerését (Barisione 2009b). Egy friss tanulmány (Valgarðsson et al. 2020) igen kecsegtető, bár kezdetleges kutatási irányt nyit a kapcsolat empirikus vizsgálatában. E szerint a politikusok személyes tulajdonságaira vonatkozó elvárások összefüggésben állnak a választói bizalommal. Leegyszerűsítve: a vezetőknek rendelkezniük kell bizonyos tulajdonságokkal ahhoz, hogy a követőkkel kialakuljon valamilyen fajta kapcsolat. Implicit értelmezésük szerint a követés a vezetők bizonyos tulajdonságainak (mint az integritás, kompetencia, hitelesség) meglététől vagy hiányától függ.

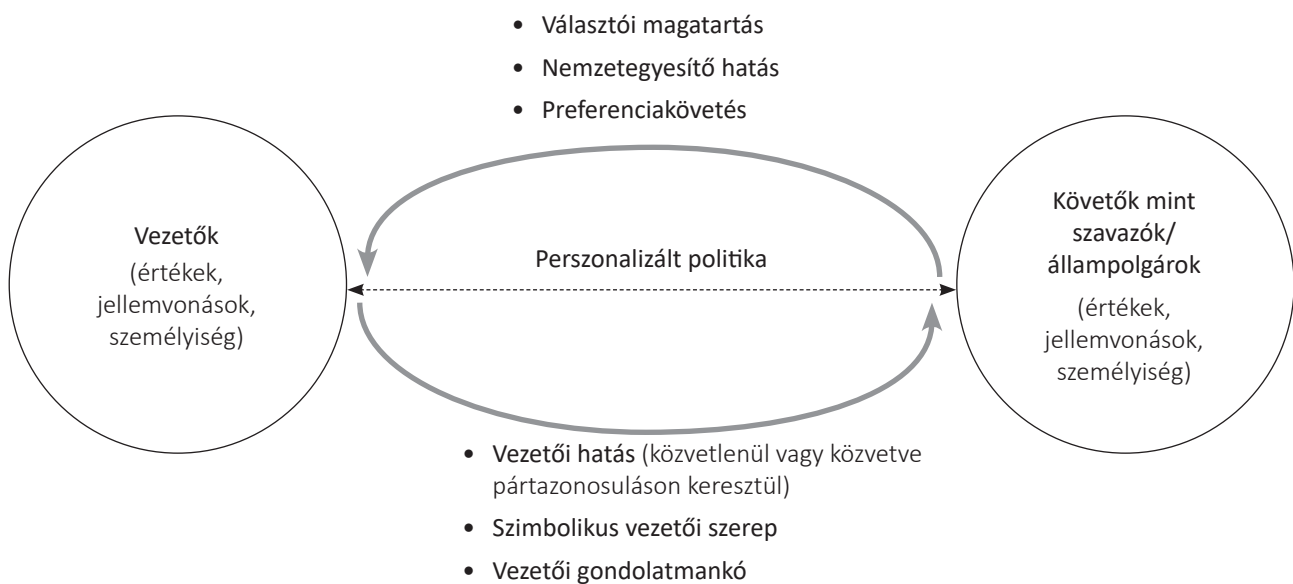
Ehhez hasonlóan a kutatások egy másik iránya ugyancsak a jellemvonásokat hangsúlyozza. Gian Vittorio Caprara és Philip G. Zimbardo (2004) empirikus kongruencia modellje a vezető és választók közötti hasonlóságokban látja a vezető–követő kapcsolat kulcsát. Szerintük a választók a saját személyiségükhöz illő politikusokat támogatják. Úgy fogalmaztak:

„Bízni akarunk a kompetens vezetőkben, de személyesen is szeretni akarjuk őket, és ez könnyebb, ha lényegében hasonlóknak véljük őket magunkhoz. Az, hogy a választók mennyire érzékelik vezetőik személyiségét a sajátjukhoz hasonlóknak, kritikus fontosságú az absztrakt ikonok humanizálásában és a politikusok erőfeszítéseinek és állításainak támogatásában” (Caprara–Zimbardo 2004:590).

A sikeres politikusoknak azonban érteniük kell a személyiség nyelvén, mégpedig azért, hogy azokat a jellemzőket közvetítsék, amelyekkel a választóik rendelkeznek adott helyen és időben. Az együttállás és a vonzódás felismerésén túl a megközelítés nem tudja leírni a kapcsolat dinamikus természetét és annak esetleges változását. Elvégre, miért fordulnának el egy-egy vezetőtől követői, ha a személyiséget többé-kevésbé adottnak és állandónak feltételezzük?

Összességében elmondhatjuk, hogy a perszonalizáció szakirodalma értékes betekintést nyújthat a vezető–követő kapcsolatának hatásait illetően (1. ábra), de nem ad elégséges magyarázatot magára a kapcsolat természetére vonatkozóan. Sőt, a módszertani, konceptuális problémákon és sokszínűségein túl, a főáramú politikatudomány szűken és homályosan definiálja a kapcsolatot és a követés folyamatát.

1. ábra A vezetők és követők kapcsolata a perszonalizált politikában

Forrás: saját készítés

A KÖVETŐK A POLITIKAI VEZETÉSKUTATÁS SZEMSZÖGÉBŐL

A politikai vezetéskutatást az interakcionista paradigma határozza meg, amelynek előfeltevése, hogy a vezető személyisége és a kontextus tényezői együttesen határozzák meg a vezetés kimenetelét (Elgie 2015:21). A paradigma elismeri, hogy követés nélkül a vezetés nem létezhet. A vezetők tevékenysége mindig társadalmi vagy csoportkontextusban valósul meg, ahol meg kell győzniük másokat a követésről. Másképp fogalmazva, a politikai vezetés a vezetők és a követők közötti sajátos kapcsolatot jelöli egy bizonyos társadalmi és intézményi környezetben (Metz 2020:20–40). A paradigma visszatükröződik az irodalomban széles körben hivatkozott Burns (1978) vezetéselméletében, amelyben a vezetési stílusokat (a transzformatív és a tranzakcionális vezetést) a hatalmi kapcsolat minősége és természete különbözteti meg (lásd erről még: Boda 2013). Számtalan vezetéselmélet erre a vezetési kapcsolatra építkezik, hangsúlyozva az alkudozási folyamatot (Neustadt 1991), a politikai mobilizációt (Kernell 1997, Tucker 1995), a performatív cselekvést vagy retorikát (Gaffney 2014, Uhr 2014). A követők mélyebb konceptuális és empirikus elemzésére azonban ezek a munkák sem vállalkoztak.

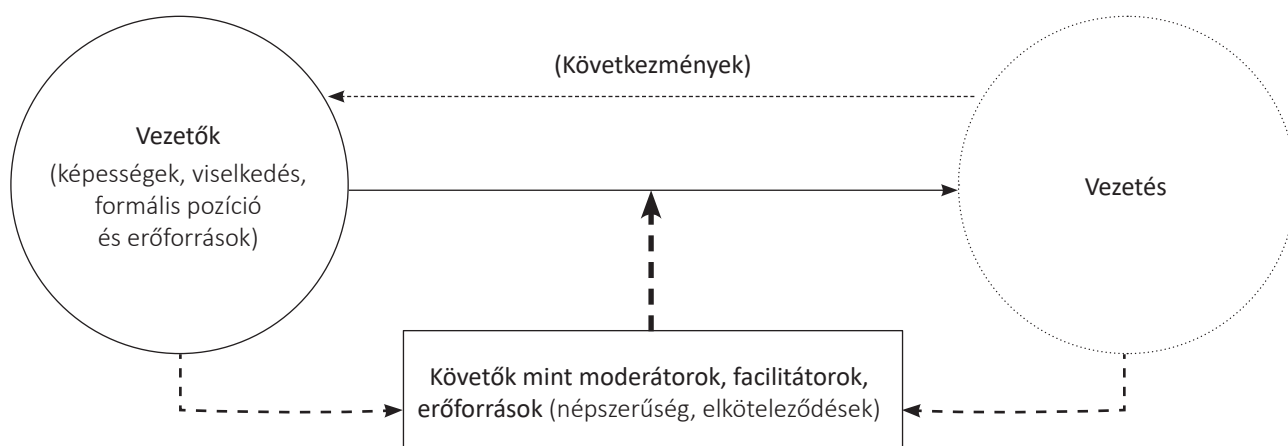
A konceptualizációt illetően kivételnek tekinthető Barbara Kellerman (2008) és Joseph S. Nye (2008) normatív tipológiája. A két szerző a követők viselkedését és pozícióját kívánta megfogni a „jó” (kritikus, független és proaktív) követésre fókuszálva.³ Mindazonáltal a megfogalmazott normatív elvárásaik nem teszik lehetővé a mélyebb empirikus vizsgálódást.

A kutatások túlnyomó többsége a vezetés intézményi konstellációjára és eredményeire, a vezetők hatalmi pozíciójára és erőforrásaira összpontosít. Ez az intézményi/pozicionális megközelítés a vezetési folyamat egy lineáris pályáját rajzolja fel, amelyben a követés elsősorban erőforrásként, facilitátorként vagy moderátorként (pl. népszerűségként, elköteleződésenként) jelenik meg (2. ábra), amely támogatja vagy korlátozza a vezető hatalmát és politikai tőkét (lásd: Bennister 2012, Bennister et al. 2017, Elgie 1995, Skowronek 1997). Például, Stephen Skowronek (1997) történeti rezsimeciklusokat vizsgálva azt feltételezte, hogy a vezetők attitűdjének és a követők elvárásainak találkozása meghatározhatja a vezetés mozgásterét és a politikai rezsime mért hatását. Talán ebben a megközelítésben a vezetési viszonyok konceptualizációjához és operacionalizálásához Mark Bennister és munkatársai (2017) kerültek legközelebb. A *Leadership Capital Index* modellben fontos elemzési dimenzióként jelenik meg a vezetői készségek/eredmények és reputáció mellett a vezető kapcsolati tőkéje, amelyet a szavazók és a párt támogatása (pl. vezető pártjának népszerűségi indexe, leváltásának esélye, állampolgári bizalom) adja.

Ezek a munkák nem csak a követőket hagyják figyelmen kívül, de a feléjük irányuló vezetői hatással és a folyamat következményeivel is csak ritkán foglalkoznak. Bár több kutató (Blondel 2014:711–712, Foley 2013, Hartley 2018:209–210, Keohane 2010) hívta már fel a figyelmet arra, hogy a politikai követők kutatása nagyobb figyelmet érdemelne, és csak elvétve találhatunk olyan kutatásokat (Gherghina 2021, McDonnell 2016), amelyek a követők szemszögéből vizsgálták empirikusan a politikai vezetést. A politikai vezetéskutatás továbbra is vezetőközpontú maradt, és szinte teljesen hiányoznak a politikai követőkre vonatkozó szisztematikus konceptuális és empirikus munkák.

³ Míg Kellerman (2008) a követők elköteleződése és (pozitív/negatív) hozzáállása alapján izolált, szemlélődő, résztvevő, aktivista és szívós követőket, addig Nye (2008) a vezetőhöz való hűség és az önálló gondolkodás dimenziói mentén elidegenedett, felhatalmazott, passzív és konformista követőket különböztet meg.

2. ábra. A vezető–követő kapcsolat a politikai vezetés intézményi/pozicionális megközelítésében

Forrás: saját készítés

EGY KIEGYENSÚLYOZOTTABB MODELL FELÉ: AZ ÁLTALÁNOSVEZETÉSKUTATÁS KÖVETŐKÖZPONTÚ PERSPEKTÍVÁJA

Annak érdekében, hogy a politikai vezetés folyamatáról egy kiegyensúlyozottabb képet kapjunk, szükségesnek tűnik segítségül hívnunk az általánosvezetéskutatás követőközpontú modelljeit (Shamir 2009). Ebben a szemléletben kulcsfontosságúak a követők meggyőződései és hiedelmei a vezetőik jellemvonásairól, tevékenységéről és azok hatásáról. A kutatók azzal az előfeltevéssel élnek, hogy ezek a folyamatok meghatározzák a követők viselkedésének az okait. Ezek az elképzelések nemcsak saját reakcióinkat, de jövőbeli elvárásainkat is áthatják. Megfigyeljük a politikai történéseket és szereplőket, és megpróbáljuk értelmezni motivációikat és a mögöttes személyes jellemvonásaikat. Amennyiben egy politikus megfelel az elképzeléseinknek, akkor őt vezetőnek, tevékenységét pedig vezetésnek tekintjük.

A vezető–követő kapcsolatot Jane M. Howell és Boas Shamir (2005) nyomán két kapcsolódási pályára bonthatjuk. A szerzőpáros megkülönböztette a perszonalizált és a szocializált vezetési kapcsolatot. A perszonalizált kapcsolat a kívánatos tulajdonságok közvetlen attribúcióján nyugszik. A viszony létrejöttét elősegíti az egyének korábbi bizonytalansága, akik a kapcsolattól személyes célt és magasabb önbizalmat remélnének. Mivel a belső viszonyulások hiányában a követők jobban rászorulnak az iránymutatásra az események és helyzetek értékelésében, függenek a vezetőiktől és erőteljesebben vannak kitéve a közvetlen befolyásolásnak. Ezzel szemben a szocializált kapcsolat képzeletbeli vagy valós csoporttagságból fakad. A követők itt adott viszonyítási pontokra (normákra, értékrendre, kollektív vágyakra) támaszkodhatnak és számukra a vezetési kapcsolat hatékony eszközöket kínál értékeik védelmére és érvényesítésére. Azaz, a vezetőik üzenete és szimbolikus cselekvése fontosabb, mint maga a személyes kötetlenség és meggyőzés. A politikai követés vizsgálatához a vezetési kapcsolat mindkét dimenzióját szükséges figyelembe venni.

Ezeket az egyéni és társadalmi attribúciós folyamatokat írják le: az előbbi esetben a vezetés kategorizációs elmélete (Lord et al. 2020, Lord–Maher 1993), az utóbbi esetben pedig a vezetés társadalmi identitás elmélete (Haslam et al. 2020, Hogg 2001, Hogg et al. 2012, van Knippenberg–Hogg 2003). Ezeket a folyamatokat a felfokozott követői elvárások is erősen befolyásolják, amelyet a vezetés romantikája tézisében (Meindl 1990, 1995, Meindl et al. 1985) foghatunk meg. Az elkövetkezőkben ezeket a modelleket és a politikatudomány számára releváns empirikus tapasztalatokat szintetizálom.

Személyes kapcsolat: az implicit vezetéselméletek

A vezetői készségek megítélése nagyban függ a szemlélők személyes implicit vezetéselméletétől. Robert G. Lord (Lord–Maher 1993, Lord et al. 2020) vezetéskategorizációs elmélete szerint az emberek kognitív kategóriákban (pl. kutya) gondolkodnak, amelyekbe hasonlóságon alapuló tulajdonságok (pl. ugató, harapós, szőrös) alapján sorolják be a tapasztalataikat a különböző tárgyakról, eseményekről, élőlényekről és személyekről. Ezek a kategóriák egy bizonyos absztrakciós szint fölött prototípusokba vagy implicit elméletekbe rendeződnek, amelyekben a jellegzetességeket általánosítják a kategória minden elemére. Így beazonosíthatóvá válik egy-egy explicit példa (pl. Bodri, a szomszéd kutyája). Az elméletek implicit jellege abban áll, hogy a szocializáció vagy korábbi tapasztalatok eredményeként jönnek létre és gyakran minden tudatosság és szándék nélkül használjuk őket.

Lord és Maher (1993) a vezetésre vonatkozó kategóriák háromszintű hierarchikus rendszerét képelték el. A legfelső szinten a vezetéselméletek a vezetők és nem-vezetők között tesznek általános megkülönböztetést. A középső szinten elválnak a vezetés megjelenési formái területek szerint (pl. üzleti élet, hadsereg, politika). A legalsó szinten tovább részletezzük és pontosítjuk az egyes alapkategóriákat. Például az emberek pártpreferenciái meghatározzák, miképpen értékelik egy-egy konkrét vezető tulajdonságait, viselkedését és tevékenységének kimenetelét. A vezetési kapcsolat kialakulása azon múlik, hogy mennyire illeszkednek a tapasztalatok egy-egy vezető esetében ezekhez a prototípusokhoz. Ezen implicit vezetéselméletek vizsgálatára Lynn R. Offermann és Meredith R. Coats (2018) egy 46 elemmel rendelkező skálát fejlesztett ki kilenc dimenzióra fókuszálva: érzékenység, odaadás, önkény, karizma, erő, kreativitás, jó megjelenés, maszkulinitás és intelligencia. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy a vezetőnek az összes kívánatosnak ítélt jellemzővel rendelkeznie kell ahhoz, hogy vezetőként ismerjék el. Összességében az implicit vezetéselméletek meghatározzák azt, hogy az egyének mennyiben tartják a vezetőket eredményesnek és értékelik őket normatív síkon. Az elmélet és az empirikus tapasztalatok fényében ezek a vezetői prototípusok univerzálisak, azaz kulturális, politikai és társadalmi kontextustól függetlenek (Lord et al. 2020).

Korábbi empirikus kutatások demonstrálták, hogy a politikai vezetésre vonatkozó percepciók fontos szerepet játszanak a szavazói preferenciákban és viselkedésben. Roseanne J. Foti és kollégái (1982) felismerték, hogy a meglévő implicit vezetéselméletek információintegráló és egyszerűsítő hatása a politikai jelöltek szempontjából is releváns. Kimutatták, hogy az emberek képesek megkülönböztetni a hatékony politikai vezetőt a politikai vezetők prototípusától, általában más-más tulajdonságokat látva mögéjük. Tehát a vezetői értékelések összefüggenek a vezetők hatékonyságának értékelésével. Egy másik tanulmány (Maurer et al. 1993) ugyancsak megerősítette ezeket az eredményeket és arra is rávilágított az 1988-as amerikai elnökválasztás kapcsán, hogy a republikánus és a demokrata szavazók eltérő prototípusokkal rendelkeznek a hatékony vezetéssel kapcsolatban. A republikánusok a hatékony vezetőket hazafiasabbnak, vallásosabbnak, agresszívabbnak, szívósabbnak és optimistábbnak ítélték meg, mint a demokraták, akik számára fontosabb tulajdonság volt a humánusság. Sőt, a tanulmány rámutatott, hogy a választópolgárok hatékony politikai vezetőről alkotott elképzelése szorosan kapcsolódott a szavazási magatartásukhoz.

Az egyéni vezetésattribúció vizsgálatának egy másik önálló, de hasonló előfeltevésekkel élő iránya a karizma tulajdonításra koncentrálódik. E kutatásoknak, amelyek néhány kivételtől eltekintve az Egyesült Államok elnökválasztási küzdelmét veszik górcső alá, két fő tanulságát érdemes kiemelni. Egyfelől, a szavazók természetes hajlama, hogy az általuk támogatott pártok vezetőivel azonosuljanak. Shamir (1994) 1992-es izraeli választások alatt végzett empirikus vizsgálata rámutatott arra, hogy a szavazók ideológiai irányultsága

erősen befolyásolja, hogy mely jelölteknel észlelik a karizma meglétét. Az 1996-os és a 2000-es amerikai elnökválasztással összefüggésben Rajnandini Pillai és Ethlyn A. Williams (Pillai–Williams 1998, Pillai et al. 2003) alátámasztották Shamir eredményeit: a szavazók szignifikánsan karizmatikusabbnak tartják saját pártjuk jelöltjeit. Bizonyos esetekben (pl. egy válság során) azonban a kívülálló politikai kihívók tűnnek karizmatikusabbnak, ahogyan azt a 2003-as kaliforniai kormányzóválasztást végül megnyerő Arnold Schwarzenegger kapcsán kimutatták a kutatók (Bligh et al. 2005). A karizmaészlelésnek további következményei is lehetnek a vezető általános megítélésére. A karizmatikusabb vezetőknek kisebb mértékben csökkent az elfogadottsági indexe az idő múlásával (Beck et al. 2012).

Másfelől komoly összefüggés mutatkozik meg a válságok szubjektív érzékelése és a karizma vezetőnek tulajdonítása között. Számos tanulmány vizsgálta a válság hatását a karizmatikus vezetés megjelenését illetően, például az Amerikai Egyesült Államok elnökválasztása (Williams et al. 2009, 2012), a kaliforniai választás (Bligh et al. 2005) vagy a 2001. szeptember 11-i terrorcselekmény kapcsán (Bligh et al. 2004). Pastor és szerzőtársai (2007) eredményei szerint a válságok által okozott félelem és felfokozott izgalmi állapot fogékonyabbá teszik az érintetteket a karizmatikus befolyásolásra. Ezek a tanulmányok arra mutatnak rá, hogy a követők a fenyegetettség hatására nagyobb karizmát és befolyást tulajdonítanak azoknak, akiktől a válsághelyzet megoldását várják.

Szocializált kapcsolat: a vezetés társadalmi identitás elmélete

Az attribúciós folyamatot nemcsak az egyéni ideálok, hanem a vélt vagy valós csoport-hovatartozások is meghatározzák. A Henri Tajfel és John Turner (Tajfel 1974, Tajfel–Turner 1979, Turner et al. 1987) munkáira épülő vezetés társadalmi identitás elmélete (Haslam et al. 2020, Hogg 2001, Hogg et al. 2012, van Knippenberg–Hogg 2003) értelmezésében ez a folyamat elsősorban nem egyéni, hanem társadalmi szintű csoportjelenség. Az emberek kognitív módon reprezentálják a társadalmi csoportokat olyan prototípusokban, amelyek összetett, homályos, egymással összefüggő attribútumok halmazát jelölik. Ezek az attribútumok egyszerre rögzítik az egyes csoportokon belüli hasonlóságokat és a csoportok közötti különbségeket. Ha valaki azt mondja, hogy osztrák vagy európai, akkor óhatatlanul előhívja azokat a csoportspecifikus prototípusokat, amelyeket a fejében tárol. Adott esetben súlyozza is őket: elsősorban osztrák vagyok s csak másodsorban európai, vagy épp fordítva. Azaz: a csoport-hovatartozás függ attól, hogy az identitás egyéni és társadalmi szinten mennyire hangsúlyos. Mindemellett a csoportspecifikus prototípusok erősen meghatározza az adott kontextus, hogy a saját csoportunkat éppen mely másik csoporttal hasonlítjuk össze: ha az Egyesült Államokról beszélek, akkor európai vagyok, ha viszont a németekkel hasonlítom össze magam, akkor pedig osztrák, a nyilvánvaló hasonlóságok ellenére is. Összességében, a csoportspecifikus prototípusok olyan mentális konstrukciók, amelyek erősítik azt, hogy a csoportokat egységes entitásokként s nem pedig tagjainak halmazaként írjuk le. A csoporton belüli hasonlóság és a csoportok közötti különbségek hangsúlyozását gyakran sztereotipizálásnak nevezzük, amely ahhoz vezet(het), hogy deperszonalizáljuk a csoporton kívülieket.

Ezzel gyökeresen ellentétes folyamat megy végbe a vezetőkkel kapcsolatban, amelyet a politikatudomány perszonalizációként írna le (ami természetesen az egyéni attribúció kapcsán is felvethető). Azaz, a vezetőknek olyan tulajdonságokkal kell rendelkezniük, amelyeket a lehetséges követők csoportja elvár tőlük. Ebben a keretben a vezetők felemelkedése és elfogadása azon múlik, mennyiben felel meg a vezető a csoport vezetőprototípusának, azaz mennyiben reprezentálja és testesíti meg saját csoportjának legfőbb tulajdonságait, aspirációit, értékeit és normáit. Így a vezetők nagyobb befolyásra tehetnek szert, ha a csoport identitása hangsúlyossá válik és a vezetőprototípusról konszenzus alakul ki. Ezek a vezetők vonzóbbá és népszerűbbé válnak a csoport tagjai között. Azonban a vezetők nem egyszerűen egyik közülük, de a legjobbak is: a csoportjuk baj-

nokai. Fontos aláhúzni, hogy mind a personalizált, mind a szocializált kapcsolat esetében a vezetői prototípus valamilyen ideált testesít meg, de különbség mutatkozik meg abban, hogy az előbbi univerzális (pl. kormányfő), míg az utóbbi csoportspecifikus (pl. az osztrák kancellár). A mi szemszögünkből a két ideál nem kizárja, hanem átfedi, erősíti és befolyásolja egymást.

Empirikus kutatások sora támasztotta alá, hogy a csoportspecifikus prototipikusság erősíti a vezetők elfogadását és támogatottságát (Platow–van Knippenberg 2001), a beljük vetett bizalmat és az észlelt hatékonyságukat (Giessner et al. 2009), de a karizmájukat is (Platow et al. 2006, Steffens et al. 2014). Például a 2012-es Obama–Romney párharcot vizsgálva Niklas K. Steffens és szerzőtársai (2014) kimutatták, hogy a vélt közös csoporttagság, s a vezetői prototipikusság erősebb azonosulást, szorosabb személyes köteléket és nagyobb karizmat eredményezett. Egy 2008-as amerikai elnökválasztást vizsgáló kutatás (Alabastro et al. 2013) arra is rámutatott, hogy a politikai ideológiai önbesorolás meghatározza, kit tekintenek az emberek csoportjuk prototipikus vezetőjének. A liberálisok és a konzervatívok egyaránt a hozzájuk közel álló vezetővel (Barack Obamával, illetve John McCainnel) tudtak azonosulni. A választási győzelem után viszont a konzervatívok jelentős mértékben ismerték fel maguk és Obama közötti hasonlóságokat és eltávolodtak a republikánus elnökjelölttől. Julie Christian munkatársaival (2018) hasonló módon magyarázta Donald Trump 2016-os választási győzelmét. Trumpot a republikánusok prototipikusabbnak tekintették (a párt értékeinek megtestesítésében), mint Hillary Clintont a demokrata szavazók.

Mindez azonban komolyan befolyásolhatja a vezetők teljesítményének értékelését. Egy, a német Zöldekre fókuszáló kérdőíves kísérlet (Giessner et al. 2009) eredménye alátámasztotta, hogy a prototipikus vezető nem csak több bizalmat kap és hatékonyabbnak látják őt a követői, de kudarc esetén elnézőbbek is vele szemben. Ez átvezet minket a következmények és az eredmények észlelésének kérdéséhez.

Az idealizálás torzítása: a vezetés romantikájának tézise

A követők nemcsak a vezető tulajdonságait és tevékenységét érzékelik, de tevékenységének eredményeit és következményeit is. Az emberek a vezetésnek egyfajta magyarázó mechanizmust is tulajdonítanak, azonban képük az események láncolatáról erősen torzított lehet, ami a vezetés túlidealizálásához vezethet. James R. Meindl (Meindl et al. 1985, Meindl 1990, 1995) vezetés romantikája tézise erre mutat rá:

„Úgy tűnik, hogy (...) megfigyelőként és résztvevőként erősen romantizált, hősies nézeteket alakíthattunk ki a vezetésről – arról, hogy mit csinálnak a vezetők, mit képesek megvalósítani, és milyen általános hatással vannak életünkre. Ennek a romantizált felfogásnak az egyik fő eleme az a nézet, miszerint a vezetés egy központi szervezeti folyamat és az események és tevékenységek elsődleges mozgatórugója. Ez egyenlő azzal a hittel, amit a formális elit pozíciókat betöltők potenciális, ha nem valós hatékonyságával kapcsolatban vallanak” (Meindl et al. 1985:79).

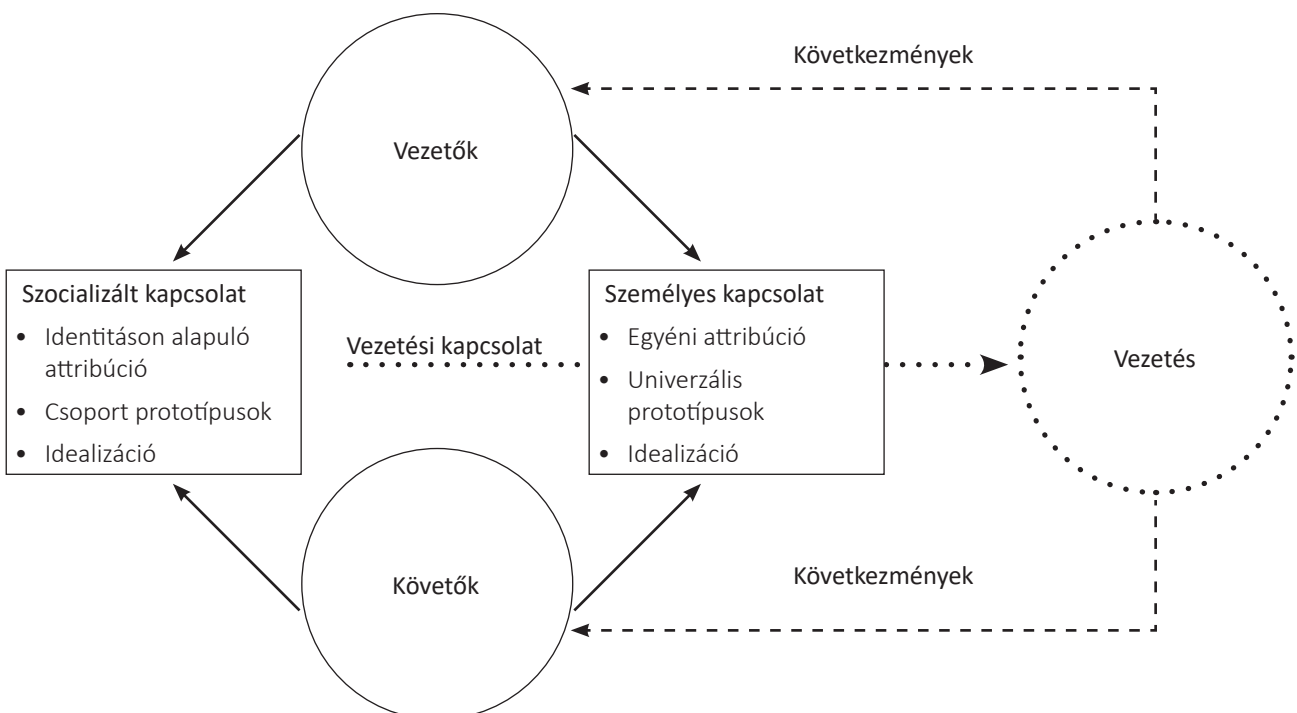
A vezetés romantikája tézise azt kívánja megfogni, hogy az emberek miképpen magyarázzák a különböző szervezeti, társadalmi és politikai eseményeket kizárólag a vezetők tevékenységével. A tézis szerint hajlamosak túlértékelni a vezetés és a vezető szerepét és befolyását a kollektív cselekvés pozitív vagy negatív kimenetelét illetően, leértékelve a kontextuális tényezőket. Ez egyfelől egy fundamentális attribúciós hiba vagy torzítás, másfelől pszichológiai szükséglet: a vezetés mint magyarázó kategória leegyszerűsíti számunkra az összetett politikai, társadalmi és gazdasági folyamatokat.

A vezetés romantikája kapcsolódik az attribúciós folyamat mindkét irányához. Az empirikus vizsgálatok pozitív korrelációt mutattak ki a tézis és a karizmatulajdonítás között (Meindl 1990, Shamir 1992, vö.

Bligh et al. 2005). Egy kutatás (Carsten et al. 2019) rámutatott, hogy akik nagyobb befolyást tulajdonítottak a vezetésnek, karizmatikusabbnak és hatékonyabbnak látták Donald Trumpot 2016-ban. Kiemelendő, hogy a csoportthovatartozás erősíti a vezetés idealizálását. Az empirikus eredmények (Giessner et al. 2009) azt sugallják, hogy a követők megengedőbbek a csoportprototipikus vezetőkkel szemben. Ebből az feltételezhető, hogy a támogatott vezető szerepét siker esetén felülértékelik, míg kudarc esetén elnézők és a külső tényezőkben keresik a hibát. Bár empirikus eredmények nem támasztják alá, de erősen feltételezhető, hogy a szelektív érzékelés fordított esetben is jelen lehet. A követők kevésbé ismerik el más vezetők eredményeit s egyúttal felnagyítják a vélt hibáikat.

Összegezve: a követőkörzpontú elméletek kibontják a vezető–követő kapcsolatot, rámutatva annak különböző dimenzióira (3. ábra). A kapcsolat személyes oldalát az egyéni attribúciós folyamat jelenti, amely univerzális vezetői prototípusokhoz kapcsolódik. Az emberek előzetes elképzelésekkel rendelkeznek arról, hogy kit tartanak jó és hatékony vezetőnek. Amennyiben a képzelet találkozik a valósággal, akkor a követők fel- és elismerik a szimpatikus vezetőket. A szocializált kapcsolat ezt kiegészítve a vélt vagy valós csoportthovatartozás hatását jeleníti meg. Az ebben a dimenzióban kialakuló csoportspecifikus vezetői prototípusok megtestesítik azokat a csoporton belüli hasonlóságokat, amelyek képviselője a vezetők ismervévé válik. A vezetési kapcsolat korántsem statikus, hiszen a vezetés következményei nyomán a követők elképzelései és a vezetők viselkedése is változhat. A vezetők folyamatosan arra törekszenek, hogy találkozzanak a követői elvárásokkal vagy manipulálják azokat, míg a követők gyakran földtől elrugaskodott és vágyvezérelt képzetekkel rendelkeznek a vezetőikről.

3. ábra. A politikai vezetést meghatározó viszonyrendszer

Forrás: saját készítés

ÖSSZEGZŐ GONDOLATOK ÉS A JÖVŐBELI KUTATÁSOK IRÁNYAI

A vezetés és a vezető–követő kapcsolat megértésének a kulcsa a szemlélők szemében rejlik. Meindl (2004:1348) azt tanácsolja, hogy a vezetés tanulmányozásának a pszichológiából ismert Rorschach-teszthez hasonlóan kellene zajlania. Ebben a vizsgálatban az alanyok a tintafoltokat nézve szabadon kifejezhetik azt, ami éppen az eszükbe jut. Meindl szerint a vezetők és a viselkedésük hasonló szerepet játszanak: a követők megfigyelik és értelmezik a vezetést, amely sokat elárul a vezetési kapcsolatról és az attribúciós folyamatról. Például, ha egy kérdőíves vizsgálatban a vezetők értékelését kéri a résztvevőktől, akkor válaszukkal nemcsak a vezetőkről árulnak el valamit, hanem saját magukról is.

Ez a szemlélet véletlenül sem tagadja a vezető szerepét, csupán azt hangsúlyozza, hogy „egyszerűbb a vezetésben hinni, mint azt bizonyítani” (Meindl 1990:161). Ha a vezetést olyan kapcsolatként fogjuk fel, amelyet a vezetők és követők együttesen hoznak létre és alakítanak, akkor egyik fél sem lehet ura a kapcsolatnak teljes mértékben. A követés mindig hiten és meggyőződésen alapuló cselekvés: a követők elfogadják a vezető befolyását, kéréseit vagy a vélt vagy valós elvárásainak tesznek eleget, mert hisznek a vezetőben és abban, hogy cselekedetei helyesek. Ahogy a politikusok, úgy a követők is könnyen önállósulhatnak és túlteljesíthetik az elvárásokat (pl. megrohamozzák a washingtoni Capitolium épületét), amelynek következményeivel már a vezetőknek kell szembenézniük (pl. Trump második *impeachment* eljárása).

A vezetők kétségtelenül komoly hatással lehetnek a követőikre, ahogy annak az említett modellek teret is hagynak. Az univerzális prototípusoknál a kutatók (Foti et al. 1982, Maurer et al. 1993) felhívják a figyelmet arra, hogy a vezetők annak érdekében, hogy befolyásolják a választói döntéshozatalt, igyekeznek hangsúlyozni azon tulajdonságaikat, amelyeket követőik értékelni fognak. A szocializált kapcsolatban is eldönthetik, mely tulajdonságokat közvetítenek szavazóik felé. Sőt, a legsikeresebb politikusok identitásvállalkozóvá válnak azzal, hogy formálják és manipulálják követőik identitását vagy tudatosan használják fel az identitáspolitikát. Alexander S. Haslam és Stephen D. Reicher (2016) felhívták a figyelmet arra, hogy Trump 2016-os győzelme részben visszavezethető a vezető ilyen irányú tevékenységére. Mindemelllett a vezetés romantikáját erősítheti a populizmus azáltal, hogy a populista vezetők tudatosan gerjesztik a magas vagy torz elvárásokat saját maguk vagy ellenfeleik tevékenységével szemben.

A vezetői viszony követők szemszögéből történő tanulmányozása négy konkrét kutatási irányt rajzolhat fel számunkra. Először is, a legáltalánosabb szinten a kutatási irány gazdagíthatja és kiegészítheti a politikai vezetéssel kapcsolatos ismereteinket. Másodsor, ezek a modellek koncepcionális és módszertani szempontból is hozzájárulhatnak a perszonalizált politika kutatásához. Az attribúciós folyamat különböző módjai segíthetnek megérteni, hogy a perszonalizáció mögött milyen konkrét kapcsolat húzódik. Közel sem világos, hogy a perszonalizált vagy a szocializált kapcsolat dominánsabb-e, és a követők valóban karizmatikusabbnak látják-e a vezetőiket a perszonalizált politikában. Sőt, élhetünk azzal a feltételezéssel, hogy a perszonalizált politikát a vezetés romantikájához hasonló attribúciós hiba okozza. Harmadsor, a karizma és az idealizált vezetés attribúciója – különösen válsághelyzetben – leírhatja a nemzetegyesítő hatás belső dinamikáját, mivel azok ugyancsak a vezetőkkel szembeni megnövekedett elvárásokra mutatnak rá. Végül, az attribúciós folyamatok vizsgálata értékes betekintést nyújthat a populista politikába is, hiszen az a vezetéssel szembeni hamis váromintásokat és nagyobb karizmaéhséget hozhat létre. Összességében, a politikai követők elemzésével közelebb kerülhetünk a modern demokratikus politika vezetési folyamatainak megértéséhez.

HIVATKOZÁSOK

- Aarts, K. – Blais, A. – Schmitt, H. (szerk.) (2011) *Political leaders and democratic elections*. Oxford; New York: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:osobl/9780199259007.001.0001>
- Achen, C. H. – Bartels, L. M. (2016) *Democracy for realists: why elections do not produce responsive government*. Princeton: Princeton University Press.
- Agadjanian, A. (2020) When Do Partisans Stop Following the Leader? *Political Communication*, online first, 1–19. <http://dx.doi.org/10.1080/10584609.2020.1772418>.
- Alabastro, A. – Rast, D. E. – Lac, A. – Hogg, M. A. – Crano, W. D. (2013) Intergroup bias and perceived similarity: Effects of successes and failures on support for in- and outgroup political leaders. *Group Processes & Intergroup Relations*, 16(1), 58–67. <http://dx.doi.org/10.1177/1368430212437212>.
- Baker, W. D. – Oneal, J. R. (2001) Patriotism or Opinion Leadership?: The Nature and Origins of the „Rally 'Round the Flag” Effect. *The Journal of Conflict Resolution*, 45(5), 661–687. <https://doi.org/10.1177/0022002701045005006>
- Barber, B. R. (2000) Neither Leaders Nor Followers: Citizenship Under Strong Democracy. In *A passion for democracy: american essays*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 95–110.
- Barber, M. – Pope, J. C. (2019) Does Party Trump Ideology? Disentangling Party and Ideology in America. *American Political Science Review*, 113(1), 38–54. <http://dx.doi.org/10.1017/S0003055418000795>.
- Barisione, M. (2009a) So, What Difference Do Leaders Make? Candidates’ Images and the “Conditionality” of Leader Effects on Voting. *Journal of Elections, Public Opinion and Parties*, 19(4), 473–500. <http://dx.doi.org/10.1080/17457280903074219>.
- Barisione, M. (2009b) Valence Image and the Standardisation of Democratic Political Leadership. *Leadership*, 5(1), 41–60. <http://dx.doi.org/10.1177/1742715008098309>.
- Beck, J. W. – Carr, A. E. – Walmsley, P. T. (2012) What have you done for me lately? Charisma attenuates the decline in U.S. presidential approval over time. *The Leadership Quarterly*, 23(5), 934–942. <http://dx.doi.org/10.1016/j.leaqua.2012.06.002>.
- Bennister, M. (2012) *Prime Ministers in Power: Political Leadership in Britain and Australia*. Palgrave Macmillan UK. <http://dx.doi.org/10.1057/9780230378445>.
- Bennister, M. – ‘t Hart, P. – Worthy, B. (2017) *The Leadership Capital Index: A New Perspective on Political Leadership*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198783848.001.0001>
- Bittner, A. (2011) *Platform or Personality?: The Role of Party Leaders in Elections*. Oxford:Oxford University Press.
- Bligh, M. C. – Kohles, J. C. – Meindl, J. R. (2004) Charisma under crisis: Presidential leadership, rhetoric, and media responses before and after the September 11th terrorist attacks. *The Leadership Quarterly*, 15(2), 211–239. <http://dx.doi.org/10.1016/j.leaqua.2004.02.005>.
- Bligh, M. C. – Kohles, J. C. – Pillai, R. (2005) Crisis and Charisma in the California Recall Election. *Leadership*, 1(3), 323–352. <http://dx.doi.org/10.1177/1742715005054440>.
- Blondel, J. (1987) *Political leadership: towards a general analysis*. London ; Beverly Hills: Sage Publications.
- Blondel, J. (2014) What Have We Learned? In Rhodes, R. A. W. – ‘t Hart, P. (szerk.) *The Oxford Handbook of Political Leadership*. Oxford ; New York: Oxford University Press, 706–719. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199653881.013.046>
- Boda, Zs. (2013) Politikai vezetés és kollektív cselekvés. *Politikatudományi Szemle*, 22(2), 73–89.
- Broockman, D. E. – Butler, D. M. (2017) The Causal Effects of Elite Position-Taking on Voter Attitudes: Field Experiments with Elite Communication. *American Journal of Political Science*, 61(1), 208–221. <http://dx.doi.org/10.1111/ajps.12243>.
- Burns, J. M. (1978) *Leadership*. New York: Harper & Row.
- Caprara, G. V. – Zimbardo, P. G. (2004) Personalizing Politics: A Congruency Model of Political Preference. *American Psychologist*, 59(7), 581–594. <http://dx.doi.org/10.1037/0003-066X.59.7.581>.
- Carsten, M. K. – Bligh, M. C. – Kohles, J. C. – Wing-Yan Lau, V. (2019) A follower-centric approach to the 2016 US presidential election: Candidate rhetoric and follower attributions of charisma and effectiveness. *Leadership*, 15(2), 179–204. <http://dx.doi.org/10.1177/1742715018817930>.
- Christian, J. – Nayyar, D. – Riggio, R. – Abrams, D. (2018) Them and us: Did Democrat inclusiveness and Republican solidarity lead to the 2016 US presidential election outcome? *Leadership*, 14(5), 524–542. <http://dx.doi.org/10.1177/1742715018793733>.
- Clarke, H. D. – Sanders, D. – Stewart, M. C. – Whiteley, P. (2004) *Political Choice in Britain*. Oxford ; New York: OUP Oxford. <https://doi.org/10.1093/019924488x.001.0001>
- Csizmadia, E. (2006a) Politikai vezetők és politikai környezet. I. Miniszterelnöki változásmodellek Európában és Magyarországon. *Politikatudományi Szemle*, 15(2–3.) 25–52.

- Csizmadia, E. (2006b) Politikai vezetők és politikai környezet. II. Magyar miniszterelnökök egy változáselmélet tükrében. *Politikatudományi Szemle*, 15(4), 5–40.
- Daalder, H. (2002) Parties: Denied, Dismissed, or Redundant? A Critique. In Günther, R. – Montero, J. R. – Linz, J. J. (szerk.) *Political parties: old concepts and new challenges*. Oxford: Oxford University Press, 59–57. <https://doi.org/10.1093/0199246742.003.0002>
- Dalton, R. J. – Wattenberg, M. P. (2000) *Parties without partisans: political change in advanced industrial democracies*. Oxford; New York: Oxford University Press.
- Elgie, R. (1995) *Political Leadership in Liberal Democracies*. Houndsmills: Red Globe Press. <https://doi.org/10.1007/978-1-349-24216-0>
- Elgie, R. (2015) *Studying political leadership: foundations and contending accounts*. Houndsmills, Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1007/978-1-137-34708-4>
- Elgie, R. (2018) *Political leadership: a pragmatic institutionalist approach*. London: Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1057/978-1-137-34622-3>
- Feinstein, Y. (2016) Rallying around the President: When and Why Do Americans Close Ranks behind Their Presidents during International Crisis and War? *Social Science History*, 40(2), 305–338. <http://dx.doi.org/10.1017/ssh.2016.5>.
- Feinstein, Y. (2020) Applying Sociological Theories of Emotions to the Study of Mass Politics: The Rally-Round-the-Flag Phenomenon in the United States as a Test Case. *The Sociological Quarterly*, 1–26. <http://dx.doi.org/10.1080/00380253.2019.1711255>.
- Fiorina, M. – Shepsle, K. (1989) Formal Theories of Leadership: Agents, agenda-setters, and entrepreneurs. In Jones, B. D. (szerk.) *Leadership and Politics. New Perspectives in Political Science*. Lawrence, KS: University Press of Kansas.
- Flinders, M. (2012) *Defending politics: why democracy matters in the twenty-first century*. Oxford ; New York: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:osobl/9780199644421.001.0001>
- Flinders, M. – Kelso, A. (2011) Mind the Gap: Political Analysis, Public Expectations and the Parliamentary Decline Thesis. *The British Journal of Politics & International Relations*, 13(2), 249–268. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-856X.2010.00434.x>.
- Foa, R. S. – Mounk, Y. (2016) The Danger of Deconsolidation: The Democratic Disconnect. *Journal of Democracy*, 27(3), 5–17. <http://dx.doi.org/10.1353/jod.2016.0049>.
- Foley, M. (2013) *Political leadership: themes, contexts, and critiques*. Oxford; New York: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199685936.001.0001>
- Foti, R. J. – Fraser, S. L. – Lord, R. G. (1982) Effects of leadership labels and prototypes on perceptions of political leaders. *Journal of Applied Psychology*, 67(3), 326–333. <http://dx.doi.org/10.1037/0021-9010.67.3.326>.
- Gaffney, J. (2014) Performative Political Leadership. In Rhodes, R. A. W. – ‘t Hart, P. (szerk.) *The Oxford Handbook of Political Leadership*. Oxford ; New York: Oxford University Press. 391–403. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199653881.013.017>
- Garzia, D. (2011) The personalization of politics in Western democracies: Causes and consequences on leader–follower relationships. *The Leadership Quarterly*, 22(4), 697–709. <http://dx.doi.org/10.1016/j.leaqua.2011.05.010>.
- Garzia, D. (2014) *Personalization of Politics and Electoral Change*. London: Palgrave Macmillan
- Gherghina, S. (2021) Party members and leadership styles in new European democracies. *The British Journal of Politics and International Relations*, 23(1), 85–103. <http://dx.doi.org/10.1177/1369148120939869>.
- Giessner, S. R. – van Knippenberg, D. – Sleebos, E. (2009) License to fail? How leader group prototypicality moderates the effects of leader performance on perceptions of leadership effectiveness. *The Leadership Quarterly*, 20(3), 434–451. <http://dx.doi.org/10.1016/j.leaqua.2009.03.012>.
- Hartley, J. (2018) Ten propositions about public leadership. *International Journal of Public Leadership*, 14(4), 202–217. <http://dx.doi.org/10.1108/IJPL-09-2018-0048>.
- Haslam, S. A. – Reicher, S. – Platow, M. (2020) *The new psychology of leadership: identity, influence and power*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781351108232>
- Haslam, S. A. – Reicher, S. D. (2016) The Politics of Hope: Donald Trump as an Entrepreneur of Identity, *Scientific American*, 0 19,
- Helms, L. (2005) *Presidents, prime ministers, and chancellors: executive leadership in western democracies*. Houndsmills, Basingstoke, Hampshire ; New York: Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1057/9780230502918>
- Hetherington, M. J. – Nelson, M. (2003) Anatomy of a Rally Effect: George W. Bush and the War on Terrorism. *PS: Political Science and Politics*, 36(01), 37–42. <http://dx.doi.org/10.1017/S1049096503001665>.
- Hogg, M. A. (2001) A Social Identity Theory of Leadership. *Personality and Social Psychology Review*, 5 (3), 184–200. http://dx.doi.org/10.1207/S15327957PSPR0503_1.

- Hogg, M. A. – van Knippenberg, D. – Rast, D. E. (2012) The social identity theory of leadership: Theoretical origins, research findings, and conceptual developments. *European Review of Social Psychology*, 23 (1), 258–304. <http://dx.doi.org/10.1080/10463283.2012.741134>.
- Howell, J. M. – Shamir, B. (2005) The Role of Followers in the Charismatic Leadership Process: Relationships and Their Consequences. *The Academy of Management Review*, 30(1), 96–112. <http://dx.doi.org/10.2307/20159097>.
- Illés, G. – Körösiényi, A. – Metz, R. (2018) Broadening the limits of reconstructive leadership: Constructivist elements of Viktor Orbán's regime-building politics. *The British Journal of Politics and International Relations*, 20(4), 790–808. <http://dx.doi.org/10.1177/1369148118775043>.
- Jennings, W. (2020, március 30.) Covid-19 and the 'rally-round-the flag' effect. *UK in a changing Europe*. Elérhető: <https://ukandeu.ac.uk/covid-19-and-the-rally-round-the-flag-effect/>
- Karvonen, L. (2010) *The Personalisation of Politics: A Study of Parliamentary Democracies*. Colchester: ECPR Press.
- Kellerman, B. (2008) *Followership: how followers are creating change and changing leaders*. Boston, Mass: Harvard Business School Press.
- Keohane, N. O. (2010) *Thinking about leadership*. Princeton, N.J: Princeton University Press. <https://doi.org/10.1515/9781400836086>
- Kernell, S. (1997) *Going public: new strategies of presidential leadership*. Washington, D.C: CQ Press.
- King, A. (szerk.) (2002) *Leaders' Personalities and the Outcomes of Democratic Elections*. Oxford University Press. <http://dx.doi.org/10.1093/0199253137.001.0001>.
- Kiss, B. (2016) Orbán, Vona, Gyurcsány. Politikai vezetők integrációs tevékenysége a migrációs válság idején. *Politikatudományi Szemle*, 25(3), 10–32.
- Körösiényi, A. – Patkós, V. (2017) Variations for Inspirational Leadership: The Incumbency of Berlusconi and Orbán. *Parliamentary Affairs*, 70(3), 611–632. <http://dx.doi.org/10.1093/pa/gsx004>.
- Lenz, G. S. (2012) *Follow the leader? how voters respond to politicians' policies and performance*. Chicago; London: The University of Chicago Press. <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226472157.001.0001>
- Lobo, M. C. (2014) Party and Electoral Leadership. In Rhodes, R. A. W. – 't Hart, P. (szerk.) *The Oxford Handbook of Political Leadership*. Oxford; New York: Oxford University Press., 363–375. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199653881.013.015>
- Lobo, M. C. – Curtice, J.(szerk.) (2015) *Personality politics? the role of leader evaluations in democratic elections*. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199660124.001.0001>
- Lord, R. G. – Epitropaki, O. – Foti, R. J. – Hansbrough, T. K. (2020) Implicit Leadership Theories, Implicit Followership Theories, and Dynamic Processing of Leadership Information. *Annual Review of Organizational Psychology and Organizational Behavior*, 7(1), 49–74. <http://dx.doi.org/10.1146/annurev-orgpsych-012119-045434>.
- Lord, R. G. – Maher, K. J. (1993) *Leadership and information processing: linking perceptions and performance*. London; New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203423950>
- Magalhães, P. C. (2020) Public Opinion and Executive Approval. In Andeweg, R. B. – Elgie, R. – Helms, L. – Kaarbo, J. – Müller-Rommel, F. (szerk.) *The Oxford handbook of political executives*. Oxford: Oxford University Press, 627–645. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780198809296.013.25>
- Maurer, T. J. – Maher, K. J. – Ashe, D. K. – Mitchell, D. R. D. – Hein, M. B. – Hein, J. V. (1993) Leadership Perceptions in Relation to a Presidential Vote. *Journal of Applied Social Psychology*, 23(12), 959–979. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1559-1816.1993.tb01016.x>.
- McAllister, I. (2007) The Personalization of Politics. In Dalton, R. J. – Klingemann, H.-D. (szerk.) *The Oxford Handbook of Political Behavior*. Oxford: Oxford University Press, 571–588. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199270125.003.0030>
- McDonnell, D. (2016) Populist Leaders and Coterie Charisma. *Political Studies*, 64 (3), 719–733. <http://dx.doi.org/10.1111/1467-9248.12195>.
- Medvic, S. K. (2013) *In defense of politicians: the expectations trap and its threat to democracy*. New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203849729>
- Meindl, J. R. (1990) On leadership: An alternative to the conventional wisdom. *Research in Organizational Behavior*, 12, 159–203.
- Meindl, J. R. (1995) The romance of leadership as a follower-centric theory: A social constructionist approach. *The Leadership Quarterly*, 6(3), 329–341. [http://dx.doi.org/10.1016/1048-9843\(95\)90012-8](http://dx.doi.org/10.1016/1048-9843(95)90012-8).
- Meindl, J. R. – Ehrlich, S. B. – Dukerich, J. M. (1985) The Romance of Leadership. *Administrative Science Quarterly*, 30(1), 78–102. <http://dx.doi.org/10.2307/2392813>

- Meindl, J. R. – Pastor, J. C. – Mayo, M. (2004) Romance of leadership. In Goethals, G. R. – Sorenson, G. J. – Burns, J. M. (szerk.) *Encyclopedia of leadership*. Thousand Oaks, Calif: Sage Publications, 1347–1351.
<https://doi.org/10.4135/9781412952392.n308>
- Metz R. – Árpási B. (2020) Miért sereglünk a vezetők köré, ha baj van? A koronavírus-járvány nemzetegyesítő hatása. In Böcskei B. – Körösényi A. – Szabó A. (szerk.) *Vírusba oltott politika. Világjárvány és politikatudomány*. Budapest: TK Politikatudományi Intézet- Napvilág Kiadó, 31–43.
- Metz, R. – Oross, D. (2020) Strong Personalities' Impact on Hungarian Party Politics: Viktor Orbán and Gábor Vona. In Gherghina, S. (szerk.) *Party Leaders in Eastern Europe: Personality, Behavior and Consequences*. Cham: Springer International Publishing, 145–170. https://doi.org/10.1007/978-3-030-32025-6_7
- Mueller, J. E. (1970) Presidential Popularity from Truman to Johnson. *American Political Science Review*, 64(1), 18–34.
<http://dx.doi.org/10.2307/1955610>.
- Neustadt, R. E. (1991) *Presidential power and the modern presidents: the politics of leadership from Roosevelt to Reagan*. New York, NY: Free Press.
- Nye, J. S. (2008) *The powers to lead*. New York ;Oxford: Oxford University Press.
- Offermann, L. R. – Coats, M. R. (2018) Implicit theories of leadership: Stability and change over two decades. *The Leadership Quarterly*, 29(4), 513–522. <http://dx.doi.org/10.1016/j.leaqua.2017.12.003>.
- Pastor, J. C. – Mayo, M. – Shamir, B. (2007) Adding fuel to fire: The impact of followers' arousal on ratings of charisma. *Journal of Applied Psychology*, 92(6), 1584–1596. <http://dx.doi.org/10.1037/0021-9010.92.6.1584>.
- Pedersen, H. H. – Rahat, G. (2019) Introduction: Political personalization and personalized politics within and beyond the behavioural arena. *Party Politics*, 135406881985571. <http://dx.doi.org/10.1177/1354068819855712>.
- Pillai, R. – Williams, E. A. (1998) Does leadership matter in the political arena? Voter perceptions of candidates' transformational and charismatic leadership and the 1996 U.S. president. *The Leadership Quarterly*, 9 (3), 397–416.
[http://dx.doi.org/10.1016/S1048-9843\(98\)90038-8](http://dx.doi.org/10.1016/S1048-9843(98)90038-8).
- Pillai, R. – Williams, E. A. – Lowe, K. B. – Jung, D. I. (2003) Personality, transformational leadership, trust, and the 2000 U.S. presidential vote. *The Leadership Quarterly*, 14(2), 161–192. [http://dx.doi.org/10.1016/S1048-9843\(03\)00008-0](http://dx.doi.org/10.1016/S1048-9843(03)00008-0).
- Platow, M. J. – Knippenberg, D. – Haslam, S. A. – Knippenberg, B. – Spears, R. (2006) A special gift we bestow on you for being representative of us: Considering leader charisma from a self-categorization perspective. *British Journal of Social Psychology*, 45(2), 303–320. <http://dx.doi.org/10.1348/014466605X41986>.
- Platow, M. J. – van Knippenberg, D. (2001) A Social Identity Analysis of Leadership Endorsement: The Effects of Leader Ingroup Prototypicality and Distributive Intergroup Fairness. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 27(11), 1508–1519.
<http://dx.doi.org/10.1177/01461672012711011>.
- Poguntke, T. – Webb, P. (2018) Presidentialization, Personalization and Populism. The Hollowing out of Party Government. In Cross, W. P. – Katz, R. S. – Pruysers, S. (szerk.) *The personalization of democratic politics and the challenge for political parties*. London; New York : Colchester: Littlefield International; ECPR Press, 181–197.
- Rahat, G. – Kenig, O. (2018) *From Party Politics to Personalized Politics?: Party Change and Political Personalization in Democracies*. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198808008.001.0001>
- Rahat, G. – Sheafer, T. (2007) The Personalization(s) of Politics: Israel, 1949–2003. *Political Communication*, 24 (1), 65–80.
<http://dx.doi.org/10.1080/10584600601128739>.
- Seijts, G. – Clercy, C. D. (2020) How Do Populist Voters Rate Their Political Leaders? Comparing Citizen Assessments in Three Jurisdictions. *Politics and Governance*, 8(1), 133–145. <http://dx.doi.org/10.17645/pag.v8i1.2540>.
- Shamir, B. (1992) Attribution of Influence and Charisma to the Leader: The Romance of Leadership Revisited. *Journal of Applied Social Psychology*, 22(5), 386–407. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1559-1816.1992.tb01546.x>.
- Shamir, B. (1994) Ideological Position, Leaders' Charisma, and Voting Preferences: Personal vs. Partisan Elections. *Political Behavior*, 16(2), 265–287. <https://doi.org/10.1007/bf01498880>
- Shamir, B. (2009) From Passive Recipients to Active Co-Producers: Followers' Role in the Leadership Process. In Shamir, B. – Pillai, R. – Bligh, M. C. – Uhl-Bien, M. (szerk.) *Follower-Centered Perspectives on Leadership: A Tribute to the Memory of James R. Meindl*. Greenwich, CO: Information Age Publishing, ix–xxxix.
- Skowronek, S. (1997) *The politics presidents make: leadership from John Adams to Bill Clinton*. Cambridge, Mass: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Steffens, N. K. – Haslam, S. A. – Reicher, S. D. (2014) Up close and personal: Evidence that shared social identity is a basis for the 'special' relationship that binds followers to leaders. *The Leadership Quarterly*, 25(2), 296–313.
<http://dx.doi.org/10.1016/j.leaqua.2013.08.008>.

- Strömbäck, J. (2015) Mediatization. In Mazzoleni, G. (szerk.) *The International Encyclopedia of Political Communication*. Wiley, 1–9. <https://doi.org/10.1002/9781118541555.wbiepc124>
- Tajfel, H. (1974) Social identity and intergroup behaviour. *Social Science Information*, 13(2), 65–93. <http://dx.doi.org/10.1177/053901847401300204>.
- Tajfel, H. – Turner, J. (1979) An integrative theory of intergroup conflict. In Worchel, S. – Austin, W. G. (szerk.) *The social psychology of intergroup relations*. Monterey, CA: Brooks/Cole, 33–47.
- Tucker, R. C. (1995) *Politics as leadership*. Columbia: University of Missouri Press.
- Turner, J. C. – Hogg, M. A. – Oakes, P. J. – Reicher, S. D. (1987) *Rediscovering the social group: A self-categorization theory*. Oxford: Basil Blackwell.
- Uhl-Bien, M. – Riggio, R. E. – Lowe, K. B. – Carsten, M. K. (2014) Followership theory: A review and research agenda. *The Leadership Quarterly*, 25 (1), 83–104. <http://dx.doi.org/10.1016/j.leaqua.2013.11.007>.
- Uhr, J. (2014) Rhetorical and Performative Analysis. In Rhodes, R. A. W. – 't Hart, P. (szerk.) *The Oxford Handbook of Political Leadership*. Oxford ; New York: Oxford University Press 254–266. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199653881.013.013>
- Valgarðsson, V. O. – Clarke, N. – Jennings, W. – Stoker, G. (2020) The Good Politician and Political Trust: An Authenticity Gap in British Politics? *Political Studies*, 003232172092825. <http://dx.doi.org/10.1177/0032321720928257>.
- van Knippenberg, D. – Hogg, M. A. (2003) A Social Identity Model of Leadership Effectiveness in Organizations. *Research in Organizational Behavior*, 25, 243–295. [http://dx.doi.org/10.1016/S0191-3085\(03\)25006-1](http://dx.doi.org/10.1016/S0191-3085(03)25006-1).
- Williams, E. A. – Pillai, R. – Deptula, B. – Lowe, K. B. (2012) The effects of crisis, cynicism about change, and value congruence on perceptions of authentic leadership and attributed charisma in the 2008 presidential election. *The Leadership Quarterly*, 23(3), 324–341. <http://dx.doi.org/10.1016/j.leaqua.2011.07.003>.
- Williams, E. A. – Pillai, R. – Lowe, K. B. – Jung, D. – Herst, D. (2009) Crisis, charisma, values, and voting behavior in the 2004 presidential election. *The Leadership Quarterly*, 20(2), 70–86. <http://dx.doi.org/10.1016/j.leaqua.2009.01.002>.

KISS MÁRTA¹ – VASTAGH ZOLTÁN²

HÁTRÁNYKOMPENZÁCIÓ AZ ISKOLÁN KÍVÜL?

Az extrakurrikuláris intézmények szerepe és megítélése a tanulmányi eredményesség és előmenetel szempontjából³

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2021.2.96>

ABSZTRAKT

Tanulmányunkban arra vállalkozunk, hogy feltérképezzük és összehasonlítsuk a legelterjedtebb iskolán kívüli (extrakurrikuláris) hátránykompenzációs intézmények – a tanodák és közösségi házak – működését és tevékenységeit, valamint megvizsgáljuk, hogyan értékelik ezeket a szociális és fejlesztő szakemberek, továbbá elemezzük, hogy mi a szerepe ezen intézményeknek és eszközöknek a hátrányos helyzetű gyerekek iskolai sikerességének, illetve hosszabb távú társadalmi integrációjának elősegítésében. Az eredmények alapján elmondható, hogy a hátránykompenzációban aktívan résztvevő szociális és fejlesztő szakemberek szerint az iskolai sikerességet leginkább a diákok motiválása, illetve a szülői kompetenciák és készségek növelése segítheti elő. Emellett még több olyan tényezőt is pozitívan értékeltek a szakemberek (például a társas és érzelmi kompetenciák fejlesztése), amelyekre az iskolák hagyományosan nem képesek megfelelően fókuszálni, ugyanakkor az extrakurrikuláris hátránykompenzáló intézmények gyakran alkalmazott eszközei közé tartoznak. A kutatás során ugyanakkor az is kiderült, hogy az intézmények közötti együttműködés gyenge, pedig a hátránykompenzáció sikeressége nagyban függ a feladat- és erőforrásmegosztás hatékonyságától.

Kulcsszavak: hátránykompenzáció, iskolai sikeresség, extrakurrikuláris intézmények, tanoda, közösségi ház

1 A Társadalomtudományi Kutatóközpont, MTA Kiváló Kutatóhely tudományos munkatársa, a Budapesti Corvinus Egyetem, CIAS tudományos munkatársa.

2 Az ELTE Társadalomtudományi Kar egyetemi adjunktusa.

3 A tanulmány a Társadalomtudományi Kutatóközpont Mobilitás Kutatási Centrum, MTA Kiválósági Együttműködési Program és az EFOP 1.4.1 „Integrált gyermekprogramok szakmai támogatása” című projekt támogatásával készült.

OUT-OF-SCHOOL COMPENSATION FOR EDUCATIONAL DISADVANTAGE?

The role and assessment of extracurricular institutions in terms of school performance and advancement

ABSTRACT

In our study, we map and compare the operation and activities of the most common out-of-school institutions compensating for educational disadvantage – ‘tanodas’ and settlement houses – and examine how these are evaluated by social and special education professionals. We also analyse the role of these extracurricular institutions in relation to the school achievements of disadvantaged students and their long-term social integration. Based on our results, it can be said that according to the social and developmental professionals who are actively involved in disadvantage compensation, school success can be most facilitated by enhancing the motivation of students and increasing the competencies and skills of their parents. In addition, several methods have been positively assessed by the professionals (such as the development of social and emotional competencies) that schools have traditionally been unable to focus on properly, but which are among the most common tools used by extracurricular institutions to compensate educational disadvantage. However, our research has also shown that inter-institutional cooperation is weak, although the success of disadvantage compensation depends to a large extent on an efficient division of labour and resources.

Keywords: disadvantage compensation, school success, extracurricular institutions, tanoda, settlement house

HÁTRÁNYKOMPENZÁCIÓ AZ ISKOLÁN KÍVÜL?

AZ EXTRAKURRIKULÁRIS INTÉZMÉNYEK SZEREPE ÉS MEGÍTÉLÉSE A TANULMÁNYI EREDMÉNYESSÉG ÉS ELŐMENETEL SZEMPONTJÁBÓL

BEVEZETÉS

Kutatások bizonyítják, hogy a hátrányos helyzetű gyermekek számára sokszor kedvezőbb feltételeket nyújt az iskolán kívüli felzárkóztatás, amennyiben a kudarcoktól terhelt iskolai környezet helyett méltányos és rugalmas oktatási környezetet teremt, motiválja a diákokat, mentorálással követi őket, továbbá egyéb szolgáltatásokat is nyújt, melyek a szociális kompetenciák fejlesztésére, illetve a közösségformálásra irányulnak (pl. Fejes 2014, Csovcsics 2016, L. Ritók 2016, Kende 2018). E tevékenységek végeredményben az iskolai szocializáció elősegítését, a kompetenciák javulását, a tanulók korai lemorzsolódásának csökkentését, hosszabb távon pedig mobilitási, integrációs esélyeik növelését célozzák. Ugyanakkor kevés tényanyag áll rendelkezésünkre, amely az iskolán kívüli (extrakurrikuláris) tevékenységeket szisztematikusan bemutatná, illetve azok felzárkóztatásra, hátránykompenzációra gyakorolt hatékonyságát értékelné, és az is kérdéses, hogy a párhuzamosan kiépített intézményrendszer valóban elősegíti-e az iskolai integráció megvalósulását.

Az extrakurrikuláris hátránykompenzáció legfőbb helyszínei jelenleg Magyarországon a tanodák, de mellettük egyre több programból jönnek létre közösségi célú házak és terek,⁴ melyeknek nagyjából kétharmada folytat jelenleg felzárkóztató jellegű tanulássegítő tevékenységeket (Vastagh–Kiss 2021). Feltáró jellegű kutatásunk⁵ az e helyszíneken zajló extrakurrikuláris tevékenységek feltérképezésére irányult, továbbá kiterjedt a szociális és fejlesztő szakemberek hátránykompenzációs tevékenységeinek és véleményeinek felmérésére. Kutatási kérdéseink a következők voltak: milyen iskolai eredményességet és előmenetelt segítő tevékenységek zajlanak a közösségi házakban/terekben? A közösségi terek ezen funkciói/tevékenységei hogyan viszonyulnak a tanodák funkcióihoz és tevékenységeihez? Hogyan vélekednek az iskolai hátránykompenzáció eszközeiről az ezen intézmények felügyeletét ellátó és a hátránykompenzációban részt vevő szociális szakemberek és szakmai vezetők? Értékelésük hogyan viszonyul a vonatkozó szakirodalomhoz, egyéb kutatási eredményekhez?

A szociális szakemberek megkérdezését több okból is fontosnak tartottuk: egyrészt, mert a közösségi terek jelenleg a szociális intézményrendszerhez (pontosabban gyermekjóléti- és védelmi szolgáltatásokhoz), illetve annak szakmai felügyelete alá tartoznak. Másrészt, a hátrányos helyzetű családok életére talán a legnagyobb ráhatása azoknak a szociális szakembereknek van (szociális munkások, családsegítő szakemberek stb.), akik ismerik és rendszeresen felkeresik a gyerekeket otthoni környezetükben is, továbbá ők azok, akik nem csak a gyerekekkel, hanem a szülőkkel is foglalkoznak munkájuk során. Ez pedig azért fontos szempont, mert bizo-

4 A legelterjedtebb ilyen intézmények közé sorolhatók a Biztos Kezdet gyerekházak is, de azok célja kifejezetten a korai években történő fejlesztés, ezért az iskoláskorú gyerekek és fiatalok szempontjából nem relevánsak.

5 Írásunk három adatfelvétel eredményeit használja, melyek több témakörre is kiterjedtek (lásd később a módszertan részletesebb leírását). Ezek közül jelen tanulmány elsősorban az oktatás területén megnyilvánuló hátrányok iskolán kívüli kompenzációjával foglalkozik, melynek előzménye a hátrányok okait elemző tanulmányunk, szintén a szociális szakemberek szemszögéből (Kiss–Vastagh 2020a).

nyitott tény, hogy Magyarországon a tanulói eredményességet különösen erősen befolyásolja a családi háttér.⁶ Tanulmányunk az iskolai sikerességet célzó hátránykompenzáló eszközök általános bemutatása és értékelése felől halad a specifikusan a közösségi házakban zajló tevékenységek elemzése felé.

ELMÉLETI KIINDULÓPONT: OKTATÁSI ESÉLYEK EGYENLŐTLENSÉGE ÉS KOMPENZÁCIÓS MEGKÖZELÍTÉSEK

Azt, hogy az egyén társadalmi és gazdasági helyzete hogyan alakul szüleiéhez képest, számos tényező befolyásolja: a társadalmi és kulturális tőke, az örökölt vagyon, a pénzügyi erőforrások, a kora gyermeki fejlődés (beleértve az aspirációkat és elvárásokat), az oktatási eredmények, a munkaerőpiaci részvétel és előmenetel, az egészségügyi helyzet, a földrajzi elhelyezkedés, továbbá a társadalmi és kulturális csoportotartozás is (OECD 2018).

Magyarországon a szülő és a gyermek iskolai végzettsége közötti kapcsolat erős (pl. Blaskó 2002, Gábor-Szívós 2008, Szemerszki 2016, Balogh et al. 2019), és nemzetközi összehasonlításban is meglehetősen magas az immobilak aránya, ugyanakkor az iskolai mobilitás némileg kedvezőbb képet mutat, mint az osztálymobilitás szerint számított mutatók (Róbert 2018). Bár az oktatás a társadalmi mobilitás fontos meghatározó tényezője, annak ellenére, hogy a kutatások azt bizonyítják, (például Nyugat-Európában és az Egyesült Királyságban) hogy az oktatás kiterjesztése nem eredményezett jelentős változásokat ezen a téren. (Nunn et al. 2007:41) Nunn és szerzőtársai (2007) szerint ennek számos oka van, többek között az, hogy a középosztálybeli családok jobban ki tudják használni a növekvő lehetőségeket, valamint, hogy az alacsonyabb társadalmi státuszú szülők a tankötelezettség utáni oktatással kapcsolatban kockázatkerülő magatartást folytatnak, még ha gyermekeik tovább is tanulnak, akkor is alacsonyabb presztízsű intézményeket és szakirányokat választanak (Bourdieu 2008 is).

Breen és Goldthorpe (1997) szerint az oktatással kapcsolatos döntések racionális alapon megérthetők. A döntési folyamatot alapvetően befolyásolja a befektetett költség és a várható haszon, továbbá a lehetséges kimenetek: a bukás és a siker esélye, amelynek megítélésére a korábbi iskolai tapasztalatok (vizsgaeredmények) hatást gyakorolnak. Az alacsonyabb státuszú szülők döntését továbbá az a racionális elv is motiválja, hogy utódaik minél korábban függetlenedjenek anyagilag. A szerzők relatív kockázatkerülésnek nevezik (Breen–Goldthorpe 1997:283), hogy a szülők gyermekeik számára legalább azt a pozíciót kívánják, amit ők maguk elértek, legfőbb céljuk a lefelé történő mobilitás elkerülése.

A gyermekek előmenetelét továbbá jelentősen befolyásolja a szülők aktív részvétele a gyermek oktatásában, ami szintén inkább a középosztályt, mint a munkásosztályt jellemzi (Nunn et al. 2007). Snellman és szerzőtársai (2015) írásukban kiemelték, hogy a felső-középosztálybeli családok ma már nem játékokra és ruhákra költenek, hanem különórákra, művelődésre, könyvekre, ezzel befektetve a gyermekek műveltségébe, ami a pénz mellett sok időráfordítást is igényel. Ugyanakkor a munkásszarmazású szülők számára a gyerekek műveltségének „felépítése”, az azzal kapcsolatos tudás homályos és megfoghatatlan.

⁶ A PISA felmérések alapján egyrészt vizsgálható a szociális, gazdasági és kulturális háttér (ESCS-index) és a teljesítmény közötti kapcsolat erőssége, (azaz, hogy az eredmények szórásának mekkora részét magyarázzák a családi-otthoni jellemzők), másrészt a szocioökonómiai háttér hatásának nagysága (azaz, hogy az ESCS-index egységnyi változása milyen mértékben módosítja a tanulók eredményét). Az első összefüggés, azaz az ESCS index és a szövegértés-teljesítmény közötti kapcsolat erőssége tekintetében a 2018-as felmérések szerint Magyarország az OECD országok között a harmadik helyen szerepel (PISA 2018: 60-66) A második mutató tekintetében is hasonló a helyzet: hazánk azon országok közé tartozik, ahol az ESCS-index hatása átlag feletti: „az index egységnyi változása 46 pontnyi különbséget jelent a tanulók szövegértési képességeiben, 9 ponttal többet, mint az OECD-országokban átlagosan (37 pont)”. (PISA 2018: 65) Azaz levonható a következtetés, Magyarországon kiemelkedően magas a családi háttér befolyása a tanulói eredményekre.

Az iskolán kívüli tevékenységekben, szabadidős foglalkozásokban (sport, különórák, klubok stb.) való aktivitás kihat a demokratikus intézményekben, döntéshozatalban való részvételre (Putnam 1995). A társadalmi hálózatok szűkülése és az állami kiadások csökkentése miatt a gyermekek részvétele e tevékenységekben ugyanakkor egyéni döntésektől függ, ami ma már egyedül a szülő felelőssége, így sokszor háttérbe szorul egyéb fontosnak tartott teendők miatt, pedig bizonyított tény, hogy pozitív hatást gyakorol(na) az életesélyekre és életutakra. (Snellman et al. 2015)

A hátrányos helyzetű diákok társadalmi közege⁷ tehát jelentősen különbözik a jobb családi hátterű társaikétól, amelyre jellemzők például az anyagi korlátok, nehézségek (tanuláshoz szükséges eszközök, feltételek hiánya), nyelvi hátrányok (szókincs, fogalomhasználat terén), kulturális, szabadidős tevékenységekben való alacsonyabb részvétel, vagy a családtól, tanároktól és közösségtől érkező demotiváló üzenetek (stigmatizáció, alacsony elvárások, kortárs csoport szubkulturális hatása stb.) a tanulással, erőfeszítések és perspektívák megítélésével kapcsolatban.

A családi és társadalmi környezet különbségeiből adódóan a gyerekek nagyon eltérő tudással és készségekkel kezdik meg tanulmányaikat.⁸ Az iskolai közeg fontos szerepet játszhat a különbségek kiegyenlítésében, de a nemzetközi felmérések azt mutatják, hogy erre nem képes,⁹ sokszor inkább megerősíti, mintsem kompenzálja a hátrányokat (Magyarországon többek között a szelektív kiválasztási mechanizmusok: Fejes–Szűcs 2018, valamint az oktatás normatív szemlélete révén: Kende 2018).

Ezen hiányosságok kompenzálására jöttek létre az úgynevezett „második esélyt” nyújtó, iskolán kívüli programok és intézmények, bár létjogosultságukkal és finanszírozásukkal kapcsolatban a nemzetközi és a magyarországi hátránykompenzációról szóló diskurzusban gyakran felmerül a kérdés, hogy nem lenne-e célravezetőbb inkább a meglévő oktatási intézményhálózat minőségét javítani, mintsem újabb szolgáltatásokat létrehozni (többek között Darvas 2013; Fejes 2014, 2016; L. Ritók 2016, 2018; Kende 2018).

Ez a vita nem csak finansiális, vagy strukturális kérdéseket vet fel. A deficitorientált megközelítést¹⁰ (*deficit thinking*) – ami a rászoruló diákok „hátrányos helyzetűként” való kiemelt kezelését jelenti és felzárkóztatásukat célozza – szakemberek sora kritizálja. Ez a megközelítés a kritikusok szerint sokszor inkább elbátortalanítja, semmint segíti a diákokat, nyomasztó számukra, hogy túl kell lépniük a családjukon, „fel kell zárkózniuk” a többiekhez. A tanárok pedig gyakran alacsonyabb elvárásokat támasztanak a hátrányos helyzetű gyerekek felé, ami alacsonyabb szintű elköteleződést és sikerorientáltságot eredményez. A kritikusok a megoldást elsősorban az oktatási rendszer minőségének javulásában és a pedagógiai szemlélet megváltoztatásában látják (pl. Smit 2012, Patton Davis–Museus 2019).

7 A hátrányos helyzetű, leszakadó térségekben a társadalmi mobilitás sok esetben a társadalmi integráció fogalmával is értelmezhető (vö. Dupcsik–Szabari 2015:61, Kovách et al. 2017:23,25, Kovách–Kristóf–Szabó 2017:218), hiszen a marginalizálódott, tartósan munkanélküli, kirekesztődött, dezintegrált személyek és családok esetében a társadalmi mobilitást elsősorban nem „felemelkedésként”, hanem sokkal inkább beilleszkedésként, visszailleszkedésként érdemes értelmeznünk, amelynek – bár anyagi szempontból is kétségtelenül alapvető fontosságú – fő eredménye tulajdonképpen az, hogy az underclassba (Emigh et al. 2000, Domański 2001, Ladányi–Szelényi 2001, Stewart 2001, vö. Myrdal, 1963) tartozó személyek újra a társadalom egyenrangú tagjaivá válnak.

8 A magyarországi különbségekről lásd például: Csapó 2003, Józsa 2004, Nagy 2008, Józsa–Hricsovinyi 2011.

9 A PISA eredmények értékelését, nemzetközi és magyar vonatkozásait lásd például: OECD 2018, PISA 2018.

10 Amely megközelítés korántsem egységes, de az idesorolt szerzők írásaiban közös, hogy a diákok iskolai sikertelenségének okát elsősorban a diákokat körülvevő társadalmi közegben (szülők, családi környezet) látják. (Részletesebben: Patton Davis–Museus 2019)

Számos árnyoldal és nem szándékolt következmény ellenére mégis úgy tűnik, hogy sok helyen – köztük Magyarországon is – éppen a jelenlegi oktatási rendszer diszfunkciói miatt szükség van az iskolán kívüli hátránykompenzáló szolgáltatásokra. Ugyanakkor a szakemberek jelzik, hogy a „kiszervezett hátránykompenzáció” önmagában nem oldja meg a problémákat: iskolán belüli reformok, változások szükségesek, amelyeknek központi eleme az iskolarendszer strukturális hiányosságainak – például a szakmai hiányosságok, kapacitáshiány – felszámolása (OECD 2008),¹¹ ahogy a jelen tanulmányban bemutatott felmérés eredményei is mutatják.

A HÁTRÁNYKOMPENZÁCIÓ EXTRAKURRIKULÁRIS HELYSZÍNEI: TANODÁK ÉS KÖZÖSSÉGI TEREK

Az alábbiakban először is azt vizsgáljuk, hogy a legelterjedtebb extrakurrikuláris hátránykompenzáló intézmények, azaz a tanodák és a közösségi házak/terek hogyan jellemezhetők céljaik és tevékenységük alapján, milyen hasonlóságok és különbségek fedezhetők fel közöttük.

Ma Magyarországon az iskolán kívüli hátránykompenzáció legfőbb intézményei a tanodák, de az utóbbi években, évtizedben létrehozott *settlement*¹² típusú közösségi terekben is folynak ilyen jellegű, illetve erre irányuló tevékenységek. A tanoda egy olyan helyi sajátosságokra épülő civil vagy egyházi szervezetek által működtetett innovatív szemléletű hátránykompenzáló kezdeményezést jelent, amely a gyermekek és fiatalok önkéntes részvételére és egyéni szükségleteire építve közösségi szinten valósul meg. Olyan, „*a személyiségfejlődés egészét szem előtt tartó komplex szolgáltatást nyújt, amelyet a közoktatási rendszerben kevésbé sikeres, a társadalmi perifériára szoruló gyermekek és fiatalok korlátozottan vagy egyáltalán nem érhetnek el*” (Fejes et al. 2016:13).

A magyarországi tanodamozgalom célja elsősorban a családok kulturális és anyagi erőforrásainak kiegészítése az iskolai sikeresség előmozdítása érdekében (Fejes 2014:37). Azaz, célja az eltérő családi háttérből adódó különbségek mérséklése, amely téren a szelektív magyar iskolarendszer nem megfelelően funkcionál (pl. Nagy 2008, Csapó–Molnár–Kinyó 2009, Kertesi–Kézdi 2009, Tóth–Csapó–Székely 2010, Csapó et al. 2014, Radó 2018, Bihari–Csoba 2018). A tanodák többsége¹³ az iskoláktól függetlenül és térben elkülönülten működik, ugyanakkor a kutatók (pl. Lannert et al. 2013, Márton 2016, Fejes 2016, Baráth et al. 2019) hangsúlyozzák, hogy az eredményesség érdekében fontos a két intézmény közötti jó együttműködés.

A tanodák döntő többsége – hasonlóan a *settlement* típusú közösségi terekhez – hátrányos helyzetű térségekben, azokon belül is több mint fele részben községekben működik, és kiemelt célcsoportját a roma gyermekek és fiatalok jelentik, látogatásuk nem kötelező, a fiatalok saját döntésétől függ. A tanodák legjellemzőbb és fontosabb funkciói¹⁴ a tanulásban történő segítségnyújtás (tanulástámogatás, fejlesztés stb.) és a tartalmas szabadidős elfoglaltságok biztosítása (sport, társasjáték stb.). A tanodák mintegy harmadára jellemző, hogy szabadidő-központú, továbbá közel fele-fele arányban vannak köztük a „tantárgyközpontú” és

11 Az OECD (2008) tíz olyan lépést fogalmaz meg, amely az oktatási egyenlőség eléréséhez vezethet. Ezek között szerepel a mindenki számára elérhető erős oktatási rendszer felépítése, a korai szelekció szabályozása, a vonzó középiskolai képzések létrehozása munkaerőpiaci kimenetekkel, szisztematikusan felzárkóztatás a lemaradók számára, az iskola és a szülők közötti kapcsolat erősítése, valamint a „második esélyt nyújtó” programok támogatása.

12 A *settlement* egy olyan közösségi tér, amely amellett, hogy teret biztosít különböző szabadidős tevékenységeknek is, „*segíti a szociális problémák megoldását, információt nyújt, és segíti a különböző emberek, csoportok és közösségek közötti kommunikációt, a lakosság életminőségének javítását. Szolgáltatásait szabadon igénybe vehetik korhatár nélkül egyének, családok, közösségek*” (Molnár et al. 2014:46).

13 A tanodák 70%-a különül el térben, egyharmada működik iskolán belül (Baráth–Binder–Vidák 2019).

14 A tanodák működését és típusait több kutatás is szisztematikusan megvizsgálta (pl. Németh 2009, Lannert et al. 2013). Mi ezek közül jelen tanulmányban a legfrissebb adatokat tartalmazó komplex felmérés eredményeit vettük alapul (Binder 2019).

a „projektpedagógia-központú” intézmények.¹⁵ A tanodák fele intenzíven bevonja a családokat, viszont a másik felükben ez „járulékos” szerepet tölt be. Két-három munkatárs foglalkozik a gyerekekkel a tanodák több mint felében, míg a többiben négy vagy akár több is. Működésükkel kapcsolatban sokszor kérdésként merül fel, hogy az oktatási vagy a szociális szférához kapcsolódnak-e inkább, illetve, hogy tanárokat vagy szociális szakembereket lenne-e érdemes foglalkoztatni bennük. A legfrissebb felmérés adatai szerint a tanodákban jellemzően pedagógus végzettségű szakemberek segítik a gyerekek fejlődését (Baráth et al. 2019).

A tanodákban alapvető az egyéni fejlesztési tervek (EFT) kialakítása, amihez az Oktatási Hivatal ajánlása is segítséget nyújt, s amelynek elkészítésében maguk a gyerekek és a szülők is részt vesznek, közösen határozzák meg az elérendő tantárgyi célokat és ütemezést, de ami ezen kívül irányulhat a motiváció, az akaraterő, a kitartás vagy akár az önbizalom fejlesztésére is. A tanodák egyéni fejlesztési céljai között kiemelt helye van a szövegértési és matematikai készségek fejlesztésének, a szociális kompetenciák fejlesztésének, valamint az önálló tanulási képesség, illetve technikák elsajátításának, de ezek mellett (akár csoportos foglalkozások keretében is) a konkrét tantárgyi fejlesztések, az idegen nyelv, a mozgáskultúra, a sport és a zenei fejlesztési területek is meglehetősen gyakoriak.

A konkrét tevékenységek között megtalálhatók az önismereti és személyiségfejlesztő, társasjáték-pedagógiai, drámapedagógiai, vitakultúrával, művészetekkel, környezeti neveléssel foglalkozó tevékenységek, háztartási ismeretek (sütés-főzés), kézműves-, barkács-, kertészkedési, állattartási foglalkozások, valamint a pályaorientáció is. A tanodák fontosnak tartják a családokkal való kapcsolattartást (például hétfégi vagy „nyitott” programokkal), de az étkeztetés, mint „*az informális és nonformális oktatás*” egyik eszköze is fontos szerep kap. A legfontosabb és legjellemzőbb három pedagógiai eszköz, illetve munkaforma az egyéni és kiscsoportos foglalkozások, a drámapedagógia, és a társasjáték-pedagógia. A tanodák „külső” programokat, „ottalvós” és nyári táborokat is szerveznek, amelyek a burkolt egyéni fejlesztés és a szociális kompetenciák fejlesztésének sajátos terepét adják (Baráth–Binder–Vidák 2019).

Míg a tanodák tevékenysége kifejezetten az iskoláskorú gyerekekre irányul és koncentrált fejlesztőtevékenységet végeznek, addig a közösségi házak/terek – legalábbis célkitűzéseik szerint – a helyi közösség egészét próbálják megszólítani, tehát tevékenységeikkel és szolgáltatásaikkal szélesebb csoportot céloznak. Rendszeres tevékenységeket szerveznek a szülők és egyéb lakossági csoportok számára (pl. nyugdíjas- és női klubok) is, de a kiemelt célcsoportot itt is a gyerekek és a fiatalok jelentik, akik esetében legfőbb célként a hátrányos helyzetből adódó – ezen belül kiemelten a családi háttér által generált – különbségek, hátrányok csökkentése szerepel. A közösségi házakban/terekben a tanodákhoz képest tehát hangsúlyosabban és közvetlenebb módon jelenik meg a szülők és családok bevonása.

A közösségi házak, illetve terek legfontosabb mintaképeinek a *settlement* típusú közösségi házak tekinthetők, amelyeknek – a projektalapú finanszírozás és a helyi sajátosságok miatt – jelenleg nincs teljesen letisztult funkciójuk. Az azonban bizonyosan kijelenthető, hogy mindenhol kiemelt feladatként jelenik meg a helyi közösség megerősítése, valamint a hátrányos helyzetű gyermekek és fiatalok társadalmi hátrányainak mérséklése. Távlati céljaik között szerepel a társadalmi inklúzió elősegítése, aminek megvalósítása során az oktatási hátrányok csökkentésében is sajátos szerepet vállalhatnak, illetve vállalnak.

¹⁵ A falusi és a kisvárosi tanodákban – eltérően a nagyvárosiaktól – sokszor ugyanazok a tanárok foglalkoznak a gyerekekkel, akik az iskolában is tanítják őket. Ezeket a tanodákat a „tantárgyközpontúság” jellemzi, míg a nagyvárosi és az egyházi tanodákat az úgynevezett projektpedagógiai módszer (Baráth et al. 2009).

Ennek érdekében gyakorlatilag minden közösségi térben működnek tanulássegítő tevékenységek. Ezek természetesen jóval korlátozottabbak, mint a tanodákban, és mivel a közösségi terek munkatársainak végzettség szerinti összetétele is jelentősen eltér a tanodákban dolgozókéttól, így pedagógiai szempontból is kevésbé kiforrott módszertanra építhetnek, de részben hasonló célokkal és eszközökkel operálnak. A közösségi terekben elsősorban a házi feladatok megoldásában, korrepetálásban tudnak segíteni, de sokszor már önmagában az is fontos előrelépést jelent, hogy egyáltalán biztosítják az egyéni tanuláshoz alkalmas körülményeket.

Azonban e nagyon alapvető tanulássegítő tevékenységek mellett a közösségi terekben is igen gyakoriak a másodlagos szocializációt, a társas és érzelmi kompetenciák fejlesztését célzó rendszeres tevékenységek, és a tanodákhoz hasonlóan a közösségi terekben is szerveznek „külső” programokat és nyári táborokat is, amelyek közvetve szintén jelentős mértékben segíthetik az oktatási hátrányok mérséklését. Továbbá a közösségi terek esetében viszonylag jelentős azon szolgáltatások/foglalkozások száma is, amelyeket a projektekben alkalmazott „külsős” fejlesztő szakemberek (gyógy- és fejlesztőpedagógusok, logopédusok, pszichológusok stb.) biztosítanak különböző időközönként. A közösségi terek tehát helyszínt biztosítanak olyan szolgáltatások számára, amelyek a térségben nem vagy nagyon nehezen elérhetők a hátrányos helyzetű célcsoport számára (sok helyen a védőnők, jogászok, adóssági tanácsadók stb. is e házakban fogadják a helyieket).

A közösségi terek többségében is megtalálhatók azok a konkrét tevékenységek, amelyek a tanodákban (így például a pályorientáció ezekben is alapvető), igaz, az egységes módszertan hiánya, illetve a helyi igényekhez történő alkalmazkodás szükségessége miatt ezek rendkívül vegyes összetételben vannak jelen. A sütő-főző, kézműves, barkács-, kertészkedési, állattartási foglalkozások a legtöbb helyen előfordulnak, de különböző mélységben és intenzitással sok helyen található önismereti és személyiségfejlesztő, drámapedagógiai stb. tevékenységek is. Az alábbi táblázatban összefoglaltuk a kutatás során vizsgált tevékenységeket, továbbá megállapítottuk, hogy a közösségi terek, illetve a tanodák pályázati kiírásaiban, célkitűzései között szerepelnek-e ezek.

1. táblázat. A tanodák és közösségi házak/terek vizsgált tevékenységeinek elméleti besorolása

	Közösségi terek	Tanodák
tanulói motiváció növelése	igen	igen
szülői készségek és kompetenciák erősítése	igen	részben
prevenció, felvilágosítás (pl. lemorzsolódás, korai gyerekvállalás, pályaválasztás témában)	igen	igen
diákok érzelmi kompetenciafejlesztése	igen	részben
pedagógusok, szakemberek szakmai képzése, kompetenciafejlesztése	nem	részben
a diákok társas készségeinek, kompetenciáinak fejlesztése	igen	igen
szülők és szakemberek közötti együttműködés megszervezése	részben	igen
a diákok kognitív kompetenciafejlesztése	részben	igen
életvezetési és pénzkezelési ismeretek bővítése	igen	részben
szakemberek közötti együttműködések megszervezése	részben	igen
gyermekvédelmi jelzések leadása a megfelelő intézmény, szerv felé	részben	részben
higiéniai és lakhatási feltételek javítása	igen	nem
pedagógusok, szakemberek mentorálása	nem	nem
a szülők iskolai végzettségének növelése	részben	nem

	Közösségi terek	Tanodák
pénzbeli és egyéb támogatásokhoz való hozzáférés javítása	igen	nem
szabadidős közösségi programok szervezése	igen	igen
egészségügyi szolgáltatásokhoz való hozzáférés javítása	részben	nem

Saját szerkesztés Binder Mátyás (tanodaszakértő) segítségével

ADATOK, MÓDSZEREK

Tanulmányunk három adatfelmérés eredményeit hasznosítja. Elemzett adatbázisaink egyike egy Baranya megyére fókuszáló nagyobb kutatás keretében felvett adatokat tartalmaz, amely – többek között – az iskolai hátrányok kialakulásának okaira és a hátránykompenzáció eszközeire vonatkozik. A másik két felmérés eredményeiből a leghátrányosabb helyzetű járásokban zajló felzárkóztató programok kompenzációs eszközeire, szűkebben: a közösségi házakra és terekre vonatkozó kérdéseket elemeztük. Az egyik felmérés során a közösségi házak és terek szakmai vezetőit kérdeztük, a másikban a 31 járási program szakmai vezetőinek véleményére voltunk kíváncsiak.

Baranyai szociális szakemberek vizsgálata¹⁶

Vizsgálatunk azon intézmények (családsegítés és gyermekjólét, gyermekvédelem, pedagógiai szakszolgálat) munkatársaira fókuszált, amelyeknek – a nevelési, oktatási intézményeken kívül¹⁷ – feladatkörébe tartozik az oktatás területén jelentkező hátrányok mérséklése (is). A mintát alkotó elsődleges célcsoportot a Pécs és körzetét (38 települést) ellátó járásközpontban működő család- és gyermekjóléti központ és szolgálat munkatársai (96 fő), míg a másodlagos célcsoportot a Baranya Megyei Gyermekvédelmi Központ és Területi Gyermekvédelmi Szakszolgálat alkalmazottai¹⁸ (105 fő), valamint a Baranya Megyei Pedagógiai Szakszolgálat munkatársai¹⁹ (60 fő) jelentették.

Az elsődleges célcsoport esetében nem történt mintavétel, mivel a sokaság teljeskörű lekérdezése szerepelt a kutatási tervben, míg a másodlagos célcsoportok esetében szakterületek szerinti kvótás mintavétel történt. A kérdőív lekérdezésére 2019. márciusában és áprilisában került sor személyes és online formában. A mintavételi keretként szolgáló nagyjából 630 megkeresett szakember közül 261 főt sikerült lekérdezni, amely közelítőleg 2/5-ös válaszadási arányt jelent. Emiatt kutatásunk eredményeit óvatosan kell kezelni, és elsősorban, mint az elmélet és az empiria közötti orientáló jellegű eredményeket érdemes értelmezni.

¹⁶ A kutatás a Széchenyi 2020 Program EFOP 5.2.2-17 „Transznacionális együttműködések” elnevezésű projekt keretében készült. Az adatfelvétel több témára kiterjedt: felmérte a szociális és pedagógiai szakemberek véleményét az oktatási hátrányok kialakulásáról és kompenzációjáról (Kiss–Vastagh 2020 a,b,c), a szakmai együttműködésekről (Perpék–Szászvai-Papp 2020a, 2020b) és szakmai jóllétükről (Győri 2020a, 2020b). Emellett a kérdőív meghatározott szempontok szerint háttérinformációként felmérte a szakmai munka körülményeit is.

¹⁷ Mivel e témakörben a pedagógusok véleményét már korábbi kutatásokból ismerjük, ezért ők nem képezték részét a mintának.

¹⁸ Gyermekvédelmi gyámok, ügyintézők, koordinátorok, asszisztensek, nevelők, gyermekfelügyelők, pszichológusok, fejlesztőpedagógusok.

¹⁹ Gyógypedagógusok, gyógytestnevelők, pszichológusok, logopédusok, fejlesztőpedagógusok, szociálpedagógusok, pedagógiai asszisztensek, gyógypedagógiai asszisztensek.

Közösségi házak és terek vizsgálata²⁰

Az MTA-TK Gyerekesély-kutató Csoportja egy részletes kérdőívet állított össze (Közösségi házak és terek II.) három pályázati konstrukció²¹ keretei között működő közösségi házak és terek számára, amit 2018 decemberében kiküldött az összes közösségi tér vezetői és munkatársai részére. A kérdőív többek között azt tudakolta, hogy az egyes közösségi házakban milyen tevékenységek, milyen gyakorisággal és milyen időtartamban zajlanak, hogy mekkora és milyen jellegű a humán erőforrás igényük, valamint, hogy milyen mértékben ajánlanák a különböző tevékenységeket a közösségi terek általános gyakorlatába történő átültetésre. A teljeskörű minta ellenére a kérdőív kitöltése önkéntes volt, így nagyjából kétötödös válaszadási arány mellett összesen 52 közösségi tér részéről érkezett vissza válasz.²²

Továbbá 2019 őszén zajlott egy kérdőíves felmérés, amely 31 hátrányos helyzetű járás társadalmi felzárkóztatását célzó EFOP 1.4.2-16 „Integrált térségi gyermekprogramok” félidős értékeléséhez készült, a lekérdezés és a válaszadás teljeskörű volt. A szakmai vezetők számára készült kérdőív²³ többek között a program keretében létrejövő közösségi házak és terek funkcióiról és működési sajátosságairól kérdezett. Jelen tanulmányban a már működő 61 közösségi házról/térről gyűjtött információkat használtuk fel. A projektek jellemzően egy-két házat üzemeltettek járásonként, nyolc helyen működött ennél több a kérdés időpontjában.

Módszertani korlátok

Feltáró jellegű kutatásunk arra vállalkozott, hogy az iskolai teljesítményt és előmenetelt segítő extrakurrikuláris tevékenységeket és helyszíneket feltérképezze, összehasonlítsa, emellett a hátránykompenzációban részt vevő – elsősorban szociális szférában dolgozó – szakemberek véleményét is elemeztük a kompenzációs eszközök hatékonyságáról.²⁴ (Ugyanakkor az érintett célcsoport véleményét jelen kutatások során nem állt módunkban megkérdezni, annak ellenére, hogy tisztában vagyunk vele, így lenne teljes a kép. Az eredményeket tehát mindenképpen úgy kell értelmezni, hogy az kizárólag a témában érintett szakemberek véleményét tükrözi. A közösségi házak alacsony száma miatt továbbá nem állt módunkban részletesebb összefüggésvizsgálatokat folytatni, így elsősorban leíró statisztikákat és keresztábla elemzéseket végeztünk. Mivel azonban a közösségi házakra vonatkozó módszeres adatgyűjtés eddig nem történt, reményeink szerint gazdagítani tudjuk az extrakurrikuláris hátránykompenzációval kapcsolatos tudást és diskurzust.

20 Mindkét kutatás az EFOP 1.4.1 „Integrált gyermekprogramok szakmai támogatása” című projekt keretein belül készült.

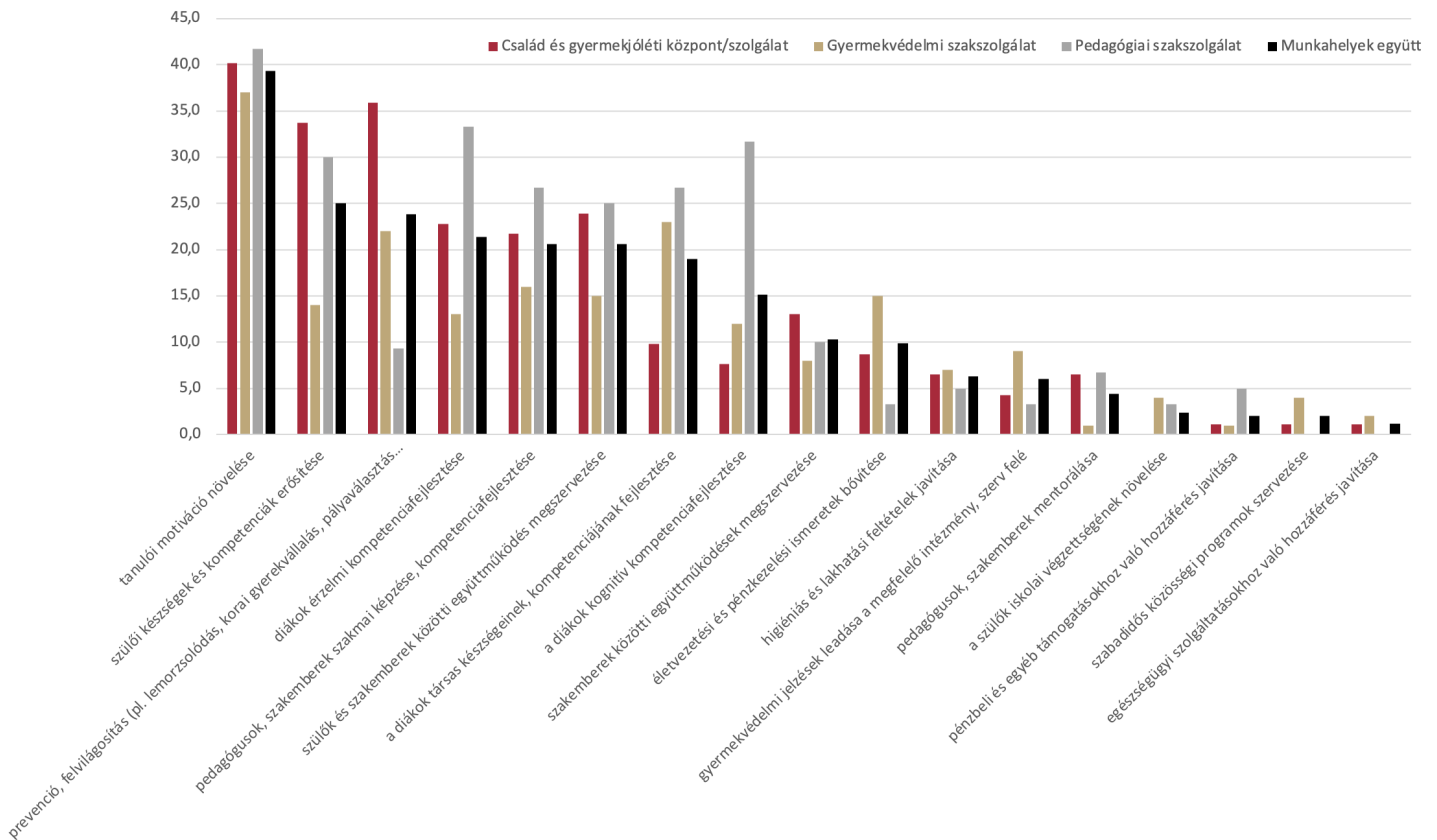
21 EFOP-1.4.2-16 – Integrált térségi gyermekprogramok, EFOP-1.4.3-16 – Jó kis hely – Biztos Kezdet Gyerekházak és kistérségi komplex gyermekprogramok támogatása, EFOP-1.5.1-17 – Végtelen lehetőség – Kísérleti program a leginkább elmaradott járasok területi felzárkózása érdekében.

22 Az adatfelvétel időpontjában EFOP-1.4.2. keretében 98, az EFOP-1.4.3-ban 34, az EFOP-1.5.1.-ben pedig nyolc közösségi ház, illetve tér működött. A kutatás eredményei alapján készült egy tipológia a közösségi házakról (Vastagh–Kiss 2021).

23 Az EFOP 1.4.1 „Integrált gyermekprogramok szakmai támogatása” című kiemelt program végzi a járási projektek szakmai támogatását három szervezet (Magyar Máltai Szeretetszolgálat, Társadalomtudományi Kutatóközpont, MTA Kiváló Kutatóhely és a Társadalmi Esélyteremtési Főosztály) közreműködésében. A kérdőívet a három szervezet képviselői közösen szerkesztették, a kérdést a Máltai Szeretetszolgálat munkatársai bonyolították.

24 Jelen tanulmány folytatása egy korábbi elemzésnek, melynek során azt vizsgáltuk, hogy az oktatás terén megnyilvánuló hátrányokhoz milyen okok vezetnek a szakemberek szerint és ez alapján klasztereket hoztunk létre (Kiss–Vastagh 2020a).

1. ábra. A szakemberek hány százaléka sorolta az adott tevékenységet az első három helyre az iskolai sikeresség elősegítése szempontjából? (munkahely-típusonként csoportosítva)

AZ ISKOLAI EREDMÉNYESSÉGET ÉS ELŐMENETELT SEGÍTŐ HÁTRÁNYKOMPENZÁCIÓS ESZKÖZÖK

A Baranya megyei szociális szakemberek megkérdezésekor célunk az iskolai hátrányok kialakulásának okairól alkotott elképzelések (részletesebben: Kiss–Vastagh 2020a), valamint a jellemző²⁵ hátránykompenzációs eszközökre vonatkozó információk (hatékonyságuk megítélése, alkalmazási gyakoriságuk stb.) feltárása volt. Jelen tanulmányban a hátránykompenzációs eszközök vizsgálatára szorítkozunk, amit a továbbiakban a megkérdezett szociális szakemberek válaszai alapján elemzünk. A szakemberek három szakterületet – családsegítés és gyermekjólét, gyermekvédelem, pedagógiai szakszolgálat – képviselnek.

Az 1. ábra²⁶ szemlélteti, hogy a megkérdezett három intézménytípus baranyai képviselői mely eszközöket tekintik hatékonynak az iskolai sikeresség elősegítésében, mely esetekben van különbség az egyes csoportok megítélése között.

Az eredmények azt mutatják, hogy mindegyik csoport a *tanulói motiváció erősítését* rangsorolja első helyre, ebben a szakemberek egységes álláspontot képviselnek. Kiderült, hogy a tanulók motiválásában a megkérdezettek túlnyomó többsége (66%) részt vesz (Függelék 2. táblázat). Azt gondolhatnánk, hogy a nagyarányú érintettség miatt ilyen jó a tanulói motiválás megítélése, de az összefüggés vizsgálatkor azt találtuk, hogy csak minimális a befolyás mértéke.²⁷

25 A jellemző eszközök kiválasztása alapvetően a Gyerekesély-kutató Csoport által mentorált járáásokban fellelhető főbb gyakorlatok alapján történt.

26 A pontos adatok a Függelék 1. táblázatában láthatók.

27 Pearson Chi-Square=0,034; Cramer's V=0,133

A szakirodalom tanúsága szerint is kiemelt szerepe van a diákok motiváltságának a tanulmányi eredményességben, ami pedig hosszú távon – a kitartással és más tényezőkkel együtt – alapvetően befolyásolja a tanulmányi előmenetelt (Józsa 2002, Fejes 2005, Szemerszki 2015, OECD 2018). Egy magyarországi pedagógusok körében lekérdezett adatfelvétel eredményei alapján elmondható, hogy a szociális szempontból hátrányos összetételű iskolákban a tanárok megítélése alapján éppen a diákok motiválása bizonyult a legnehezebb feladatnak (Széll 2015, Szemerszki 2015). Ennek számos oka lehet: a szűkösebben rendelkezésre álló erőforrásokon és egyéb korlátozó tényezőkhöz kívül a diákok percepciói is meghatározók. Deluca és Rosenbaum (2001) írásukban bizonyították, hogy a hátrányos helyzetű diákok gyakran úgy érzékelik, erőfeszítéseiket nem értékelik ugyanúgy, mint jobb helyzetű társaikét, ezért kevésbé motiváltak.

Továbbá az életkori sajátosságok is befolyásolják a motivációt: Józsa (2002) mérései azt bizonyítják, hogy az elsajátítási motívumok terén 4. és 10. osztály között általában jelentős mértékű csökkenés áll be, mely tendencia nemzetközileg is kimutatható (Fejes–Víg 2019). A tanodákban végzett hatáselemzéseket bemutató írások megjegyzik, hogy az életkori sajátosságok ismeretében a hátrányos helyzetű tanulók esetében már az is eredmény, hogy nem csökken vagy egy kicsit pozitív irányba mozdul el az elsajátítási motiváció (Lannert et al 2013, Fejes–Víg 2019).

Ezek a tapasztalatok tehát alátámasztják a szociális és fejlesztő szakemberek álláspontját, miszerint a diákok motivációjának növelése kiemelt jelentőségű. Ugyanakkor egy 2013-as tanodakutatás során mért kimeneti eredmények azt is mutatják, hogy a hátrányos helyzetű diákok esetében a motivációs szint emelkedése nem feltétlenül párosult jobb tanulmányi eredménnyel, ami a mechanizmus összetettségére utal (Lannert et al. 2013).

Második helyen áll a szociális szakemberek rangsora alapján a *szülői készségek és kompetenciák erősítése*, amelyben a megkérdezett család- és gyermekjóléti területen dolgozó szakemberek kiugróan magas, több mint 85%-os arányban vesznek részt. Meglepően magas továbbá a pedagógiai szakszolgálat munkatársainak aktivitása is ezen a téren, 67%-uk vallotta feladatának a szülői készségek és kompetenciák növelését. A különböző részvételi arányok ellenére e tevékenység fontosságának megítélése egyöntetűen pozitív volt, ami egybecseng azzal, hogy a szociális és fejlesztő szakemberek az oktatás területén jelentkező hátrányok okát is leginkább a szülői hozzáállásnak tulajdonítják (Kiss–Vastagh 2020a).

Kutatási eredmények által alátámasztott, hogy az otthoni nevelési környezet és a gyermekek iskolai teljesítménye között összefüggés van (pl. Perpék–Fekete 2016). Kopasz és Husz (2020) írásában kifejti, hogy a „szülőiség fogalma” (*parenting*) az 1990-es években került be a szegénységgel kapcsolatos nemzetközi családpolitikai diskurzusba, ezzel a hangsúly átkerült a jövedelembiztonságról a szülői szerepek megerősítésére, a szülői és gyermeki kompetenciákra és felelősségre. A trendeket megerősítve úgy tűnik, hogy a szociális szakemberek – a pedagógusokkal karöltve (Széll 2018) – Magyarországon is kulcsfontosságúnak látják a szülők hozzáállását, valamint felmérésünk azt mutatta, hogy hatékonyan ítélik a szülői készségek és kompetenciák növelését a gyerekek iskolai sikerességének növelésében.

A *prevenció, felvilágosítás* hatékonyságával kapcsolatban megosztottabb a kép. Ebben az eszközben elsősorban a család- és gyermekjóléti területén dolgozók, valamint – kisebb mértékben, de az átlagot meghaladva – a gyermekvédelemmel foglalkozó munkatársak bíznak, míg a pedagógiai szakszolgálat munkatársai kifejezetten alacsonyra értékelik. A diákok érzelmi-kompetencia növelésének kiemelt fontosságában ugyanakkor a pedagógiai szakszolgálat munkatársai hisznek leginkább, őket követik a család- és gyermekjóléti, majd a gyermekvéde-

lemmel foglalkozó szakemberek (1. ábra).²⁸

A szakemberek ugyanakkor egyetértenek a *pedagógusok, szakemberek szakmai képzésének* fontosságában, ami azért érdekes eredmény, mert – ahogy korábbi cikkünkben megírtuk (Kiss–Vastagh 2020a) – az oktatás területén jelentkező hátrányok kialakulásával kapcsolatban a szakemberek jellemzően kevésbé tették felelőssé az iskolával kapcsolatos tényezőket,²⁹ valamint a tanárok módszereit. Az iskolai sikeresség növelésében azonban hangsúlyos tényezőnek tartják a pedagógusok szakmai kompetenciáinak fejlesztését annak ellenére is, hogy a megkérdezett szakemberek alacsony arányban érintettek a tevékenységben. Magasra értékelték továbbá a *szülők és szakemberek közötti együttműködések erősítésének* fontosságát is. A hátránykompenzációban kompetens pedagógusok képzése (és megtartása), valamint a szülők és az iskola közötti erős kapcsolat kiépítése szerepel az OECD (2012) által öt kiemelt tényező között is, melyek az iskolai kudarcok csökkentésében szerepet játszanak.

Érdekes fejlemény ugyanakkor, hogy felmérésünkben a szakemberek megítélése szerint a *társas készségek fejlesztése* is megelőzi, és ezzel – az egyébként szoros – rangsor közepére szorítja a *diákok kognitív kompetenciáinak fejlesztését*, ami pedig egyértelmű összefüggést mutat a tanulmányi sikerességgel és az extrakurrikuláris intézmények (főként a tanodák) esetében kiemelt célként szerepel.³⁰ Ezt a tényezőt leginkább a pedagógiai szakszolgálat munkatársai tartották hatékony eszköznek az iskolai sikeresség növelésében, a többiek nem emelték ki. A szülők végzettségének hatása a gyerekek iskolai előmenetelére szintén kutatások által alátámasztott tény, a szakemberek mégsem értékelték hatékony eszköznek.³¹

A *szabadidős és közösségi programokat*, amelyek indirekt módon (másodlagos szocializáció formájában, lásd korábban) szintén befolyásolják a hátránykompenzációt, és a közösségi terek egyik legfontosabb tevékenységének számítanak, a válaszadó szakemberek döntő többsége szintén nem sorolta az iskolai eredményességet erőteljesen befolyásoló tevékenységek közé (1. ábra).

28 A részvétel hatása mind a prevenciók tevékenységei (Pearson Chi-Square=0,000; Cramer's V=0,36) mind az érzelmi-kompetencia növelés megítélésére (Pearson Chi-Square=0,000; Cramer's V=0,289) viszonylag jelentős, tehát elmondható, hogy azok ítélik meg ezen eszköz hatékonyságát pozitívan, akiknek ez jellemzően a tevékenységi körébe tartozik. (2.. táblázat)

29 Kivéve a pedagógusok hiányát és a pedagógusok motiváltságát. Az iskolával kapcsolatos tényezők között strukturális, módszertani és együttműködési elemekre is rákérdeztünk (Kiss–Vastagh 2020a).

30 Hatáselemzések eredményeit lásd: Lannert et al. 2013, Fejes–Víg 2019.

31 Ennek magyarázata lehet egy olyan szemlélet, mely szerint a könnyebben elérhető és gyorsabb hatást kifejtő módszereket – például a gyerekekre irányuló fejlesztő eszközöket – részesítik előnyben a szakemberek, szemben a hosszabb távú, bizonytalanabb eszközökkel szemben, mint például a szülői végzettség növelése. Ezt a hipotézist azonban további, a rövid és hosszú távú hatást kifejtő eszközöket megkülönböztető kutatásokkal szükséges ellenőrizni.

A KÖZÖSSÉGI HÁZAK, TEREK OKTATÁSI HÁTRÁNYKOMPENZÁCIÓT CÉLZÓ TEVÉKENYSÉGEI

A szociális és fejlesztő szakemberek véleménye az intézményekről

A baranyai szakemberektől lekérdezett kérdőívben értékeltettük a klasszikus oktatási, nevelési valamint az extrakurrikuláris intézmények (tanoda, közösségi ház, Biztos Kezdet Ház) hátránykompenzáló szerepét. Az átlagok között nem volt jelentős eltérés, mégis a sorrend alapján levonható a következtetés, hogy a szakemberek legerősebbnek az óvodák hatását értékelik, majd ezt követik a tanodák a sorban, és az iskolák csak ezután következnek harmadikként. Ez tehát azt jelenti, hogy a megkérdezett szakemberek a hátránykompenzációban minimálisan ugyan, de eredményesebbnek ítélik meg az egyik extrakurrikuláris intézményt, nevezetesen a tanodákat az iskoláknál.³²

Magyarországon a diákok teljesítményét nagyon erősen befolyásolja társadalmi-gazdasági háttérük, és úgy tűnik, az oktatási szakemberekkel együtt a szociális szakemberek is azt vallják, hogy az iskolák többsége nem képes kielégítően ellensúlyozni ezeket a különbségeket. Az intézmények hátránykompenzációs szerepének megítélésekor a célcsoport életkori sajátosságait is figyelembe kell venni: a koragyerekkori oktatás és nevelés (ECEC) hátránykompenzációban betöltött szerepe ugyanis kiemelkedő jelentőségű (Kopasz–Husz 2020). Esping-Andersen (2004) a kognitív „stimulációban”, azaz a kognitív készségek és a kulturális tőke elsajátításában látja az iskolai sikeresség kulcsát, amelyben döntő fontosságú az iskolát megelőző időszak, ugyanis állítása szerint később (az iskolában) a felhalmozott hátrányok már csak felerősödnek. Nem csoda, hogy a megkérdezett szakemberek szerint is egy koragyerekkori szocializációs színhely, az óvoda vezeti a sort a hátránykompenzáció hatékonyságának tekintetében.

Megvizsgáltuk azt is, hogy a megkérdezett szakemberek milyen arányban vesznek részt az extrakurrikuláris hátránykompenzáló intézmények munkájában: összességében az látszik, hogy jelenleg alacsony arányú (6–7%) a részvételük, inkább saját munkahelyükön (vagy annak keretein belül) végeznek hátránykompenzáló tevékenységet. Pozitív vélekedésük ezen intézmények hátránykompenzáló működéséről elsősorban a tanodákkal kapcsolatban egyértelmű. A kisebb múltra visszatekintő, sokszor még csak formálódó közösségi házak beágyazottsága a szociális, illetve pedagógiai intézményrendszerbe jelenleg alacsonyabb szintű, ugyanakkor a megkérdezett szakemberek szakmai támogatását mutatja, hogy 65%-uk egyet ért azzal, hogy állami normatívát kapjanak (ez az arány a tanodákkal kapcsolatban 74%-os).

A közösségi házak hátránykompenzációs tevékenységei

Az alábbiakban a hátránykompenzációs eszközök és színterek közül a közösségi házakban és terekben zajló tevékenységekre koncentrálnak. A 31 leghátrányosabb helyzetű járásban működő³³ közösségi színterek működésével kapcsolatban két célcsoportot is megkérdeztünk: a járási programok szakmai vezetőinek válaszai alapján igyekszünk rekonstruálni a közösségi házakban zajló tevékenységeket, majd ezt kiegészítjük a házvezetők véleményével ezek sikerességéről.

Ebben a fejezetben a már működő 61 házról gyűjtött információkat használtuk fel (25 járásból). A projektek jellemzően egy-két házat üzemeltettek járásonként, nyolc helyen működött ennél több a kérdés időpontjában. A közösségi házak/terek csaknem fele (26) szegregátumban működik, a többi jellemzően 5–10

³² A két intézménytípus összehasonlításakor a legnagyobb különbség a család- és gyermekjóléti szakemberek megítélésében volt, ők voltak a legkritikusabbak az iskolák hátránykompenzáló szerepével kapcsolatban (Függelék 3. táblázat).

³³ EFOP-1.4.2-16 – Integrált térségi gyermekprogramok.

3. táblázat. A közösségi házak, terek leggyakoribb tevékenységei

Legalább havonta megrendezésre kerülő tevékenységek*	rendszeres tevékenységet folytató közösségi házak aránya (%)	Célcsoport		
		gyermek	felnőtt	közösség
Készségfejlesztő foglalkozás	91,80	x		
Rendezvények, ünnepek	91,80			x
Korrepetálás	85,25	x		
Önálló tanulási lehetőség	85,25	x		
Információs szolgálat, ügyintézés	83,61		x	
Szociális tanácsadás	77,05		x	
Társaskompetencia-fejlesztő foglalkozás	70,49	x		
Főzési lehetőség	68,85		x	x
Életvezetési foglalkozás*	68,85	x	x	
Érzelmi kompetencia-fejlesztő foglalkozás	67,21	x		
Prevenációs foglalkozás*	67,21	x	x	
Közösségfejlesztés módszereit szisztematikusan alkalmazó közösségfejlesztő foglalkozások	63,93			x
Mosási lehetőség	62,30		x	
Tisztálkodási lehetőség	60,66			x
Családgondozói és/vagy védőnői fogadóóra	60,66		x	

A *-gal jelölt tevékenységek esetében jelentős volt az évenkénti megrendezés, így itt relevánsnak láttuk azokat az eseteket is számba venni.

perc közötti sétatávolságra helyezkedik el tőle. Többségük 2017 és 2019 között jött létre, összesen hat olyan van, amely már a 2010-es évek első felében is működött.

A rendszerességet³⁴ vizsgálva azt láthatjuk, hogy a tevékenységek nagy része igen gyakori a közösségi házakban és terekben: a felsorolt 25 tevékenységből 15 esetben 60% fölötti az előfordulási arány. A leggyakoribb tevékenységek, amelyeket a házak legalább 80%-ában rendszeresen folytatnak: készségfejlesztő foglalkozások (92%), különböző ünnepek és rendezvények (92%), korrepetálás (85%), önálló tanulási lehetőség (85%) és információs szolgáltatás (84%) (3. táblázat).

A leggyakoribb tizenöt tevékenységből hat (3. táblázat, drapp szín) célcsoportját a gyerekek, fiatalok jelentik, és többnyire a tanulással, a készség- és kompetenciafejlesztéssel függenek össze. Ezek egyértelműen olyan hátránykompenzációs vagy prevenációs tevékenységek, melyek az iskolai eredményesség növekedését célozzák. A járási programok szakmai vezetői szerint a közösségi házak/terek több mint 85%-ában zajlik korrepetálás, önálló tanulás, 90%-ában valamilyen készségfejlesztő foglalkozás.³⁵ 70%-uk folytat társaskompetencia-fejlesztést, 67%-uk érzelmi kompetencia-fejlesztést és prevenációs foglalkozást, továbbá a közösségi házak/terek csaknem felében pályaaorientációs foglalkozást is tartanak.

34 Rendszeresség alatt a minimum havonta egyszer előforduló tevékenységeket értjük. Hat esetben az előfordulások számához hozzáadtuk az évente kategóriát beikszelőket is, itt ugyanis releváns volt az éves megrendezés, és magas volt ebben a kategóriában az említések száma. A 3. táblázatban *-gal jelöltük ezeket a tevékenységeket.

35 A készségfejlesztés alatt elsősorban a beszéd, a mozgás, a motorikus készségek fejlesztését célzó irányított foglalkozások értendők, amelyek elkülönülnek a társas és az érzelmi kompetenciák fejlesztését szolgáló tevékenységektől.

A leggyakoribb tevékenységek egy része kifejezetten a szülőkre irányul (3. táblázat, barackszín), azaz a családi háttértényezőkre gyakorolhat hatást, ami közvetve szintén kihat a gyermekek iskolai pályafutására. A házak 84%-a nyújt rendszeres információszolgáltatást (ami a hivatalos ügyintézésről kezdve a különböző segélyek igénylésén át sok mindenre kiterjedhet), 77%-a szociális tanácsadást, 69%-a életvezetési foglalkozást (itt gyerekek is lehetnek a célcsoport), továbbá 61%-a családgondozást.

Három olyan tevékenység van, amely a családok lakhatási körülményeire, higiéniai szokásaira kihat (3. táblázat szürke szín): ezek a tisztálkodási és mosási (alacsony küszöbű) szolgáltatások, valamint a közös főzés, amely részben közösségi tevékenység gyerekek és felnőttek számára, másrészt a helyes táplálkozással kapcsolatos ismeretek, szemléletek formálását célozzák. Végezetül, két közösségre irányuló tevékenység is előfordul a leggyakoribb elemek között: a rendezvények és ünnepek olyan közösségformáló események, amiket a házak szinte teljes köre – jellemzően havonta vagy negyedévente – folytat, továbbá a közösségi házak/terek 64%-ában zajlik rendszeres, a közösség fejlesztésére irányuló foglalkozás is.

A lakhatási és higiéniai körülmények javítása, illetve a közösségi integrációra, valamint önálló kezdeményezésekre irányuló tényezők közvetett, távolabbi összefüggést mutatnak az iskolai eredményességgel, de az óvodai, iskolai szocializációra, az önbecsülésre, önbizalomra stb. pozitív hatást gyakorolnak, ami pedig végső soron összefügg a sikerességgel. A házak mindegyike biztosít helyet és időt a kötetlen szabadidő-eltöltéshez is, ami az egyéni vagy társas rendszertelen és kötetlen szabadidő-eltöltést fedi, amelynek célja, hogy a gyermekek és fiatalok folyamatos felnőtt jelenlét mellett, nyugodt és biztonságos környezetben kapcsolódhassanak ki. A szegény – és főként az alacsony iskolai végzettségű – szülőktől származó gyermekek esetében ugyanis gyakori a szabadidő passzív eltöltése, és ritka az olyan szervezett szabadidő amely a társas és érzelmi készségeik fejlődésére pozitívan hatna (Zeller 2016), valamint alternatíváját nyújthatná a „bandázásnak” és elejét vehetné a meg gondolatlan vagy akár önkárosító tevékenységeknek.

A közösségi házak és terek hátránykompenzációs tevékenységeinek megítélése

A 2018 végén végrehajtott Közösségi házak és terek funkciói című adatfelvételünkben – többek között – arra kértük a közösségi terek vezetőit és munkatársait, hogy értékeljék a saját intézményük által nyújtott tevékenységeket abból a szempontból, hogy ajánlanák-e más, gyermekszegénység csökkentését, illetve társadalmi integrációt célul kitűző programok számára.³⁷ Bár e kérdés csak közvetve kapcsolódik az iskolai hátránykompenzáció, illetve az iskolai sikeresség kérdéséhez, mégis azt gondoljuk, hogy érdekes kiegészítésekkel szolgálhatnak témánk szempontjából. Az egyes tevékenységek ilyen módon történő értékelése természetesen nem magának az eszköznek az elméleti hatékonyságára, hasznosságára vonatkozik, hanem összefüggésben áll az adott közösségi térben történő megvalósításának módjával is, ami azonban talán éppen azért érdekes, mert kapcsolatot teremt az elméleti elgondolások és a gyakorlati lehetőségek között.

A közösségi terek vezetőinek, illetve munkatársainak véleménye szerint (Függelék 4. táblázat) az oktatási hátránykompenzációval közvetlenül összefüggésbe hozható tevékenységek közül tulajdonképpen mindegyik erőteljesen ajánlható a gyermekszegénység csökkentését és a társadalmi integrációt célul kitűző közösségi házak/terek számára, hiszen mindegyik esetben legalább a válaszadók háromnegyede a „nagyon ajánlom” válaszlehetőséget jelölte meg. Ezen általánosan pozitív vélemények közül is kiemelkedik a *készség- és az érzelmi-kompetencia-fejlesztés*, amelyek szinte kizárólag csak a legpozitívabb minősítést kapták (86% és 83%). De ezek

36 Ebben az esetben a kérdés a közösségfejlesztés módszereit szisztematikusan alkalmazó közösségfejlesztő foglalkozásokra irányult volna, ami egy jóval szűkebb kategória, mint ahogy vélhetően a megkérdezettek értelmezték a kérdést.

37 A kérdés így hangzott: „Eddigi saját tapasztalataitok alapján ajánlanád ezt a tevékenységet más közösségi házak/terek számára?”

mellett a válaszadók több mint háromnegyede „nagyon ajánlom” minősítést adott a *prevenció*s, a *tanulásegítő*, valamint a *társas kompetenciákat fejlesztő* tevékenységeknek.³⁸

Az oktatási hátránykompenzációhoz csak közvetetten kapcsolható tevékenységek esetében a minősítések is megosztottabbak voltak. Az életvezetési ismereteket a válaszadók 80%-a, a *kötetlen szabadidős tevékenységeket* 74%-a, az önszerveződő sütő-főző köröket pedig csak 67%-a találta nagyon ajánlhatónak a szegénység csökkentését, illetve a társadalmi integráció elősegítését célzó közösségi terek számára.

A leghátrányosabb helyzetű térségekben működő közösségi terek vezetőinek, illetve alkalmazottainak megítélése az általuk folytatott tevékenységek működéséről alapvetően egybevághat a baranyai szociális és pedagógiai szakemberek véleményével. A szülői kompetenciák fejlesztését, a prevenciót és felvilágosítást, a gyerekek és fiatalok érzelmi és társas kompetenciáinak fejlesztését ugyanis mindkét csoport más-más megközelítésben, de pozitív ételemben kiemelte a hátránykompenzációs eszközök közül.³⁹

KÖVETKEZTETÉSEK

A kutatás során megkérdezett szakemberek az iskolai sikeresség elősegítésében egybehangzóan a *tanulói motiváció erősítését* tartják a legfontosabb eszköznek, másodikként pedig a *szülői készségek és kompetenciák erősítését* jelölték meg. Mindkét tényező fontosságát alátámasztja a nemzetközi szakirodalom, mely szerint az utóbbi években a hangsúly a korábbi anyagi biztonságról egyre inkább a szülői szerepek megerősítésére, a szülői és gyermeki kompetenciákra és felelősségre helyeződött át. A harmadik legfontosabb eszközként a *prevenciót, felvilágosítást* jelölték meg (bár ezt a pedagógiai szakszolgálat munkatársai kevésbé hatékony eszköznek tekintik), amelyet a diákok *érzelmi kompetencia-növelése* követett. A szakemberek egyetértenek a *pedagógusok, szakemberek szakmai képzésének, továbbá a szülők és szakemberek közötti együttműködések erősítésének* fontosságával is.

Érdekes módon a *diákok kognitív kompetenciáinak erősítését* (amely egyértelműen és köztudottan befolyásolja az iskolai eredményességet) megelőzi a *társas készségek javítása*, valamint a *szülők és szakemberek, illetve a pedagógusok és szakemberek közötti együttműködés javítása* is.

A fontosnak ítélt tényezők között több olyan is található, melyek kevésbé fejleszthetők az iskolán belül (illetve jellemző módon a magyar iskolák különböző okokból nem képesek ezekre megfelelően vagy egyáltalán fókuszálni), ellenben az extrakurrikuláris hátránykompenzáló intézmények – elsősorban a tanodák és a közösségi terek – hatással lehetnek rájuk, sőt deklarált céljaik között szerepelnek. E tényezők közül az alábbiakat emeljük ki:

- a gyerekek motivációjának növelése
- a szülői kompetenciák fejlesztése
- a prevenció és felvilágosítás
- a gyerekek és fiatalok érzelmi kompetenciáinak fejlesztése
- a gyerekek és fiatalok társas kompetenciáinak fejlesztése

Ezek közül a tanodák fókuszában a *diákok kognitív kompetenciáinak növelése áll*, de kiemelten fontos a

38 Elméletileg a pályaeorientációs foglalkozások is a közvetlen módszerekhez sorolhatók, de ennek megítélése kevésbé volt kedvező (64% ajánlaná).

39 A gyermekek motivációjának növelésére irányuló elkülönülő tevékenységet nem találtunk a közösségi terek esetében, de nagy valószínűséggel a gyerekre irányuló foglalkozások keretében figyelmet fordítanak erre a szakemberek. Ennek tisztázásához további vizsgálat szükséges.

motiváció és a társas készségek fejlesztése is. A kognitívkompetencia-fejlesztés – bár kevésbé kiforrott módszerrel és kevesebb pedagógus végzettségű szakemberrel –, valamilyen formában szinte minden közösségi házban/térben zajlik, továbbá alapvető cél a gyerekek motivációja, társas és érzelmi kompetenciáinak fejlesztése, melyek az általunk megvizsgált közösségi terek vezetőinek, illetve munkatársainak egybehangzó véleménye szerint jól működő, ajánlható módszerek.

A szabadidős programok mind a közösségi házakban, mind a tanodákban – a másodlagos szocializáció terepeként – kiemelten fontos és elterjedt tevékenységet jelentenek. A folyamatos felnőtt jelenlét mellett biztosított tartalmas szabadidő-eltöltésnek pedig közvetett módon preventív hatása is lehet. (Ennek ellenére a válaszadó baranyai szociális szakemberek döntő többsége nem tartja kiemelkedően fontosnak az iskolai eredményesség szempontjából.)

A szakemberekkel rangsoroltattuk a kurrikuláris és az extrakurrikuláris intézményeket a hátránykompenzáció szempontjából. Az általános vélekedés alapján a leghatékonyabbak ezen a téren az iskola előtti szocializációt célzó óvodák, amelyeket a tanodák követnek a sorban. Nem túl nagy különbséggel, de csak harmadikként következnek az iskolák, amit értelmezhetünk egyfajta kritikaként is a magyar oktatási rendszer hátránykompenzáló szerepét illetően.

A rövid múltira visszatekintő és kevésbé beágyazott közösségi házakat/tereket a szociális szakemberek az oktatási hátránykompenzációt illetően közepesre értékelték. Ennek számos oka lehet, amit további vizsgálatokkal lehetne feltárni. Átfogó céljaik között szerepel a társadalmi inklúzió, amelynek megvalósítása során az oktatási hátrányok csökkentésében is sajátos szerepet vállalhatnak, illetve vállalnak. Ugyanakkor a tanodákkal szemben a közösségi házak/terek komplexebb funkciókkal és célcsoporttal bírnak, az iskolai eredményesség és előmenetel segítése kiemelt, ám nem egyedüli cél, ami nyilván a kapacitások és fókuszok nagyobb megosztását is eredményezi.

Eltérően a tanodáktól, itt nem csak a gyerekekre és fiatalokra, hanem kifejezetten a szülőkre irányuló foglalkozások is zajlanak, amelyek a családi háttértényezőkre kedvező hatást gyakorolhatnak, amennyiben szerepük lehet az alacsonyabb társadalmi státuszú szülők gyermekükkel kapcsolatos aspirációinak, az iskolával és a pedagógusokkal történő együttműködés gyakoriságának és minőségének, valamint a tanulás, illetve továbbtanulás értékének növelésében.

Különbség továbbá, hogy a közösségi házak többségében időközönként különböző szakemberek révén egyéb/fejlesztő szolgáltatások (pl. gyógypedagógiai, pszichológiai, mozgásfejlesztő, logopédiai, prevenciós, életvezetési stb.) is megvalósulnak, melyek szintén közvetve segítik a diákok iskolai eredményességét és pályafutását.

Ugyanakkor a közösségi házak esetében egyelőre legfeljebb lehetőségekről beszélhetünk, hiszen míg a tanodák esetében már készültek hatáselemzések, addig a rövidebb múltira visszatekintő közösségi házak működésének eredményességéről vagy hatékonyságáról nincsenek információink. A közösségi házak/terek vizsgálata alapján továbbá levonhatjuk azt a következtetést, hogy szerepük és az alkalmazott eszközök, módszertanuk kiforrotlan. Jelenleg kezdenek kialakulni, illetve letisztulni azok a beavatkozási területek, amelyek közvetett módon az oktatási hátrányok kompenzációjában és az iskolai sikeresség előmozdításában (is) hatékonyak lehetnek. Bár a közösségi házak (a tanodákkal együtt is) a hátrányos és halmozottan hátrányos helyzetű gyermekek és fiatalok egy részét képesek csak támogatni, további módszertani letisztulás és fejlesztés esetén közép és hosszú távon hozzájárulhatnak e fiatalok társadalmi integrációjának elősegítéséhez (amennyiben képesek áthidalni a különböző aktuálisan felmerülő problémákat – pl. finanszírozási bizonytalanságok, szakemberhiány stb. – és

hatékony működést kialakítani).

Ugyanakkor, meglátásunk szerint a különböző forrásokból létrejövő közösségi házak/terek – a tanodákkal egyetemben –, csak akkor működhetnek hatékonyan, ha képesek megtalálni sajátos szerepüket a közoktatási, illetve a szociális intézményrendszer határterületein, és velük együtt kialakítani a gördülékeny együttműködésen alapuló feladatmegosztás, és erőforráskoncentráció gyakorlatait. Ebben a feladatban természetesen mindhárom oldal proaktív közreműködésére van szükség, így egyre fontosabbá válik az, hogy milyen módon gondolkodnak a közoktatási rendszerben és a szociális ellátórendszerben dolgozó szakemberek az új intézmények szerepéről, funkcióiról és a velük való konstruktív együttműködés lehetőségeiről.

Továbbá hangsúlyozzuk, hogy az oktatási esélyek egyenlőtlenségének problémáját korántsem oldja meg önmagában az extrakurrikuláris intézményekbe „kiszervezett” hátránykompenzáció. Jelentős rendszerszintű, minőségi és szemléleti változások szükségesek az oktatás terén ahhoz, hogy a családi háttértényezők erős befolyását (ami generációkon átívelő szegénységhez és társadalmi csoportok teljes leszakadásához vezet) Magyarországon hatékonyabban tudják ellensúlyozni a legfontosabb oktatási intézmények, az iskolák.

HIVATKOZÁSOK

- Balogh K. – Hajdu G. – Huszár Á. – Kristóf L. – Megyesi B. (2019) *Származás és integráció a mai magyar társadalomban*. Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont. https://tk.mta.hu/uploads/files/2019/mob_tars2019.pdf [Letöltve: 2020-11-10].
- Baráth Sz. – Binder M. – Fejes J. B. – Vígh T. (2019) A tanodák jellemzői. In Binder M. (szerk.) *Tanodai tapasztalatok (2015–2019). Tanodajellemzők, egyéni fejlesztés, mérés. Záró tanulmánykötet*. Budapest: Oktatási Hivatal. 24–59.
- Baráth Sz. – Binder M. – Vidák G. (2019) Egyéni fejlesztés a tanodában. In Binder M. (szerk.) *Tanodai tapasztalatok (2015–2019). Tanodajellemzők, egyéni fejlesztés, mérés. Záró tanulmánykötet*. Budapest: Oktatási Hivatal. 24–65.
- Bihari I. – Csoba J. (2018) „Az iskolán túl...” A tanodák szerepe a hátrányos helyzetű tanulók társadalmi integrációjában. *Metszetek*, 7(2). 3–27. <http://dx.doi.org/10.18392/metsz/2018/2/1>
- Binder M. (szerk.) (2019) *Tanodai tapasztalatok (2015–2019). Tanodajellemzők, egyéni fejlesztés, mérés. Záró tanulmánykötet*. Budapest: Oktatási Hivatal.
- Blaskó Zs. (2002) Kulturális reprodukció vagy kulturális mobilitás? *Szociológiai Szemle*, 2. 3–27.
- Bourdieu, P. (2008) *A társadalmi egyenlőtlenségek újratemelődése*. Budapest: General Press.
- Breen, R. – Goldthorpe, J.H. (1997) Explaining educational differentials: towards a formal rational action theory, *Rationality and Society*, 9(3). 275–305. <https://doi.org/10.1177/104346397009003002>
- Csapó B. (2003) Az iskolai osztályok közötti különbségek és az oktatási rendszer demokratizálása. *Iskolakultúra*, 13(8).107–117.
- Csapó B. – Molnár Gy. – Kinyó L. (2009) A magyar oktatási rendszer szelektivitása a nemzetközi összehasonlító vizsgálatok eredményeinek tükrében. *Iskolakultúra*, 19. 3–13.
- Csapó B. – Fejes J. B. – Kinyó L. – Tóth E. (2014) Az iskolai teljesítmények alakulása Magyarországon nemzetközi összehasonlításban. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Társadalmi R riport 2014*. Budapest: TÁRKI. 110–136.
- Csovcsics E. (2016) Közös gyerekünk. Iskola és tanoda együttműködése. In Fejes J. B. – Lencse M. – Szűcs N. (szerk.) *Mire jó a Tanoda? A tanodaplatform keretében összegyűjtött innovációk, kutatások, történetek*. Szeged: Motiváció Oktatási Egyesület. 27–33.
- Darvas Á. (2013) Ágazatközi tervezés, szektorközi együttműködések, illetve a kisgyermekkorú nevelés szerepe a korai iskolaelhagyás arányainak csökkentésében. http://oktataskesztes.tka.hu/documents/esl_kisgyermekkoru_darvas_agnes.pdf [Letöltve: 2020-10-01].
- Deluca, S. – Rosenbaum, J. E. (2001) Individual Agency and the Life Course: Do Low-Ses Students Get Less Long-Term Payoff for Their School Efforts? *Sociological Focus*, 34(4). 357–376. <https://doi.org/10.1080/00380237.2001.10571208>
- Domański, H. (2001) A szegénység társadalmi meghatározói a posztkommunista társadalmakban, *Szociológiai Szemle*, 4. 40–65. <https://szociologia.hu/dynamic/0104domanski.htm> [Letöltve: 2020-11-10].
- Dupcsik Cs. – Szabari V. (2015) Elméleti bevezető az Integrációs és dezintegrációs folyamatok a magyar társadalomban című OTKA kutatáshoz. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 3. 44–63. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2015.3.44>
- Emigh, R. – Fodor É. – Szélényi I. (2000) The Racialization and Feminization of Poverty? In Emigh, R. – Szélényi, I. (szerk.) *Poverty, Ethnicity and Gender in Eastern Europe during the Market Transition*. Westport: Greenwood. 1–33.
- Esping-Andersen, G. (2004) Untying the Gordian Knot of Social Inheritance. *Research in Social Stratification and Mobility*. 21. 115–138. [https://doi.org/10.1016/S0276-5624\(04\)21007-1](https://doi.org/10.1016/S0276-5624(04)21007-1)
- Fejes J. B. (2005) Roma tanulók motivációját befolyásoló tényezők. *Iskolakultúra*, 11. 3–13. Elérhető: http://real.mtak.hu/58991/1/EPA00011_iskolakultura_2005_11_003-013.pdf
- Fejes J. B. (2014) Mire jó a tanoda? *Esély*, 4. 29–56. Elérhető: http://www.staff.u-szeged.hu/~fejesj/pdf/Fejes_2014_Tanoda_Esely.pdf
- Fejes J. B. (2016) *Szegregál-e a tanoda?* Elérhető: <http://real.mtak.hu/36486/1/Szegregal.pdf>
- Fejes J. B. – Lencse M. – Szűcs N. (szerk.) (2016) *Mire jó a Tanoda? A tanodaplatform keretében összegyűjtött innovációk, kutatások, történetek*. Szeged: Motiváció Oktatási Egyesület.
- Fejes J. B. – Szűcs N. (szerk.) (2018) *Én vétkem. Helyzetkép az oktatási szegregációról*. Szeged: Motiváció Oktatási Egyesület.
- Fejes J.B. – Vígh T. (2019) A tanodák hatásának vizsgálata a szövegértés, matematika és néhány affektív változó alapján az eDia-platform alkalmazásával. In Binder M. (szerk.) *Tanodai tapasztalatok (2015–2019). Tanodajellemzők, egyéni fejlesztés, mérés. Záró tanulmánykötet*. Budapest: Oktatási Hivatal. 66–101.
- Gábos A. – Szívós P. (2008) A gyermekkorú háttér és az iskolázottság. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Újratervezés. Életutak és alkalmazkodás a rendszerváltás évtizedeiben*. Budapest: Tárki. 121–134.
- Györi Á. (2020a) A szociális és fejlesztő szakemberek vélekedése a szakmai munka körülményeiről. In Perpék É. (szerk.) *Szakmai együttműködés, iskolai hátránykompenzáció, szakmai jóllét: Egy magyar-horvát összehasonlító vizsgálat eredményei*. Pécs: Abaliget Község Önkormányzata, Abaligeti Nőegylet. 128–146.

- Győri Á. (2020b) Érzelmi, fizikai és mentális megterhelés a szociális és fejlesztő szakemberek körében. In Perpék É. (szerk.) *Szakmai együttműködés, iskolai hátránykompenzáció, szakmai jóllét: Egy magyar-horvát összehasonlító vizsgálat eredményei*. Pécs: Abaliget Község Önkormányzata, Abaligeti Nőegylet. 147–164.
- Józsa K. (2002) Az elsajátítási motiváció pedagógiai jelentősége. *Magyar Pedagógia*, 102(1). 79–104.
- Józsa K. (2004) Az első osztályos tanulók elemi alapkészségeinek fejlettsége – Egy longitudinális kutatás első mérési pontja. *Iskolakultúra*, 14(11). 3–16.
- Józsa K. – Hricsovinyi J. (2011) A családi háttér szerepe az óvoda-iskola átmenet szelekciós mechanizmusában. *Iskolakultúra*, 21(6–7). 12–29.
- Kende Á. (2018) A roma gyerekek méltányos oktatását segítő programok lehetőségei az oktatási egyenlőtlenségek rendszerében. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 1. 144–162. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2018.1.144>
- Kertesi G. – Kézdi G. (2009) Általános iskolai szegregáció Magyarországon az ezredforduló után. *Közgazdasági Szemle*, 56(11). 959–1000.
- Kiss M. – Vastagh Z. (2020a) Az iskolai teljesítményt és előmenetelt hátrányosan befolyásoló tényezők megítélése a szociális szakemberek nézőpontjából, *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 10(1). 45–73. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2020.1.45>
- Kiss M. – Vastagh Z. (2020b) Az oktatás területén megnyilvánuló hátrányok okai a szociális és fejlesztő szakemberek szemszögéből, In Perpék É. (szerk.) *Szakmai együttműködés, iskolai hátránykompenzáció, szakmai jóllét: Egy magyar-horvát összehasonlító vizsgálat eredményei*. Pécs, Abaliget Község Önkormányzata, Abaligeti Nőegylet. 91–110.
- Kiss M. – Vastagh Z. (2020c) Az oktatási hátrányok kompenzációjának eszközei a szociális és fejlesztő szakemberek olvasatában, In Perpék É. (szerk.) *Szakmai együttműködés, iskolai hátránykompenzáció, szakmai jóllét: Egy magyar-horvát összehasonlító vizsgálat eredményei*. Pécs, Abaliget Község Önkormányzata, Abaligeti Nőegylet. 111–128.
- Kopasz M. – Husz I. (2020) A család- és gyermekjóléti szolgálatok szerepe a társadalmi mobilitás elősegítésében – a munkatársak nézőpontjából. *Metszetek*, 9(2). 29–50. <https://doi.org/10.18392/metsz/2020/2/2>
- Kovách I. – Hajdu G. – Gerő M. – Kristóf L. – Szabó A. (2017) Az integrációs modell. In Kovách I. (szerk.) *Társadalmi integráció – Az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban*. Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, Belvedere Meridionale. 21–48.
- Kovách I. – Kristóf L. – Szabó A. (2017) Társadalmi integráció és társadalmi rétegződés. In Kovách I. (szerk.) *Társadalmi integráció – Az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban*. Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, Belvedere Meridionale. 217–238.
- Ladányi J. – Szelényi I. (2001) Van-e értelme az underclass kategória használatának? *Beszélő*, 6(11). Elérhető: <http://beszelo.c3.hu/cikkek/van-e-ertelme-az-underclass-kategoria-hasznalatanak> [Letöltve: 2020-11-10].
- Lannert J. – Németh Sz. – Zágón B. (2013) Tanoda-kutatás és fejlesztés 2012/2013. Zárótanulmány. Elérhető: http://tanoda-projekt_zarobeszamolov_2013novov.pdf (romaeducationfund.org) [Letöltve: 2020-11-11].
- Márton G. (2016) Kapcsolattartás a szülőkkel – tanodai megközelítések. In Fejes J. B. – Lencse M. – Szűcs N. (szerk.) *Mire jó a Tanoda? A tanodaplatform keretében összegyűjtött innovációk, kutatások, történetek*. Szeged: Motiváció Oktatási Egyesület. 130–141.
- Molnár A. – Peták P. – Vercseg I. (2014) *Közösségi lehetőségek a mélyszegénység elleni küzdelemben – Önszerveződés és szakmai együttműködés – Módszertani útmutató*. Budapest: Autonómia Alapítvány, Közösségfejlesztők Egyesülete, Lechner Lajos Tudásközpont, Nonprofit Kft., Szociális Szakmai Szövetség. Elérhető: http://www.melyszegenysegyseg.hu/dokumentumok/dokumentumtar_tartalma/TAMOP513_kozfejli_modszertani_edok.pdf [Letöltve: 2019-06-28].
- Myrdal, G. (1963) *Challenge to affluence*. New York: Pantheon Books.
- Nagy J. (2008) Az alsó tagozatos oktatás megújítása. In Fazekas K. – Köllő J. – Varga J. (szerk.) *Zöld könyv a magyar közoktatás megújításáért*. Budapest: Ecostat. 55–67.
- Németh Sz. (2009) (szerk.) *A tanoda-típusú intézmények működésének, tevékenységének elemzése*. TÁRKI-TUDOK Tudásmenedzsment és Oktató Központ. Kutatási beszámoló. Elérhető: https://tanodahalozat.hu/wp-content/uploads/2016/07/Tanodaelemzes_TARKI_2009.pdf [Letöltve: 2020-11-11].
- Nunn, A. – Johnson, S. – Bickerstaffe, S. – Kelsey, S. (2007) *Factors influencing social mobility*. Norwich: Department for Work and Pensions under licence from the Controller of Her Majesty's Stationery Office by Corporate Document Services, Leeds. Research Report No 450. Elérhető: https://www.researchgate.net/publication/237102825_Factors_influencing_social_mobility/link/54c226050cf2911c7a46a74d/download [Letöltve: 2020-10-01].
- OECD (2008) *Policy Brief. Ten Steps to Equity in Education*. Elérhető: <https://www.oecd.org/education/school/39989494.pdf> [Letöltve: 2020-10-01].

- OECD (2012) *Equity and Quality in Education: Supporting Disadvantaged Students and Schools*, OECD Publishing. <http://dx.doi.org/10.1787/9789264130852-en> [Letöltve: 2020-10-01].
- OECD (2018) *Equity in Education: Breaking Down Barriers to Social Mobility*, Paris: PISA, OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/9789264073234-en> [Letöltve: 2020-10-01].
- Patton Davis, L. – Museus, S. (2019) What Is Deficit Thinking? An Analysis of Conceptualizations of Deficit Thinking and Implications for Scholarly Research. *Currents*, 1(1). 117–130. <http://dx.doi.org/10.3998/currents.17387731.0001.110>
- Perpék É. – Fekete A. (2016) Otthoni nevelési környezet és iskolai teljesítmény. In Vastagh Z. – Husz I. (szerk.) *Gyerekesélyek a végeken I.* Budapest: MTA TK Gyerekesély-kutató Csoport. 120–150.
- Perpék É. – Szászvai-Papp G. (2020a) Vélemények a szociális területet érintő szakmai együttműködés fontosságáról, gyakoriságáról és hatékonyságáról. In Perpék É. (szerk.) *Szakmai együttműködés, iskolai hátránykompenzáció, szakmai jóllét: Egy magyar-horvát összehasonlító vizsgálat eredményei. Pécs, Abaliget Község Önkormányzata, Abaligeti Nőegylet.* 52–72.
- Perpék É. – Szászvai-Papp G. (2020b) Szakmák közötti kapcsolatok és együttműködés: a szociális és fejlesztő szakemberek percepciói. In Perpék É. (szerk.) *Szakmai együttműködés, iskolai hátránykompenzáció, szakmai jóllét: Egy magyar-horvát összehasonlító vizsgálat. Pécs, Abaliget Község Önkormányzata, Abaligeti Nőegylet.* 73–90.
- PISA 2018. *Összefoglaló jelentés*. Budapest: Oktatási Hivatal. Elérhető: https://www.oktatas.hu/pub_bin/dload/kozoktatasi/nemzetkozi_meresek/pisa/PISA2018_v6.pdf [Letöltve: 2020-10-01].
- Putnam, R. D. (1995) Bowling Alone: America's Declining Social Capital. *Journal of Democracy*, 6(1). 65–78. <https://doi.org/10.1353/jod.1995.0002>.
- Radó P. (2018) A közoktatás szelektivitása mint a roma szegregáció általános kontextusa. In Fejes J. B. – Szűcs N. (szerk.) *Én vétkem. Helyzetkép az oktatási szegregációról*. Szeged: Motiváció Oktatási Egyesület. 31–57.
- Smit, R. (2012) Towards a clearer understanding of student disadvantage in higher education: problematising deficit thinking. *Higher Education Research & Development*, 31(3). 369–380. <https://doi.org/10.1080/07294360.2011.634383>
- Snellman, K. – Silva J. M. – Frederic, C. B. – Putnam, R.D. (2015) The Engagement Gap. Social Mobility and Extracurricular Participation among American Youth. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 657(1), 194–207. <https://doi.org/10.1177/0002716214548398>
- Stewart, M. S. (2001) Depriváció, romák és „underclass”, *Beszélő*, 6(7). 7–12. Elérhető: <http://beszelo.c3.hu/cikkek/deprivacio-romak-es-%E2%80%9Eunderclass%E2%80%9D> [Letöltve: 2020-11-10].
- Szemerszki M. (2015) A tanulói eredményesség dimenziói és háttértényezői. In Szemerszki M. (szerk.) *Eredményesség az oktatásban – Dimenziók és megközelítések*. Budapest: Oktatókutató és Fejlesztő Intézet. 52–91. Elérhető: http://ofi.hu/sites/default/files/attachments/1505765_eredmenyesseg_az_oktatasban_beliv.pdf [Letöltve: 2019-10-11].
- Szemerszki M. (2016) A tanulói továbbhaladás egyéni és intézményi jellemzői. In Szemerszki M. (szerk.) *Hátrányos helyzet és iskolai eredményesség. Az általános iskolák hátránykompenzáló lehetőségei*. Budapest: Oktatókutató és Fejlesztő Intézet. 29–48. [Letöltve: 2019-10-11].
- Széll K. (2015) Iskolai eredményesség és tanári attitűdök. In Szemerszki, M. (szerk.) *Eredményesség az oktatásban*. Budapest: Oktatókutató és Fejlesztő Intézet. 25–49.
- Széll K. (2018) *Iskolai légkör és eredményesség. Fókuszban a reziliens és veszélyeztetett iskolák*. Szeged: Belvedere Meridionale. Elérhető: https://www.researchgate.net/publication/329787695_Iskolai_legkor_es_eredmenyesseg [Letöltve: 2020-11-02].
- Tóth E. – Csapó B. – Székely L. (2010) Az iskolák és osztályok közötti különbségek alakulása a magyar iskolarendszerben. Egy longitudinális vizsgálat eredményei. *Közgazdasági Szemle*, (57)9. 798–814.
- Vastagh Z. – Kiss M. (2021) Közösségi házak és terek funkciói a leghátrányosabb helyzetű térségekben. Megjelenés előtt. *Esély*
- Zeller E. (2016) Különóra vagy csavargás? A gyermekek szabadidő-eltöltése. In Vastagh Z. – Husz I. (szerk.) *Gyerekesélyek a végeken I.* Budapest: MTA TK Gyerekesély-kutató Csoport. 151–173.

FÜGGELÉK

F1. táblázat. Az egyes hátránykompenzációs eszközöket nagyon fontosnak tartó (TOP3) szakemberek aránya munkahely típusonként (%)

	Család- és gyermekjóléti központ / szolgálat (%)	Gyermekvédelmi szakszolgálat (%)	Pedagógiai szakszolgálat (%)	Munkahelyek együtt (%)	Chi-négyzet (sig.)	Cramer-V
tanulói motiváció növelése	40,2	37,0	41,7	39,3	0,821	0,040
szülői készségek és kompetenciák erősítése	33,7	14,0	30,0	25,0	0,004	0,209
prevenció, felvilágosítás (pl. lemorzsolódás, korai gyerekvállalás, pályaválasztás témában)	35,9	22,0	9,3	23,8	0,000	0,248
diákok érzelmikompetencia-fejlesztése	22,8	13,0	33,3	21,4	0,009	0,193
pedagógusok, szakemberek szakmai képzése, kompetenciafejlesztése	21,7	16,0	26,7	20,6	0,258	0,104
szülők és szakemberek közötti együttműködés megszervezése	23,9	15,0	25,0	20,6	0,198	0,113
a diákok társas készségeinek, kompetenciájának fejlesztése	9,8	23,0	26,7	19,0	0,015	0,183
a diákok kognitívkompetencia-fejlesztése	7,6	12,0	31,7	15,1	0,000	0,265
szakemberek közötti együttműködések megszervezése	13,0	8,0	10,0	10,3	0,515	0,073
életvezetési és pénzkezelési ismeretek bővítése	8,7	15,0	3,3	9,9	0,051	0,154
higiéniai és lakhatási feltételek javítása	6,5	7,0	5,0	6,3	0,878	0,032
gyermekvédelmi jelzések leadása a megfelelő intézmény, szerv felé	4,3	9,0	3,3	6,0	0,244	0,106
pedagógusok, szakemberek mentorálása	6,5	1,0	6,7	4,4	0,105	0,134
a szülők iskolai végzettségének növelése	0,0	4,0	3,3	2,4	0,165	0,120
pénzbeli és egyéb támogatásokhoz való hozzáférés javítása	1,1	1,0	5,0	2,0	0,158	0,121
szabadidős közösségi programok szervezése	1,1	4,0	0,0	2,0	0,158	0,121
egészségügyi szolgáltatásokhoz való hozzáférés javítása	1,1	2,0	0,0	1,2	0,525	0,072

	Család- és gyermekjóléti központ / szolgálat (%)	Gyermekvédelmi szakszolgálat (%)	Pedagógiai szakszolgálat (%)	Munkahelyek együtt (%)	Chi-négyzet (sig.)	Cramer-V
csoportméret (fő)	92	100	60		252	
megoszlás (%)	37	40	24		100	

Forrás: saját szerkesztés

F2. táblázat. Iskolai sikerességet elősegítő tevékenységekben való részvétel szakembercsoportonként

	Család- és gyermekjóléti központ/szolgálat	Gyermekvédelmi szakszolgálat	Pedagógiai szakszolgálat	Együtt
tanulói motiváció növelése	62,5%	56,1%	88,1%	66,1%
gyermekvédelmi jelzések leadása a megfelelő intézmény, szerv felé	77,8%	43,3%	83,3%	65,6%
szülők és szakemberek közötti együttműködés megszervezése	81,1%	26,0%	76,4%	58,1%
szakemberek közötti együttműködések megszervezése	78,9%	29,9%	71,9%	57,8%
prevenció, felvilágosítás (pl. lemorzsolódás, korai gyerekvállalás, pályaválasztás témában)	78,7%	42,3%	46,6%	56,6%
szülői készségek és kompetenciák erősítése	85,2%	21,4%	66,7%	55,3%
diákok érzelmikompetencia-fejlesztése	51,8%	41,7%	71,9%	52,5%
a diákok társas készségeinek, kompetenciájának fejlesztése	48,2%	35,7%	65,5%	47,3%
életvezetési és pénzkezelési ismeretek bővítése	72,7%	46,4%	10,2%	47,1%
szabadidős közösségi programok szervezése	69,8%	36,1%	19,0%	44,0%
a diákok kognitívkompetencia-fejlesztése	24,7%	32,7%	68,3%	38,7%
higiéniai és lakhatási feltételek javítása	58,4%	34,4%	3,4%	35,8%
pénzbeli és egyéb támogatásokhoz való hozzáférés javítása	71,1%	8,2%	12,1%	32,2%
egészségügyi szolgáltatásokhoz való hozzáférés javítása	51,8%	20,8%	13,3%	29,9%
pedagógusok, szakemberek szakmai képzése, kompetenciafejlesztése	22,5%	13,4%	37,5%	22,3%
pedagógusok, szakemberek mentorálása	15,1%	3,1%	37,9%	15,8%
a szülők iskolai végzettségének növelése	20,7%	4,1%	3,4%	9,9%

Forrás: saját szerkesztés

F3. táblázat. A felsorolt intézmények megítélése abban a tekintetben, hogy milyen mértékben képesek/alkalmasak a felzárkóztatásra, az oktatási hátrányok csökkentésére (átlagok; szakembercsoportonként)

Munkahely	Bölcsődék	Biztos Kezdet gyerekházak	Óvodák	Iskolák	Tanodák	Közösségi házak	Család- és gyermekjóléti szolgálatok és központ	Gyermekvédelmi (szak)szolgálatok és központ	Pedagógiai szakszolgálatok
Család- és gyermekjóléti központ vagy szolgálat	3,56	3,62	3,96	3,86	4,03	3,40	3,27	3,11	3,52
Gyermekvédelmi központ vagy szakszolgálat	3,23	3,44	3,81	3,79	3,62	3,36	3,29	3,32	3,48
Pedagógiai szakszolgálat	3,27	3,91	3,96	3,93	4,02	3,53	3,42	3,42	4,28
Összesen	3,37	3,60	3,90	3,84	3,87	3,41	3,31	3,26	3,69

Forrás: saját szerkesztés

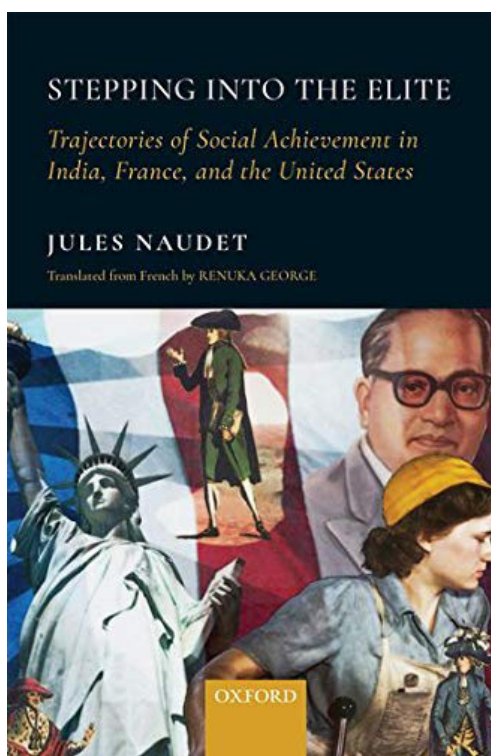
F4. táblázat. Az egyes tevékenységek megítélése a közösségi terek vezetői körében

		ajánlások (db)	ajánlások meg- oszlása	tevékenységet folytatók az összes közösségi tér száza- lékában
pályaorientáció	,00 nem ajánlanám	0	0,0%	21,2%
	1,00 módosításokkal ajánlanám	2	18,2%	
	2,00 ajánlanám	2	18,2%	
	3,00 nagyon ajánlanám	7	63,6%	
prevenció	,00 nem ajánlanám	0	0,0%	36,5%
	1,00 módosításokkal ajánlanám	2	10,5%	
	2,00 ajánlanám	2	10,5%	
	3,00 nagyon ajánlanám	15	78,9%	
életvezetési ismeretek	,00 nem ajánlanám	0	0,0%	48,1%
	1,00 módosításokkal ajánlanám	3	12,0%	
	2,00 ajánlanám	2	8,0%	
	3,00 nagyon ajánlanám	20	80,0%	
tanulásegítés	,00 nem ajánlanám	0	0,0%	71,2%
	1,00 módosításokkal ajánlanám	0	0,0%	
	2,00 ajánlanám	8	21,6%	
	3,00 nagyon ajánlanám	29	78,4%	
kétségfejllesztés	,00 nem ajánlanám	0	0,0%	53,8%
	1,00 módosításokkal ajánlanám	1	3,6%	
	2,00 ajánlanám	3	10,7%	
	3,00 nagyon ajánlanám	24	85,7%	
érzelmi kompe- tencia fejlesztés	,00 nem ajánlanám	0	0,0%	23,1%
	1,00 módosításokkal ajánlanám	0	0,0%	
	2,00 ajánlanám	2	16,7%	
	3,00 nagyon ajánlanám	10	83,3%	
társas- kompetencia- fejlesztés	,00 nem ajánlanám	0	0,0%	32,7%
	1,00 módosításokkal ajánlanám	1	5,9%	
	2,00 ajánlanám	3	17,6%	
	3,00 nagyon ajánlanám	13	76,5%	
kötetlen szabadidőeltöltés	,00 nem ajánlanám	0	0,0%	88,5%
	1,00 módosításokkal ajánlanám	4	8,7%	
	2,00 ajánlanám	8	17,4%	
	3,00 nagyon ajánlanám	34	73,9%	
önszerveződő sütő-főző kör	,00 nem ajánlanám	0	0,0%	11,5%
	1,00 módosításokkal ajánlanám	0	0,0%	
	2,00 ajánlanám	2	33,3%	
	3,00 nagyon ajánlanám	4	66,7%	

Forrás: Közösségi házak és terek II.

„HOGY MARADJAK UGYANAZ, MIKÖZBEN MÁS VAGYOK?”

A TÁRSADALMI MOBILITÁS EGYÉNI MEGÉLÉSE

Jules Naudet: *Stepping into the Elite: Trajectories of Social Achievement in India, France and the United States*
Naudet, J. (ford. George, R.) (2018) New York: Oxford University Press. 2018

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2021.2.122>

A társadalmi mobilitást elemző vizsgálatok alapvetően két egymástól független és egymásnak sok esetben ellentmondó kutatási tradícióból táplálkoznak. Amíg a kvantitatív és jellemzően reprezentatív elemzések makroszinten vizsgálódnak és a mobilok arányát próbálják számszerűsíteni egy-egy társadalomban, addig a kvalitatív vizsgálatok mikroszintű analízist folytatnak, és céljuk elsősorban a mobilitás „árának” feltárása. Jules Naudet könyve összekapcsolja, és bizonyos értelemben meg is haladja, a két megközelítést. Egyrészt, folytatja a kvalitatív elemzések hagyományát, ám vizsgálatának fókuszába a felfele mobilitás egyéni megélését helyezi, azaz, hogy milyen narratívát alakít ki az egyén a mobilitási feszültség csökkentésére, valamint milyen tényezők alakítják ezeket a narratívákat. Másrészt, makroszintű elemzést végez: három társadalomban vizsgálja a felfele mobilitás egyéni narratíváit az egyes társadalmak közötti hasonlóságokat és különbségeket elemezve.

A francia szociológus doktori kutatásán alapuló könyvének első része a mobilitással kapcsolatos elméleti és módszertani mérföldköveket tekinti át, valamint ismerteti saját kutatásának módszertani jellemzőit. A második rész az eredményeket közli és bemutatja a koncepciót, amely lehetővé teszi különböző társadalmak mobilitási jellemzőinek kvalitatív elemzését.

¹ Semmelweis Egyetem, Egészségtudományi Kar, Társadalomtudományi Tanszék, szociológus, tanársegéd.

A FELFELE MOBILITÁS FESZÜLTSGE A KORÁBBI KUTATÁSOK TÜKRÉBEN

A könyv tehát mindenekelőtt alapos áttekintést nyújt a strukturális mobilitással foglalkozó elméletekről és kutatásokról Durkheimtől (1952) Bourdieu-n (1996) és Blau-n (1956) át egészen Goldthorpe-ig (1980). A szerző részletesen leírja a felfele mobilitás egyéni következményeiről szóló elméleteket, amelyeket a disszociáció és az akkulturáció pólusok között helyez el. Előbbi a durkheimi anómia-elmélethez kapcsolódóan azt állítja, hogy az egyén a felfele mobilitás során szükségszerűen disszociatív állapotba kerül a kibocsátó és a befogadó csoport eltérő norma- és értékrendszere miatt (Sorokin 1927). Az akkulturáció hipotézise szerint az egyén belátja, hogy elkerülhetetlen a befogadó csoporthoz való idomulás, így alkalmazkodni fog ahhoz (Blau 1956). Naudet szerint a két kutatási irányzat metszetében szereplő alapvetés az, hogy a mobilitás a kibocsátó és befogadó közeg különbözősége miatt mindenképpen feszültséget szül, az egyén pedig ennek a feszültségnek a csökkentésére, feloldására törekszik.

A szerző a két csoport közé szorultság feszültségének alapvetően két dimenzióját írja le a szakirodalom alapján. Az egyik szociológiai természetű és forrása az egyén duális szocializációja (Lahire 2011, Schütz 1944). A kibocsátó és befogadó csoport között legtöbbször ugyanis számos különbség van: eltérhet a beszédmód, a gondolkodás, a kulturális szokások, különbözhetnek az interakciók módjai, a tanulási stratégiák vagy akár az öltözködési stílus. Az egyén a két referenciacsoport között ingadozik, és a kétféle elvárásrendszerhez való egyidejű alkalmazkodás gerjeszti a feszültséget. A másik morális természetű feszültség, amely a két csoport közötti választás nyomásából fakad (Bourdieu 1996, Reay 2005, Lehmann 2009). Az egyén egyrésztől kötődik a kibocsátó csoporthoz, másrészt az új csoport mellett is elköteleződik.

Naudet szerint az igazi kérdés annak megértése, hogy milyen megküzdési stratégiákat alakít ki az egyén a feszültség csökkentésére, hogyan egyensúlyoz a kibocsátó és befogadó csoport között, hogyan éli meg a mobilitás következményeit. Naudet javaslata tehát a társadalmi mobilitás egyéni megélésének vizsgálata, méghozzá az egyéni narratívákon keresztül. Érvéle szerint a narratív identitás olyan koherens énképet hoz létre, amely képes integrálni az egyén mobilitási útjának hullámvölgyeit és magaslatait. Ott, ahol a mobilitás instabilitást és törést okoz, a narratíva képes stabilitást és folytonosságot teremteni (Ricoeur 1992). Naudet hangsúlyozza, hogy ezek a narratívák sosem objektívek, és ebből kifolyólag a kutatói értelmezés sem lehet az, ugyanakkor megfelelő módszertani körültekintéssel lehetséges az egyes narratívák objektívizálása.

Naudet az eddigi kutatási eredmények alapján a felfele mobilitás narratíváinak négy fő alkotóelemét írja le: 1) lojalitás a kibocsátó csoporthoz; 2) legitimáció, azaz, hogy a befogadó csoporthoz szükségszerűen alkalmazkodni kell; 3) a két csoport közötti feszültség mérséklése (avagy a lojalitás és legitimáció közötti egyensúlyozás); és végül 4) a nyomás egy koherens narratíva kialakítására, amely értelmet ad a felfele mobilitás útjának.

Nagyon leegyszerűsítve, a felfele mobilitás narratívái arra a kérdésre próbálnak választ találni: „Hogy maradjak ugyanaz, miközben más vagyok?”. A szakirodalom alapvetően három narratíváról vagy hozzáállásról számol be, Naudet ezek szempontjaira támaszkodik elemzésében (Schütz 1944, Bourdieu 1984, Grignon–Passeron 1989, Hoggart 2009).

1) A *legitimáló álláspont* az egyéni teljesítmény modellje. Az ebbe a csoportba tartozó egyének narratívája arra koncentrál, hogy milyen nehézségeket kellett az egyénnek legyűrnie a sikerhez vezető úton. Ezekben a történetekben az egyén kiválósága van a középpontban, aki keményen megdolgozott a sikerért és megérdemelten tartozik aközé a néhány szerencsés közé, aki bekerülhet az elit zárt csoportjába. Az egyén éppen ezért hitelteleníti a kibocsátó csoporttól örökölt értékeket és normákat és a befogadó csoport látásmódját és érvrendszerét törekszik adaptálni.

2) A kibocsátó csoporthoz való kötődés a különbözőség narratívája. Az ezt az álláspontot képviselő egyén felértékeli a származási közösségét és diszkrepanciát él meg a befogadó csoporttal szemben. Lehetetlennek látja a kibocsátó csoportban szerzett tapasztalatainak, élményeinek a befogadó csoporttal történő megosztását. Különbözőségének állandó hangsúlyozása a záloga annak, hogy el ne felejtse, honnan jött.

3) Az önanalizálás hipotézise egyfajta reflexív hozzáállás, amely elfogadja a két csoport közé szorultság állapotát, egyúttal lehetőséget ad az egyéni kivételesség megélésére. Az egyén próbál távolságot tartani a kibocsátó és a befogadó csoporttal szemben, és ezzel együtt óvja magát a mobilitás okozta feszültségtől. Ez a fajta önbjektivizáció persze egy instabil állapot, és bizonyos értelemben illuzórikus, hogy az egyén hosszú távon képes függetleníteni magát a mobilitás következményeitől.

KUTATÁSI DIZÁJN, ELMÉLETI KERET

Naudet kutatása tehát a felfele mobilitás okozta feszültség csökkentésére kialakított egyéni narratívákra fókuszált. Három országban vizsgáldott: Indiában és az Egyesült Államokban – amelyek feltételezése szerint a legközelebb állnak a sorokini zárt és nyitott társadalom ideáltípusához –, valamint a történelmi távlatokban is erősen hierarchizált és strukturált Franciaországban. Hipotézise szerint a felfele mobilitás során jelentkező feszültség nemzeti és kulturális kontextustól függetlenül jelen van: egy hátrányos helyzetű egyén előkelő társadalmi pozícióba kerülve mindenhol ugyanazokkal a problémákkal kerül szembe. A nemzetközi összehasonlítás lehetővé teszi, hogy felszínre kerüljön az a kulturális repertoár és azok az ideológiák, amelyekből az egyéni narratívák táplálkoznak, kiemelve az azonosságokat és a nemzeti sajátosságokat.

Naudet ehhez a komplex vizsgálati folyamathoz az intézményesült ideológia (*instituted ideology*) koncepcióját javasolja, amely képes átfogni az elemzés összes szintjét és szempontját. Az intézményesült ideológia két szociológiai fogalomra épül. Az ideológia a geertzi (1973) értelemben egy olyan háló, amelyen keresztül az egyén érzékeli és értelmezi a világot. A Merleau-Ponty (1960) és Durkheim (1982) által is használt intézményesülés az a folyamat, amely során az egyén internalizálja az egyes ideológiákat. Naudet meghatározásában tehát az intézményesült ideológia az egyes társadalmak különböző szintjeit (család, oktatás, munka világa stb.) átszövő ideológiai kongruenciára vonatkozik. Minél dominánsabb egy adott ideológia a társadalom szegmenseiben és szintjein, annál könnyebben éli meg az egyén a felfele mobilitást és tapasztal folytonosságot a kibocsátó és befogadó csoport között. Egy a társadalom minden szintjén jelen lévő ideológia egyértelműen kijelöli az egyén számára, hogy mit gondoljon magáról és hogyan lássa a világot. Ez az elgondolás Michèle Lamont-hoz (2001) kapcsolódik, aki szerint az identitás az egyén számára hozzáférhető kulturális repertoárból táplálkozik, egyúttal az szab határt neki.

Naudet tehát az elemzés során arra volt kíváncsi, mi alakítja a felfele mobilitás egyéni narratíváit, miért lehetséges az, hogy amíg némelyek könnyedén megküzdnek a kihívásokkal, mások a kibocsátó és befogadó csoport között őrlődnek.

Ugyan mindhárom kiválasztott országnak – Indiának, Franciaországnak és az Egyesült Államoknak is – vannak a mobilitásra vonatkozó statisztikai adatai, az eltérő adatgyűjtési tradíciók és klasszifikációk miatt az összehasonlítás nyilvánvalóan nem lehetséges. Naudet ez utóbbi módszertani nehézségen túl azért is érvel a kvalitatív megközelítés mellett, mert a statisztikai adatok semmit nem közvetítenek arról, hogy miként éli meg az egyén a mobilitást. A kutatás során összesen 160 interjú készült felfele mobil alanyokkal. A minta kiválasztása során a legnehezebbnek a kibocsátó és a befogadó csoport meghatározása bizonyult – egyúttal ez a konceptualizációs dilemma a kutatás gyenge pontja. Mivel a klasszikus értelemben vett „munkásosztály” nem

létezik mindhárom társadalomban, illetve a hátrányos helyzetű társadalmi csoportok is nehezen feleltethetők meg egymásnak – amelyet az eredmények is megerősítettek –, ezért relevánsabb és könnyebb volt a befogadó csoport, azaz az elit definiálása. Naudet érvelése szerint az elit mindhárom társadalomban ugyanaz – és talán ennek a gondolatnak a rövidre zárása a kutatás legtamadhatóbb pontja, hiszen az elit fogalmának megvannak a sajátos kulturális lenyomatai. A mintába olyan személyek kerültek be, akik vagy a közigazgatásban (prominens pozíció), vagy a magánszektorban (magas presztízsű egyetemen szerzett végzettség és topmenedzseri pozíció), vagy pedig az akadémiai világban (Ph.D. fokozat és egyetemi, vagy kutatóintézeti státusz) értek el sikereket. Az elit azon tagjait próbálták elérni, akik olyan társadalmi csoportokból származnak, amelyek kulturális, gazdasági tőke, habitus stb. szempontjából a legtávolabb esnek az adott társadalom elitjétől. Rendkívül érdekes – és Naudet ennek az eredménynek az ismertetésére külön fejezetet szentel –, hogy hogyan alakul a három társadalomban az úgynevezett „kibocsátó csoport” összetétele. A mintavétel hólabda módszerrel történt, alumni csoportokon és szakmai szervezeteken keresztül.

EREDMÉNYEK

Árulás nélküli siker

Indiában a kasztrendszer zárt keretei természetesen a felfele mobilitás narratíváit is eleve meghatározzák. Naudet az árulás nélküli siker címet adta az indiai eredményeket közlő fejezetnek, az indiai alanyok narratíváit ugyanis áthatja egyfajta lelkiismeret-furdalás, amelyet az táplál, hogy adósak a kibocsátó csoportjuk felé. A legalacsonyabb kasztból (érintetetlenek) származó alanyok közül többen tényleges anyagi támogatást nyújtanak közvetlenül vagy közvetetten, szervezeteken keresztül a kibocsátó csoportjuknak. Naudet szerint a kasztrendszerből kifolyólag a felfele mobilitás nem annyira társadalmi, mint inkább csak gazdasági mobilitás, ez a magyarázata annak, hogy a felfele mobil egyének sokkal erősebben kötődnek a kibocsátó csoportjukhoz. Fontos sajátosság, hogy a kibocsátó csoporttal való szolidaritás miatt az indiai alanyok mobilitásukra nem annyira egyéni, mint inkább kollektív szinten tekintenek: ők egyfajta követői a leghátrányosabb társadalmi csoportoknak. Ez egyúttal aktív társadalmi szerepvállalást jelöl ki számukra, amely az ambedkari örökséggel is egybevág.

Megkérdőjelezhetetlen siker

Az amerikai interjúalanyok mobilitási narratíváját Naudet a megkérdőjelezhetetlen siker címmel foglalta össze. Az „amerikai álom”, az önmegvalósítás és a versengés természetessége, a társadalmi csoportok átjárhatósága generációkon átívelő tapasztalat az amerikai társadalomban. Éppen ezért, a felfele mobilitás nem gerjeszt túl erős feszültséget a kibocsátó és a befogadó csoport világa között, hiszen ebből a szempontból mindkettőt ugyanaz az értékrend hatja át. Az egyén tehát nem érzi úgy, hogy szakítania kellene a családi értékeivel a befogadó csoporthoz való alkalmazkodás során, nem él meg komolyabb identitásválságot. Hangsúlyozandó azonban, hogy az afroamerikai alanyok (Naudet az ő példájukat emeli ki az amerikai kisebbségek közül) narratívái eltérnek. A mobilitás útjai számukra sokkal törekenyebbek, ők maguk szolidárisabbak a kibocsátó csoportjukkal.

Társadalmi osztályok által kísértett mobilitás

A francia társadalom erős történelmi gyökerekkel bíró strukturáltsága megmutatkozott a mobilitási narratívákban is, Naudet társadalmi osztályok által kísértett mobilitás címmel összegezte a tapasztalatokat. Ezekben a narratívákban határozottan megjelenik a kibocsátó és befogadó csoport kultúrája közötti feszültség,

amely a mobilitás egyéni élményére is rányomja a bélyegét, ugyanis a felfele mobilitás legtöbbször a kibocsátó csoporttal való szakítást is maga után vonja, sőt, az interjúalanyok gyakran úgy érezték, hogy egyik csoporthoz sem tartoznak.

A nemzeti sajátosságok mellet Naudet egyéb változók narratívaformáló erejét is vizsgálta. A téma komplexitását a kibocsátó csoport országonként eltérő meghatározásán keresztül érzékeltette a szerző. Amíg az amerikai megkérdezettek jellemzően a családjukra, szűk szomszédságukra hivatkoztak kibocsátó csoportként, a francia alanyok a társadalmi osztályukat, az indiaiak pedig a legalacsonyabb társadalmi csoportokba tartozók összességét, a „szegényeket” értették kibocsátó csoport alatt. Mindemellett az adott szektor (magánszektor, közigazgatás, akadémia) is meghatározónak bizonyult a narratívákban: a magánszektorban és közigazgatásban dolgozók például hajlamosabbak voltak tompítani a két csoport közötti eltéréseket. A családi ideológia szintén meghatározó abban, hogy a felfele mobil egyén miként határozza meg a kibocsátó csoportját és hogyan viszonyul hozzá. A kollektív ideológiát valló családok azt a meggyőződést közvetítik, hogy a társadalomban elfoglalt hely elsődlegesen egy konkrét társadalmi csoporthoz kötődik, amelynek kollektív története és emlékezete van. Az individualista ideológiát átadó családok ezzel szemben azt vallják, hogy a társadalomban elfoglalt hely az egyéni és közösségi teljesítmény eredménye. Amíg előbbi esetben az egyén jellemzően erősebben kötődik a kibocsátó csoportjához, az utóbbi ideológia a befogadó csoportba való könnyebb beilleszkedést teszi lehetővé. A nemzeti sajátosságokon túl tehát a munkahelyi szektor és a családi szocializáció is formálja a mobilitási narratívákat.

Naudet külön tárgyalta a kisebbségekhez tartozó egyének mobilitási narratíváinak jellemzőit. Elemzési keretként Ogbu (1987) elméletét használta, aki különbséget tett az *önkéntes és önkéntelen kisebbség* között. Az önkéntes kisebbségi családból származó egyének általában az individualista ideológiát jelenítik meg mobilitási narratíváikban, azaz – a család migrációs történetéhez kapcsolódva – az egyéni teljesítményt helyezik fókuszba. Ez jellemzi az Egyesült Államok, illetve Franciaország bevándorlócsoportjaiból kikerülő interjúalanyokat. Az önkéntelen kisebbségi csoport tagjai narratívájukban inkább kötődnek a kollektív ideológiához, kibocsátó csoportként a saját kisebbségi csoportjukat jelölik meg, amelyekhez erősebb szálak is fűzik őket. Erre példa az afroamerikai, illetve az indiai Dalit (érinthetetlen) csoportba tartozó alanyok narratívája. Mindhárom társadalomban azonosítható a mobilitás kisebbségi kultúrájának két alapvető eleme: a felfele mobil kisebbségi alanyok sokkal szolidárisabbak saját kibocsátó csoportjukkal, valamint gyakrabban tapasztalnak diszkriminációt. Naudet felhívta a figyelmet arra, hogy a mobilitás kisebbségi kultúrája nem érthető meg pusztán szociálpszichológiai mechanizmusokon keresztül, megkerülhetetlen a kulturális kontextus elemzésbe való bevonása. Az indiai Dalit csoportból származó elit például – Ambedkar példája alapján – erőteljesen kötődik kibocsátó csoportjához, aktívan szerepet vállal a csoport helyzetének előmozdításában. Az afroamerikai alanyok narratívájában is megjelenik a kibocsátó csoport iránti szolidaritás, ugyanakkor kevésbé intenzíven és nem előíró jelleggel.

„Intézményesült ideológia”

Összességében, a két csoport közé szorultság élményéről az interjúalanyok országtól függetlenül beszámoltak, az eltérések Naudet szerint abban érthetők tetten, hogyan értelmezik ezt a tapasztalatot. A három ország mobilitási narratívái közötti különbségek a szerző értelmezésében egyértelműen megerősítik a kultúra szerepét a felfele mobilitás egyéni megélésében. Egy adott társadalom nyitottsága és az intézményesült ideológia dominanciája a társadalom egyes szegmenseiben meghatározzák a felfele mobilitás narratíváit is. Minél inkább azonos a társadalom különböző szegmenseiben az uralkodó ideológia, annál könnyebb az egyén számára a mobilitás megélése, legalábbis egy koherens narratíva és énkép kialakítása. Erre jó példa a fehér

amerikai családok individualista, egyéni sikert középpontba helyező ideológiája, ami összecseng a társadalmi szintű „amerikai álom” ideológiájával, és a munka világában a versengés felértékelésével. Amennyiben a társadalom egyes szegmensei között ideológiai disszonancia van, akkor az egyén számára sokkal konfliktusosabb lesz a mobilitás, a kibocsátó és a befogadó csoport világának összeegyeztethetősége. Az afroamerikai alanyok nem azonosultak az „amerikai álom” ideológiájával, így narratíváik fókuszát a mobilitás feszültsége adta. Az elemzés rávilágított, hogy a társadalmi nyitottság észlelése, valamint a társadalmi struktúra és osztályszerkezet történeti beágyazottsága erőteljesebben alakítják a mobilitási narratívákat, mint egy adott ország mobilitási rátája. A nyitott-zárt társadalom megkülönböztetése önmagában semmit nem árul el arról, hogy mi az egyén élménye a mobilitásról. Naudet mindemellett hangsúlyozta, hogy az eredmények sokkal összetettebbek annál, minthogy általánosíthatók legyenek az egyes társadalmakra (pl. a kibocsátó csoport definiálása, illetve a mobilitás kisebbségi kultúrája).

ÖSSZEZÉS

Naudet könyve új aspektusból, az egyéni megélésen keresztül mutatja be a felfele mobilitás társadalmi folyamatát. Kutatása leleményesen kapcsolta össze az eddigi mobilitással kapcsolatos makro-, és mikroszintű, kvantitatív és kvalitatív megközelítéseket. Innovatív voltát és elméleti megalapozottságát tekintve méltó folytatása a francia elitkutatások hagyományának. Az egyéni megélést fókuszba helyező perspektíva fontos adalékokkal szolgálhat a hazai mobilitáskutatások, az elsőgenerációs értelmiségi, roma értelmiségi csoportok vizsgálatához is.

A könyvet – erényei mellett – természetesen kritikák is illetik. Ugyan Naudet hosszasan és logikusan érvelt a vizsgálódása helyszínéül szolgáló három társadalom kiválasztása mellett, azonban megválaszolatlan kérdés maradt, hogy vajon más társadalmi berendezkedések alakítanának-e a következtetéseken. Ugyancsak ehhez kapcsolódik, hogy bár a kutatás nem felejtkezett meg a kulturális tényezőkről, mégis, ezek jelentősége talán nem kapott kellő hangsúlyt a kutatás megtervezésében, különösen az elit definiálásában. Az elit fogalmának operacionalizálása, és a különböző tőkék szempontjából „legtávolabb eső” csoportból származó vizsgálati alanyok kiválasztása önkényes marad. A kutatás leggyengébb pontját kétségkívül ez utóbbi módszertani dilemma jelenti. A kibocsátó és befogadó csoport konceptualizációja általában is a mobilitással foglalkozó kutatások legnagyobb kihívása, amelyet Naudet csak részben oldott meg az egyének percepciója nyomán kirajzolódó referenciacsoportokkal.

HIVATKOZÁSOK

- Blau, P. M. (1956) Social Mobility and Interpersonal Relations. *American Sociological Review*, 21(3), 290–295. <https://doi.org/10.2307/2089282>
- Bourdieu, P. (1984) *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Cambridge: Harvard University Press.
- Bourdieu, P. (1996) *The State Nobility: Elite Schools in the Field of Power*. Polity Press. 131–142.
- Durkheim, É. (1952) *Suicide: A Study in Sociology*. London: Routledge.
- Durkheim, É. (1982) *The Rules of Sociological Method and Selected Texts on Sociology and Its Methods*. New York: The Free Press.
- Geertz, C. (1973) Thick Description: Toward an Interpretive Theory of Culture. In Geertz, C. (szerk.) *The interpretation of Cultures*. New York: Basic Books, 3–30.
- Goldthorpe, J. H. – Llewellyn, C. – Payne, C. (1980) *Social Mobility and Class Structure in Modern Britain*. Oxford: Clarendon Press.
- Grignon, C. – Passeron, J.-C. (1989) *Le savant et le populaire: Misérabilisme et populisme en sociologie et en littérature*. Paris: Gallimard.
- Hoggart, R. (2009) *The Uses of Literacy: Aspects of Working Class Life*. London: Penguin Modern Classics.
- Lahire, B. (2011) *The Plural Actor*. Cambridge: Polity Press.
- Lamont, M. (2001) Culture and Identity. In Turner, J. H. (szerk.) *Handbook of Sociological Theory*. New York: Springer, 171–186.
- Lehmann, W. (2009) Becoming Middle Class: How Working-Class University Students Draw and Transgress Moral Class Boundaries. *Sociology*, 43(4), 631–647. <https://doi.org/10.1177/0038038509105412>
- Merleau-Ponty, M. (1960) *Signes*. Paris: Gallimard.
- Reay, D. (2005) Beyond Consciousness? The Psychic Landscape of Social Class. *Sociology*, 39(5), 911–928. <https://doi.org/10.1177/0038038505058372>
- Ricoeur, P. (1992) *Oneself as Another*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Ogbu, J. U. (1987) Variability in Minority School Performance: A Problem in Search of an Explanation. *Anthropology & Education Quarterly*, 18(4), 312–334. <http://www.jstor.org/stable/3216660>
- Schütz, A. (1944) The Stranger: An Essay in Social Psychology. *American Journal of Sociology*, 49(6), 499–507. <https://www.jstor.org/stable/2771547>
- Sorokin, P. (1927) *Social Mobility*. New York: Harper and Brothers.

CSALÁD ÉS SZOMSZÉDSÁG A MAGDOLNA NEGYEDBEN

GETTÓ-E A SZEGREGÁTUM?²

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2021.2.129>

AZ ÉRTEKEZÉS CÉLKITŰZÉSE, A TÉMA KÖRÜLHATÁROLÁSA

A szegregáció problémája a társadalomtudományokban hagyományosan, „paradigmatikusan” a város-szerkezetek kutatásának mára módszertanilag is igen beérett témaköre. A szegregáció szociológiában használatos fogalmának megalkotása a chicagói városszociológiai iskola egyik kulcsfigurája, Ernest Burgess nevéhez kapcsolódik. Burgess a Robert Park által felvázolt koncentrikus övezetes sémát fejlesztette tovább azzal a megállapítással, hogy az övezetek gyűrűin belül is elkülöníthetők sajátos lakóterületek, amelyek mind építészeti-urbanisztikai adottságaikban, mind az ott élők szociológiai összetételében markánsan eltérnek a környezetüktől (Park–Burgess 1984). Mindez a klasszikus rétegződéseméletek kiegészítése azzal a megfigyeléssel, hogy a társadalmi csoportokhoz és osztályokhoz tartozás a települési térszerkezetekben is megjelenik.

A chicagói iskola gondolatkörében az építészeti és társadalmi sajátosságok összekapcsolásánál a telekárak bírtak döntő jelentőséggel. A szegregációs kutatások módszertanában Parkhoz hasonlóan Burgess is a telekáraknak tulajdonított meghatározó szerepet. Miközben azt feltételezhetjük, hogy a városon belül valamilyen irányban haladva a telekárak folytonosan változnak, aközben előfordulnak olyan helyzetek is, amikor az adott utca egyik oldalán az egységnyi területre vetített telekárak lényegesen (tehát nem folyamatosan) eltérnek a másik oldal telekáraitól. Ezekben az esetekben utcaszinten is körülrajzolhatóak azok a zárt földrajzi egységek, amelyek „kilógnak”, nagymértékben különböznek a környezetükben megfigyelhető telekértékektől.

Az eredeti burgessi elképzelésekben tehát a szegregátum olyan „földrajzilag körülírt zárványokat” jelentett, ahol a zárvány telekárjai – akár felfelé, akár lefelé – szignifikánsan eltérnek a megszokottól. A „zárvány-szegregátum” e felvetésben majdhogynem absztrakciós művelet: a kutató a kiugró értékek alapján meg tudja jelölni az átlagtól eltérő területrészeket. Abból azonban, hogy mit rajzol körbe a térképen, még semmi sem következik arra nézve, hogy a meghúzott határok társadalmi elkülönülésben, kapcsolatokban is megmutatkoznak-e.

Létezik ugyanakkor a szegregációnak egy másik, alapvetően emberi jogi dimenziója is, amely napjainkban legalább annyira hangsúlyosan van jelen a tudományos közegben, mint a városszociológiai megközelítés. Martin Luther King – és nyomában az emberi jogi mozgalmak számos képviselője – a szegregáció fogalmát a diszkrimináció, a hátrányos megkülönböztetés szinonimájaként használta. Nem véletlen, hogy a feketék polgárjogi küzdelme a „*No more segregation!*” jelszót tette a mozgalom egyik meghatározó követelésévé.

Ha a szegregáció kétféle fogalmát egyszerre vonatkoztatjuk ugyanarra a területre, akkor azt feltételezzük, hogy a „ceruzával körberajzolt” részen homogén lakosságot találunk, amely – a telekárkülönbség mellett – ka-

1 Tudományos segédmunkatárs, Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet

2 Debreceni Egyetem, Humán Tudományok Doktori Iskola, Szociológia és Társadalompolitika Doktori Program, 2020. Témavezető: Krémer Balázs.

rakterisztikusan meghatározza az ottélők társadalmi státuszát. Erre a sajátos településrészre és lakóira eltérő társadalmi és jogi bánásmód vonatkozik: a környezetükhöz képest pozitív vagy negatív előjogok, privilégiumok birtokosai vagy elszenvedői. Ezek a – Martin Luther King-i értelemben főként – „negatív előjogok”, diszkriminatív bánásmódok olykor képesek tényleges falakat húzni, máskor a fizikai zártságánál enyhébb, szimbolikus határokat emelnek.

Az utóbbi évek hazai szociológiai és antropológiai irodalmában azonban a szegregáció jelentéstartalmai valamelyest összeecsúsztak. Amikor a kutatók iskolai elkülönítésről beszélnek, akkor a városszociológiai értelemben vett földrajzi szegregáció csupán háttérismeretként szolgál. Bár a beiskolázási és más közszolgálati körzethatárok valóban képesek „falakat húzni”, a fogalommal elsősorban a diszkriminációra utalnak.

A városszociológiai kutatásokban a lakóövezetek vizsgálatokor lényegében eltűnt az elitek, a „káderdlők”, a „vidéki rózsadombok” lakóterületi elkülönülésének leírása. Hasonlóan keveset tudunk a munkásnegyedekről, a rác vagy sváb többségű településekről, a Józsefvárosból száműzött vigalmi negyedek világáról. Maga a szegregátum többnyire a modern településfejlődés során kialakult újabb „cigánytelepek”, nyomortelepek megnevezéseként vált általánossá.

Ez a fogalomhasználat egyértelműen a burgessi hagyományokat követve, az abból kifejlődött módszertani apparátusokat alkalmazva írja körül az egyes szegregátumok térképekre rajzolható határait. E térképeken elhatárolható lakóövezetekhez szokássá vált hozzágondolni a cigányságot sújtó diszkriminációt, „gettójelleget” is, mint a telepek és telepszerű képződmények lakóinak szociológiai karakterén túlmutató szegregációs sajátosságot.

Értekezésem alapvető kérdése volt, hogy a településszociológiai, rétegződéelméleti alapon meghatározott szegregátumok egyben képletes vagy valós falakkal körbekerített gettóként működnek-e. Vajon a kirekesztés hagyományos dimenziói találkoznak-e a szegregációs határokkal, a „kirekesztettség” a földrajzi térben is láthatóvá teszi-e a társadalmi egyenlőtlenségeket? Másképpen fogalmazva, annak kiderítésére vállalkoztam, hogy az adott szegregátum az ottélők számára csupán lakóhelyként (otthonként, alvóhelyként) szolgál vagy az érintettek diszkriminatív módon, mintegy életük egészében is be vannak zárva e területekre.

Annak eldöntésére, hogy a szegregátumok zárt gettók-e, a legmegfelelőbb eszköznek a hálózatok kutatása tűnt. Ha a kapcsolatrendszer határai megegyeznek a szegregátum földrajzi határaival, akkor ez megerősíti a településrészekhez kötődő gettóképzeteket is. Amennyiben viszont a kapcsolatok jelentős hányada túlnyúlik a földrajzi határokon, akkor mindez a gettójelleget cáfoló tényként értelmezhető.

A mobilitások megfigyelése szintén alkalmas lehet a gettójelleg érvényesülésének tesztelésére. Amennyiben igazolható, hogy az emberek alapvetően a szegregátum határain belül mozognak (vásárolnak, udvarolnak, házasodnak, keresnek munkát stb.), akkor ez alátámasztja a gettójelleg mellett szóló érveket. Abban az esetben viszont, ha a napi mozgások és életesemények túlnyúlnak a földrajzi határokon, akkor a burgessi értelemben vett szegregáció ugyan megfelelően írja le a társadalmi jelenséget, ám a gettójelleg szegregációs képzetei árnyalandoók.

A nyugat-európai, észak-amerikai nagyvárosok kiterjedt, területileg egybefüggő, homogén etnikai összetételű szegénynegyedeivel szemben Budapesten csupán szegregátumszerű kerületrészeket találunk (Ladányi 2005). A kétezres évek városrehabilitációs programjainak hatására a főváros „történelmi szegénynegyedei” még inkább széttöredeztek.

Az utcacsoportokban, bérházcsoportokban koncentrálódó szegény családok esetén a térbeli elszigeteltség helyett a formális és informális kapcsolatok arányeltolódása, az intézményen kívüliség látszik a legfonto-

sabb egyenlőtlenségi tényezőnek. A hivatalos világból kiszorult rétegek számára az írásbeliség, a szerződéses ügyletek helyett szokásrendiségek, emberi kötelek látják el az intézmények rendeltetéseit. Így a mozgások és mobilitások feltérképezése mellett a kapcsolathálózat jövedelemszerzési és gazdálkodási, valamint fogyasztási szokásokra gyakorolt hatását is vizsgáltam.

A kutatás „gyakorlatias kérdése” tehát az volt, hogy miközben a Magdolna negyeden belül meghatározhatók azok a bérház- és utcacsoportok, amelyek ingatlanpiaci értékük és társadalmi összetételük alapján elkülönülnek Józsefváros más területeitől, a kerületrész egésze szegregátumnak tekinthető-e. Ha a köznyelvben – és a szakirodalom egy részében – a Magdolna negyed „szimbolikus gettóként” jelenik meg (György 2009, 2012), akkor az itt élők világa „*belülről vagy kívülről zárt térként*” írható-e le: az emberek hétköznapi életükben elhagyják-e lakókörnyezetüket vagy kapcsolataik a szegregátum határai közé szűkülnek be, a „kívül lakók” ellenérzésekkel viszonyulnak-e a „bent élőkhez”, kapcsolati és kommunikatív hálózataikból kirekesztik-e a kényeszerű szomszédságot. Értekezésem kapcsolódó felvetése, hogy a kirekesztettség állapotában milyen szokásrendek, közösségi rutinok töltik be a társadalmi intézmények szerepeit.

Meggyőződésem, hogy a fővárosi roma szegény családok kapcsolati mintáztatának bemutatása közelebb vihet a határok átjárhatóságát érintő kérdések tisztázásához. Erre utal dolgozatom Michael Young és Peter Willmott (1999) klasszikusára reflektáló címe: vajon a család vagy a tágabban értelmezett „nagyháztartási együttműködések”, a rokonság vagy a környéket és közösséget is magában foglaló szomszédság (*neighbourhood*) jelenti-e az élet kereteit. Disszertációm célkitűzése a fenti kérdések megválaszolása volt.

Kutatási kérdések

Kutatási kérdéseim a Magdolna negyedben élő roma szegény családok társadalmi kapcsolatainak feltárására irányultak. Az értekezés a következő kérdésköröket tekinti át:

- Kutatásom során elsősorban arra kerestem a választ, hogy az itt fellelhető mikroszegregátumoknak léteznek-e leírható kapcsolathatárai: van-e átjárás földrajzi és társadalmi értelemben, illetve a megismert kapcsolathatárok mennyiben etnikai alapúak.
- A kapcsolatszerkezetre irányuló kérdésekkel igyekeztem tisztázni, hogy az itt élők számára a negyed lakóhely, „logisztikai központ” vagy az élet olyan kerete, ahonnan a hétköznapi életben csupán korlátozott a kijárás: a társadalmi határok lezártak vagy a lakóövezeti elkülönülés dacára is szabadon átjárhatóak.
- Kutatásom arra a kérdésre is kiterjedt, hogy az érintett kerületrészekben található szegregátumszerű utca- és bérházcsoportok – külön-külön vagy együttesen – nevezhetőek-e közösségnek. Az itt élő családok és háztartások között létezik-e bármilyen életszervezési együttműködés.
- Kísérletet tettem annak a leírására is, hogy az érintett háztartások között felismerhető-e bármilyen hierarchia vagy munkamegosztás, számba vettem a hétköznapi élet formális és informális kötelekeit. E dolgozat kapcsolódó kérdése, hogy a kirekesztettség állapotában milyen közösségi rutinok és szokásrendek töltik be a hiányzó társadalmi intézmények rendeltetését.
- A roma szegény családokra jellemző többgenerációs együttélés hiánykompenzáló szerepének megismerésén túl a rokonsági kapcsolatok kiterjedtségét is kutattam. Megvizsgáltam, hogy a nagycsaládok együttműködése milyen hatást gyakorol az egyes részcsaládok hétköznapi életvitelére.
- Továbbá vizsgáltam, hogy a nők és férfiak kapcsolatszerkezetében tapasztalhatóak-e eltérések, a fővárosi tömbrehabilitációk kínálnak-e valós lehetőséget a társadalmi párbeszédre. A bérlakástömbök térszerkezetének leírásával a magán és közösségi élet sajátosságainak bemutatására törekedtem.

A munkahelyi-iskolai, illetve a rokonsági-szomszédsági kapcsolatokat normaalkító szerepük szempontjából is elemeztem.

AZ ALKALMAZOTT MÓDSZEREK VÁZOLÁSA

A kutatás során elsősorban a „puhább”, megértő módszerekre támaszkodtam. A dolgozat „sorvezetőjét” jelentő félig strukturált interjúkat a résztvevő megfigyelés, valamint a kapcsolati és fogyasztási naplók eszközeivel egészítem ki.

Az alapvetően kvalitatív, antropológiai-etnográfiai jellegű módszertannal nem csupán a Magdolna negyed „egzotikumában” kívántam elmélyedni, hanem általánosítható kérdéseket igyekeztem felvetni a szegregáció jelenségéről, az itt élők kapcsolatrendszeréről és gazdálkodási szokásairól.

Félig strukturált interjúk

A Józsefvárosban és Belső-Ferencvárosban készült félig strukturált interjúimat 2015 szeptemberétől rögzítettem. A hanganyagokból később szöveghű leiratokat készítettem, majd az interjúkat anonimizáltam: az elemzés során interjúalanyaimra nemük és életkoruk feltüntetésével hivatkozom. 2015 és 2019 között hetente 1–2 napot töltöttem a kutatási területemen, amely időszak megközelítőleg 3–400 óra megfigyelést, beszélgetést, adatgyűjtést, összességében legalább 2–300 emberrel való találkozást eredményezett. A kutatás kezdetétől számítva 50 félig strukturált interjút készítettem. Az egyes témacsoportokhoz szabott 10–12 nyitott kérdés az interjúalanyok kapcsolatszerkezetére, jövedelemszerzési és gazdálkodási, valamint fogyasztási szokásaira fókuszált. A kapcsolathálózat feltárásán és a napi érintkezések rögzítésén túl a bejárt földrajzi távolságokra is rákérdeztem. Az interjúk felvétele alkalmanként egy-másfél órát vett igénybe.

A kutatás alanyai a vizsgált kerületekben élő 18 és 58 év közötti, legfeljebb nyolc általános iskolai, illetve szakmunkás végzettségű személyek voltak, akik valamennyien a nukleáris családnál nagyobb háztartásban éltek. Interjúalanyaim kiválasztása során a hólabda módszert használtam: mivel a kérdezettek jellemzően saját ismeretségi körükből ajánlottak további beszélgetőpartnereket, így a megszólalók egy része egymással rokonsági-szomszédsági viszonyban áll.

A hipotézisként megfogalmazott csoportszintű izolálódást és a hatásukra létrejövő megélhetési stratégiák sajátosságait kétféle további csoport megkérdezésével ellenőriztem: a leromlott állapotú önkormányzati bérlakásokban élők jövedelemszerzési és gazdálkodási szokásait az őket kiszolgáló kisboltok dolgozói, valamint a családokat segítő szociális szakemberek, pedagógusok is megerősítették. A nemi szerepek feltételezett különbözősége miatt interjúalanyaim kiválasztásakor a női-férfi arányok kiegyenlítetttségére törekedtem.

Résztvevő megfigyelés

A földrajzi és társadalmi határok átjárhatóságára tematikusan rákérdező félig strukturált interjúk verbális információit a résztvevő megfigyelések során keletkezett terepnaplóim tanulságaival vettem össze. Beszélgetőtársaimat napi mozgásaik feltérképezése érdekében gyakran hosszú órákon át kísértem. Sétáink alkalmával megfigyeltem és rákérdeztem az útközbeni – akár csak a köszönések erejéig realizálódott – kapcsolatok természetére, a szorosabb és felszínesebb érintkezések sajátosságaira.

Hasonlóan tettem a jövedelemszerzési és gazdálkodási szokások felmérése során is: interjúalanyaim egy részét hétköznapi bevásárlásaik és munkakeresési próbálkozásaik alkalmával is követtem. A háztartási stratégi-

ák számbavétele mellett az álláskeresési és vállalkozási taktikák jellegzetes típusainak megfigyelésére összpontosítottam.

Állandó interjúalanyaim esetében az egyes személyek által bejárt földrajzi távolságokat szintén a terepnaplómban vezettem, a jellegzetes mozgástípusokat, „akcióráduszokat” térképen is ábrázoltam. A kapcsolatszerkezet és a társadalmi határok leírása érdekében 15 ember teljes kapcsolatrendszerét, mintegy ezer érintkezést vizsgáltam meg.

Kapcsolati és fogyasztási naplók

A beszélgetőpartnereim közül 10 személyt kapcsolati, illetve fogyasztási napló vezetésére is felkértem. Az erre vállalkozók egy héten keresztül napi érintkezéseik mellett vásárlásaikat és azok helyszíneit is feljegyezték. Az érintetteket arra kértem, hogy költségeik rögzítése során ne csupán az egyes tételekhez kapcsolódó összegeket, hanem a felmerülő cserék, szívességek és baráti meghívások alkalmait is írják le. Utóbbiakból az egyirányú kiadások mellett a közösségen belüli kölcsönösségek és viszonyosságok szokásai, az informális kölcsönök törlesztési gyakorlatai is megismerhetőek lettek.

A kapcsolati és fogyasztási naplók alkalmazása az interjúk és a résztvevő megfigyelések során szerzett információk pontosításában segített. A kapcsolati naplók részletesebb képet nyújtottak a kapcsolathálózat méretéről (hány fő alkotja a kapcsolati hálót), összetételéről (szociodemográfiai jellemzők), valamint a kapcsolatok funkciójáról és „erősségéről”.

Bár a naplók vezetése olykor elmaradt, máskor csupán utólag készültek el, a rögzített információk mégis tükrözik az adott személy kapcsolati prioritásait. Mivel a „rekonstrukciók” esetén a megkérdezettek jellemzően az érzelmileg meghatározó érintkezéseiket elevenítették fel, ezek az alkalmak betekintést engedtek a bizalmi viszonyok természetébe is.

Elemzési módszerek

Az interjúk és egyéb források feldolgozásakor az esetszintű megértésre törekedtem: eleinte interjúalanyaim hétköznapi mozgásait és kapcsolattípusait kívántam megismerni. Az így azonosított mintákból a háztartások és rokonsági rendszerek működési logikájára általánosan érvényes következtetéseket vontam le.

Mivel kvalitatív eszközökkel a Magdolna negyed egészére jellemző általános következtetések nem vonhatóak le, ezért kutatásom során a közösségek struktúráját és működésük dinamikáját helyeztem a vizsgálat középpontjába. Míg a hálózatkutatások hagyományosan a kapcsolatok kiterjedtségére és intenzitására koncentrálnak, addig saját kutatásomban azok tartalmi elemzése is hangsúlyosan megjelent.

Az interjúkból származó és a résztvevő megfigyelés során szerzett információkat a rendszerváltás előtti, illetve az azt követő szociológiai és szociográfiai tapasztalatokkal vettem össze. A megismert jelenségek egy részének értelmezéséhez a nemzetközi szakirodalom nagyvárosi szegregátumokkal foglalkozó kutatásait hívtam segítségül.

A kvalitatív módszerek alkalmazásával született megállapításaimat a fejezetek egy részében a rendelkezésre álló statisztikai és adminisztratív adatok (lakhatási, foglalkoztatási, egészségügyi stb. mutatók) másod-elemzésével is alátámasztottam.

AZ EREDMÉNYEK TÉZISSZERŰ FELSOROLÁSA

A nyolcvanas években Budapestre költöző családok számára a főváros eredetileg a kiemelkedést jelentette, ám a rendszerváltás után társadalmi mobilitásuk megrekedt. Az ipari segédmunka-lehetőségek csökkenésével, az iskolázatlanság terhével sújtottak helyzetbe a Magdolna negyedben is egyfajta „osztályjellegű bezáródásként” írható le. Miután az intézményi kapcsolatok jelentős részben a munkához kötődnek, a hivatalos és rendszeres jövedelmek megszűnése nemcsak a kiszámítható megélhetés, hanem a jogviszonyok, társadalmi kapcsolatok elvesztését is eredményezte. Az intézményes kapcsolatok hiánya miatt felértékelődő baráti és munkajellegű kapcsolataik mára a rokonsági-szomszédsági kapcsolatokra szűkültek be. Utóbbi állítás igazolásához a következő hipotézisek mentén vizsgáltam:

- A hazai szakirodalom a kiterjesztett családok leírása során a vérségi kötelékek szervezőerejét emeli ki (Durst 2002, Kovai 2015), ám legálabb ennyire igaz, hogy erős kapcsolataik idővel szintén „családiakká”, „választott családiakká” válnak. A „nagyháztartás” az egymással valamiféle gazdasági kooperációban, csereshálózatban együttműködő személyek közösségét öleli fel. Bár a vérségi kötelékek olykor evidensen adóttak, máskor a gazdasági közösségbe való bekerülésben prioritást élveznek, a „nagyháztartás” nem elsősorban a rokoni viszonyokra, hanem a közös boldogulásra szerveződik.
- Mialatt a fővárosi körülmények között a vérségi kapcsolatok egy része elveszíti funkcionális szerepét, más közelségi viszonyok felértékelődnek. A megélhetésben a legkülönfélébb kölcsönösségeket rutinná emelő „nagyháztartás” gyakran a közvetlen szomszédságot, a jövedelemszerzési tevékenységek állandó résztvevőit is magába olvasztja.
- A rokonsági-szomszédsági kapcsolatok szervezőereje nem csupán a jövedelemszerzési, hanem a fogyasztási viszonyokat is meghatározza. Míg a polgárosult rétegek világában a háztartás az egy kasszából élők csoportját jelöli, az általam vizsgált szegény családok esetén a közösen gazdálkodók köre – Polányi Károly „szubsztantív gazdaság” fogalmára utalva (Polányi 1976, Krémer 2015) – szélesebben értelmezendő: a piacin kívül magában foglalja az egyéb gazdasági motívumokban (önellátásban, ajándékok kölcsönösségében, közösségi redistribúcióban stb.) való együttműködést is.
- A fővárosi szegregátumok nem tekinthetők valós vagy képletes falakkal körülzárt egységeknek, ugyanakkor számos jel mutat arra, hogy e területeknek létezik egy „társadalmi gravitációs erőtere”, amely az itt élőket korlátozza lakóhelyeik tartós elhagyásában. A társadalmi kapcsolatoknak és a hétköznapi mozgásoknak megfigyelhető egy, a szegregációs határoknál tágabb, ám a város egészénél lényegesen szűkebb rádiusza.
- A Magdolna negyed az erős kötések értelmében sem tekinthető közösségnek: az intenzív kapcsolatok köre szűkebb, mint a negyed egésze. Intézményi kapcsolataik a megszokottnál ritkábbak és gyengébbek, ám megszerzett gyenge kötéseiket „domesztikálni” igyekeznek. Bizalmi viszonyaikat a „stabil gyenge kapcsolataikra” (környező boltok, segítő intézmények dolgozói stb.) is kiterjesztik.
- A fővárosi roma szegény családok társadalmi és térbeli mobilitásának korlátai nem elsősorban jogi normákban, explicit szabályokban keresendők. A budapesti szegény közösségek beszűkülési-bezárkózási tendenciái a túlélési stratégiák és együttműködési kényszerek sajátosságaiban keresendők. A szívességi és csereshálózatok viszonyosságai az abban részt vevők számára egyfajta biztonsági háló szerepét töltik be. Az egyéni érdek követésén túlmutató informális szokásrendek, közösségi kötelmek azonban mobilitást csökkentő erőként is működnek.
- A városrehabilitációs kísérletek sokszor éppen a jövedelemszerzési-gazdálkodási együttműködések alapját jelentő kooperációs hálózat fenntartását nehezítik meg (Csizmady 2011, 2012).

- A kétezres évek városrehabilitációs programjainak hatására a főváros „történelmi szegénynegyedei” még inkább széttöredezték. Ennek megfelelően kutatási területemen háromféle szegregációs minta figyelhető meg: A rehabilitációban részt vett és az abból kimaradt bérházak, valamint az adott területen létrejött új építésű társasházak utcán belüli arányai határozzák meg a társadalmi, demográfiai és etnikai csoportok térbeli elkülönülését.
- Az utcacsoportokban, bérházcsoportokban koncentrálódó szegény családok esetén a térbeli elszigeteltség helyett a formális és informális kapcsolatok arányeltolódása, az intézményen kívüliség a legfontosabb egyenlőtlenségi tényező. A hivatalok világából kiszorult rétegek számára az írásbeliség, a szerződéses ügyletek helyett szokásrendiségek, emberi kötelek látják el az intézmények funkcióit.
- Noha a romák társadalmi kapcsolatait vizsgáló felmérések szerint a cigány nők férfi társaiknál szűkebb és etnikailag homogénebb baráti-ismeretségi viszonyokkal rendelkeznek (Albert–Dávid 2006), a tömbrehabilitációk hatására a fővárosban ellenkező kép rajzolódik ki. A helyi intézmények mindennapjaiban elsősorban a családok nőtagjai vesznek részt.

HIVATKOZÁSOK

- Albert F. – Dávid B. (2006) A kapcsolati tőke dimenziói etnikai metszetben. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.) *Társadalmi R riport 2006*. Budapest: TÁRKI. 351–369. http://www.tarsadalomkutatas.hu/kkk.php?TPUBL-A-716/publikaciok/tpubl_a_716.pdf (Letöltve: 2020-08-21)
- Csizmady A. (2011) Városrehabilitáció és sebezhetőség. In Tamás P. – Bulla M. (szerk.) *Sebezhetőség és adaptáció – A reziliencia esélyei*. Budapest: MTA Szociológiai Intézet. 115–132.
- Csizmady A. (2012) A várostervezési eszközök hatása a leszakadó rétegek integrációjára. In Kovách I. – Dupcsik Cs. – P.Tóth T. – Takács J. (szerk.) *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóintézet – Argumentum. 133–148.
- Durst J. (2002) „Innen az ember jobb, hogyha meg is szabadul” – Megélhetési stratégiák egy kiskalusi cigány közösségben. *Esély*, 4. 99–121.
- György E. (2009) A „Nyócker” – egy városnegyed, mint reprezentációs eszköz. *Régió, Kisebbség, Politika, Társadalom*, 20(4). 119–134. <http://epa.oszk.hu/00000/00036/00076/pdf/119-134.pdf> (Letöltve: 2019-01-31)
- György E. (2012) A Nyolcker a rendszerváltás után – egy városnegyed identitásának meghatározása. Doktori értekezés. https://www.academia.edu/29728975/A_Nyolcker_a_rendszerv%C3%A1lt%C3%A1s_ut%C3%A1n_egy_v%C3%A1rosnegyed_identit%C3%A1s%C3%A1nak_meghat%C3%A1roz%C3%A1sa (Letöltve: 2019-01-31)
- Kovai C. (2015) A cigány-magyar különbségtétel és a rokonság. Doktori értekezés. http://www.rkk.hu/rkk/publications/phd/kovai_ertekezes.pdf (Letöltve: 2020-08-21)
- Krémer B. (2015) Az „új közgazdaságtanról” – Polányi Károly kölcsönbe vett szemüvegén keresztül... (Heurisztika és program). *Szociológiai Szemle*, 26(1). 49–95. http://www.szociologia.hu/dynamic/kremer_49_95_oldal.pdf (Letöltve: 2018-05-21)
- Ladányi J. (2005) Rehabilitáció budapesti módra. *Magyar Építőművészet*, 6. 31–33.
- Park, R. E. – Burgess, E. W. (1984) *The city. Suggestions for Investigation of Human Behavior in the Urban Environment*. Chicago: University of Chicago Press.
- Polányi K. (1976) *Az archaikus társadalom és gazdaság szemlélet*. Társadalomtudományi Könyvtár. Budapest: Gondolat.
- Young, M. – Willmott, P. (1999) *Család és rokonság Kelet-Londonban*. Budapest: Új Mandátum.

BIZTATÓ TEKINTET – ROZGONYI TAMÁS

Rozgonyi Tamás (1941–2021) tudományos munkásságának méltatását azokra bízom, akik közvetlen munkakapcsolatban álltak vele. A társadalomkutatók és oktatók körében évtizedeken át népszerű személyiségként volt jelen, aki nem kérkedett szociológusi teljesítményével, inkább a csoportját részesítette előnyben. Csapatjátékos volt – mondanák mai kifejezéssel –, melynek alapja a megértés, az elfogadás volt, s külsődlegesen a mozgékony, a karakteres testbeszéd és főként a szeme csillogása, bátorítása.

Ez a biztató, érdeklődő tekintet kísérte munkájában, kapcsolataiban. Élénken reagált a társadalom szerkezetének változásaira, különösen a magyar, félféudális gazdasági struktúra alakulására. Ösztönzőleg hatott rá az a kutatói környezet, amely a gondolat szabadságát és a szisztematikus tényfeltárást tekintette hivatásának.

Szociológiatörténeti elemzést kívánna annak bemutatása, miként választotta Hegedüs András 1963-ban az alakuló MTA Szociológiai Kutatócsoport tagjává, miként vett részt elsők között a munkáséletmód és a munkásosztály struktúrájának kutatásában (Ferge Zsuzsa, Andorka Rudolf mellett), milyen motivációk hatására vállalkozott Losonczy Ágnessel, H. Sas Judittal és másokkal a gyöngyöspatai, később a békési életmód vizsgálatra.

A hetvenes évektől mind kutatási témái, mind a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen, majd a Budapesti Gazdasági Főiskolán/Egyetemen vállalt oktatói tevékenysége mindenkor a felkészült, hiteles tanárt, kutatót formázta, s eközben nem kopott meg a hite, a szándéka a társadalmi problémák megoldásában. Ezt az elkötelezettségét tükrözte vissza mosolygó, biztató tekintetével.

Mély barátságokat ápolt nagyon is eltérő személyiségekkel, Zsille Zoltánnal, Márkus Mariséval, a Hegedüs családdal, de későbbi munkatársaival, kollégáival is: Tamás Pállal, Kárpáti Zoltánnal, Gajda Endrénével és sokakkal.

A konfliktusok kezelésében is példát adott: a problémákra, a feszültségek oldására koncentrált, a személyek viselkedését megértéssel kezelte, javaslatot tett, és érvekkel mindig meggyőzhető volt.

Az MTA Szociológiai Kutatóintézetének többszörös átalakításában, átszervezésében, 1963-tól kezdve, mindig úgy vett részt, hogy azt erősítette, amivel a diszciplínát lehetett tovább éltetni, és minden erejével, érvelési képességével következetesen igyekezett a feleket a kompromisszumos megoldások felé terelni a tárgyalások során.

Mindig meghatározó tagja volt az intézet vezetésének, de sosem törekedett kizárólagos döntéshozatalra, véleményformálásra. Harmóniára, egyensúlyra vágyott, és ezt erősítette másokban is, amit barátai, kollégái, tanítványai egyaránt nagyra becsültek.

Nehéz volna megfejtetni a titkát, hogyan vált szinte mindenki által kedvelt munkatárssá, baráttá, határozott vitapartnerre, vagy kedves beszélgetővé. Elég, ha felidézzük szellemes és közvetlen modorát, mindig mozgékony alkatát és meggyőző, biztató tekintetét.

Emlékezzünk jó szívvel és tisztelettel több mint öt évtizedes szakértői, kutatói, emberi alakjára, művei tanulására s a mindig mosolygó tekintetére.

Tibori Theodosia Timea, senior kutató